

100 ปี
112-6 15
6.0

100 ปี ถนนราชดำเนินในบริบทของความสำคัญต่อสังคมไทย
(พ.ศ. 2442-2542)

บทคัดย่อ
ของ
ทวิวุฒิ สุริบุตร

27 ก.ค. 2549

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
พฤษภาคม 2549

ทวีวุฒิ สุรินทร์. (2548). 100 ปี ถนนราชดำเนินในบริบทของความสำคัญต่อสังคมไทย

(พ.ศ.2442 –2542).สารนิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ :

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาศิริรักษ์.

สารนิพนธ์นี้มุ่งวิจัยเกี่ยวกับ ความสำคัญของถนนราชดำเนินที่มีต่อสังคมไทยในรอบ 100 ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนราชดำเนินขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2442 เพื่อเชื่อมต่อระหว่างพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังดุสิตซึ่งสร้างขึ้นใหม่นอกเขตพระนคร แบ่งเป็น 3 ส่วน ได้แก่ ถนนราชดำเนินนอก ถนนราชดำเนินกลาง และถนนราชดำเนินใน ถนนราชดำเนินมีการปรับปรุงพัฒนาตัวถนน และอาคารสองข้างอย่างต่อเนื่อง ในยุคแรกก่อสร้างเป็นถนนขนาดใหญ่ ลักษณะเช่นเดียวกับถนนของมหานครในยุโรป ต่อมาในยุคที่สองสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีการปรับปรุงบริเวณถนนราชดำเนินกลางให้มีความโอ่อ่า โดยการก่อสร้างอาคารแบบตะวันตกตลอดทั้งแนวถนน ทำให้ถนนราชดำเนินมีความสง่างามอยู่คู่พระนคร ในยุคที่สามมีก่อสร้างอาคารแบบทรงไทยประยุกต์บริเวณถนนราชดำเนินนอก และถนนราชดำเนินใน

ถนนราชดำเนินเป็นถนนสายหลักสายหนึ่งของกรุงเทพฯ ความสำคัญของถนนราชดำเนินนอกเนื่องจากใช้เป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินของพระมหากษัตริย์แล้ว ยังเป็นที่ตั้งสถานที่สำคัญ ได้แก่ พระบรมมหาราชวัง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัง และสถานที่ราชการที่สำคัญ โดยเฉพาะอาคารริมถนนราชดำเนินนอกนับเป็นต้นแบบของอาคารสถาปัตยกรรมทรงไทยประยุกต์ นอกจากนี้ถนนสายนี้ยังมีสนามหลวงและลานพระบรมรูปทรงม้า ซึ่งเป็นสถานที่ในการประกอบพระราชพิธีและรัฐพิธีที่สำคัญ มีอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยที่ถือเป็นสัญลักษณ์ทางการเมือง ถนนราชดำเนินจึงเปรียบเสมือนเวทีในการแสดงพลังอุดมการณ์ประชาธิปไตยของมวลชนตราบนานเท่านาน

ถนนราชดำเนินจึงเป็นถนนที่มีความสำคัญ ที่สะท้อนความเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ไทยมาเป็นเวลากว่า 100 ปี

ONE HUNDRED YEARS OF RATCHADUMNOEN AVENUE AND ITS IMPACTS ON
THAI SOCIETY. 1899-1999.

AN ABSTRACT
BY
THAWEEWUT SURIBUT

Presented in Partial Fulfillment of the Requirements
for the master of Education degree in History
at Sriankgarinwirot University
May 2006

Thaweewut Suribut. (2005). One hundred years of Rajadamnoen Avenue in the Context Of Impacts on Thai Society. Research Paper for a Master Degree in Education (History). Bangkok: Graduate College, Srinakarinwirot University.
Research Advisor: Assistant Professor Chompunut Nakeerak

This research aims to study the importance of Rajadamnoen Avenue in one hundred years. In 1899, King Chulalongkorn the Great or King Rama V ordered the avenue built to connect the Grand Palace with the newly constructed Dusit Palace that was located outside the city. This avenue had been developed continually, both the avenue itself and the buildings along it. Rajadamnoen Avenue was divided into three parts: Rajadamnoen-Nork, the Rajadamnoen-Klang, and the Rajadamnoen-Nai. At first, it King Rama V had constructed like the avenues in European countries. Later, Prime Minister Pibulsongkhram reconstructed Rajadamnorn-Klang and magnificent western style office buildings were built along the avenue. In the third period, there were Thai style buildings built along Rajadamnoen-Nork and Rajadamnoen-Nai.

Rajadamnoen Avenue is one of the most important roads in Bangkok. It has been used as an official royal road. A lot of important places are along Rajadamnoen Avenue, including the Grand Palace, the Emerald Buddha Temple and especially important government office buildings in applied Thai architecture which are the examples of later construction Sanam Luang and the Monument of King Rama V are Used for proceeding royal and state ceremonies as well as the Democracy Monument, a symbol of political rights and liberty of Thai people. Therefore Rajadamnoen Avenue is like a stage for political mass demonstration up to now.

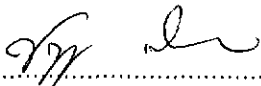
100 ปี ถนนราชดำเนินในบริบทของความสำคัญต่อสังคมไทย
(พ.ศ. 2442-2542)

สารนิพนธ์
ของ
ทวิวุฒิ สุริบุตร

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
พฤษภาคม 2549
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

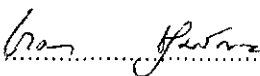
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร และคณะกรรมการสอบ
ได้พิจารณาสารนิพนธ์เรื่อง 100 ปี ถนนราชดำเนินในบริบทของความสำคัญต่อสังคมไทย ของ ทวีวุฒิ
สุรินทร์ ฉบับนี้แล้วเห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

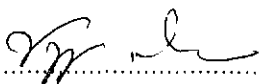
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชมพูนุท นาคริักษ์)

ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร

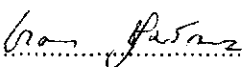

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชاکกริต ชุ่มวัฒนะ)

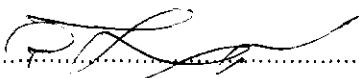
คณะกรรมการสอบ

 ประธาน

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาคริักษ์)

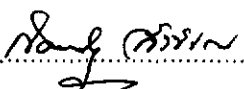
 คณะกรรมการสอบสารนิพนธ์

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชاکกริต ชุ่มวัฒนะ)

 คณะกรรมการสอบสารนิพนธ์

(รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มุลศิลป์)

อนุมัติให้รับสารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

 คณบดีคณะสังคมศาสตร์

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. กิตติมา สังข์เกษม)

วันที่ 15 เดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2549

ประกาศคุณูปการ

สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณอย่างสูง สำหรับคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ โดยเฉพาะผู้ช่วยศาสตราจารย์ชมพูนุท นาคริักษ์ที่กรุณาให้การอบรมสั่งสอน ดูแล แนะนำ ช่วยเหลือให้ข้อคิดกำลังใจมาโดยตลอด รวมทั้งผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชาศิต ชุ่มวัฒนะ และรองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์

ขอกราบขอบพระคุณ คุณพ่อจินดา-คุณแม่แอ่งน้อย จึงประเสริฐที่ให้ความรัก อบรมสั่งสอน เลี้ยงดูเป็นกำลังใจ และสนับสนุนการศึกษาของลูกมาโดยตลอด รวมทั้งญาติๆ โดยเฉพาะคุณนภาจริ จิวนันทประวัติ คุณจินตนา จึงประเสริฐ และคุณพศวีร์ เทียบคุณ ที่ช่วยตรวจทานแก้ไขสารนิพนธ์ฉบับนี้ รวมทั้งคุณพุทธาภรณ์ จึงประเสริฐ คุณณรงค์ศักดิ์ สุริบุตร และเด็กหญิงปรีชญา สุริบุตรที่เป็นกำลังใจอย่างเสมอมา

ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ปฐมฤกษ์ เกตุทัต คุณจีระนันท์ พิตรปรีชา รวมทั้งท่านรองเจ้าอาวาสวัดปริณายก เจ้าหน้าที่สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ เจ้าหน้าที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เจ้าหน้าที่ราชกิจจานุเบกษา เจ้าหน้าที่สำนักงานกรุงเทพมหานคร และหน่วยงานราชการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องในการให้ข้อมูลขั้นต้นเพื่อการทำวิจัย ขอขอบคุณคณาจารย์และนักเรียนโรงเรียนมัธยมวัดดุสิตาราม อีกทั้งขอสำนึกในพระคุณอันใหญ่หลวงของท่านผู้เป็นเจ้าของวรรณกรรมที่ข้าพเจ้าได้ศึกษาค้นคว้า และนำมาอ้างอิง ทำให้สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี

คุณความดีอันใดที่เกิดจากสารนิพนธ์ฉบับนี้ ขออุทิศแด่ ดวงวิญญาณทุกคน ที่สถิตย์ ณ ถนนราชดำเนินแห่งนี้ รวมทั้งวีรชนที่ปกป้องประชาธิปไตย และสละชีพเพื่อชาติบนเส้นทางถนนสายนี้.

ทิวดี สุริบุตร

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ.....	ก
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	จ
จุดมุ่งหมายของการวิจัย.....	ฉ
ความสำคัญของการวิจัย.....	ฉ
ขอบเขตของการวิจัย.....	ฉ
วิธีการดำเนินการวิจัย.....	ช
แหล่งศึกษาค้นคว้า.....	ช
1 ภูมิหลังการคมนาคมในเขตราชธานีไทย.....	1
สมัยสุโขทัย.....	1
สมัยอยุธยา.....	2
สมัยธนบุรี.....	4
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	7
สมัยรัตนโกสินทร์ยุคปรับตัวให้ทันสมัย.....	12
2 ถนนราชดำเนินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	17
การตัดถนนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	18
วัตถุประสงค์การปรับปรุงถนนสายต่างๆ ในกรุงเทพฯ.....	18
การตัดถนนของรัฐ.....	19
การสร้างแนวถนนในพระราชวังดุสิต.....	23
ถนนภายในเขตพระราชวังดุสิต.....	24
ลักษณะของถนนในเขตพระราชวังดุสิต.....	25
การก่อสร้างถนนราชดำเนิน.....	25
ส่วนที่ 1 ถนนราชดำเนินนอก.....	27
วัตถุประสงค์การก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก.....	27
การวางแผนถนนราชดำเนินนอก.....	29
งบประมาณของถนนราชดำเนินนอก.....	31

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
2 (ต่อ)	
วิธีการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก.....	32
ส่วนที่ 2 ถนนราชดำเนินกลาง.....	35
วัตถุประสงค์การก่อสร้างถนนราชดำเนินกลาง.....	35
การวางแผนถนนราชดำเนินกลาง.....	36
งบประมาณของถนนราชดำเนินกลาง.....	37
วิธีการก่อสร้างถนนราชดำเนินกลาง.....	38
ลักษณะของถนนราชดำเนินกลาง.....	38
ส่วนที่ 3 ถนนราชดำเนินใน.....	39
วัตถุประสงค์การก่อสร้างถนนราชดำเนินใน.....	40
การวางแผนถนนราชดำเนินใน.....	40
วิธีการก่อสร้างถนนราชดำเนินใน.....	41
ลักษณะของถนนราชดำเนินใน.....	41
3 พัฒนาการของถนนราชดำเนิน ตั้งแต่ พ.ศ.2442 –2542.....	43
พัฒนาการของถนนราชดำเนิน.....	43
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	43
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	47
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	50
จอมพล ป. พิบูลสงคราม สมัยประชาธิปไตย.....	50
สมัยปัจจุบัน.....	53
การใช้ประโยชน์ของที่ดินริมถนนราชดำเนิน.....	54
ประเภทพระบรมมหาราชวัง พระราชวัง และวัง.....	55
พระบรมมหาราชวัง.....	55
พระราชวังดุสิต.....	56
วังปารุสกวัน.....	58
วังจันทร์เกษม.....	59

สารบัญ(ต่อ)

บทที่	หน้า
3 (ต่อ)	
ประเภทปูชนียสถาน.....	59
หมวด ก. วัด	
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม.....	60
วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร.....	60
วัดราชนั้ดดารามวรวิหาร.....	61
วัดปรีนัยกวรวิหาร.....	61
หมวด ข. ศาลเทพารักษ์	
ศาลหลักเมือง.....	62
อุทกทาน.....	63
หมวด ค. อนุสาวรีย์	
พระบรมราชานุสาวรีย์ พระบรมรูปทรงม้า.....	63
พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	64
อนุสาวรีย์ทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1.....	64
อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย.....	64
อนุสรณ์สถาน 14 ตุลา.....	65
ประเภทอาคารของทางราชการและเอกชน.....	66
หมวด ก. สถานศึกษา	
โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าเจ้า.....	66
โรงเรียนแผนที่ทหาร.....	67
โรงเรียนสตรีวิทยา.....	67
โรงเรียนวัดราชนั้ดดา.....	68
หมวด ข. พิพิธภัณฑ์	
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร.....	68
พิพิธภัณฑ์พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	69
พิพิธภัณฑ์หอศิลป์สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์.....	69

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 (ต่อ)	
หมวด ค. อาคารสถานที่ราชการ	
สำนักพระราชวัง.....	70
สำนักนายกรัฐมนตรี.....	70
กลุ่มกระทรวงบนถนนราชดำเนินนอก.....	71
ศาลยุติธรรม.....	72
หมวด ง อาคารของทางรัฐวิสาหกิจ	
ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์.....	72
สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล.....	73
หมวด จ อาคารขององค์การต่างประเทศ	
องค์การสหประชาชาติ.....	73
ประเภทสวนสาธารณะ	
สนามหลวง.....	74
สนามไชย.....	74
สนามราชมังคล์.....	75
สวนสัตว์ดุสิต.....	75
ประเภทอาคารธุรกิจการค้า การธนาคาร	
อาคารร้านค้าถนนราชดำเนินกลาง.....	76
อาคารสถาบันการเงิน.....	77
ประเภทป้อมและกำแพงเมือง	
ป้อมมหาเทพ.....	78
กำแพงเมืองริมคลองรอบกรุง.....	78
ประเภทสะพาน	
สะพานผ่านพิภพลีลา.....	79
สะพานผ่านฟ้าลีลาศ.....	79
สะพานมัยวรวงศ์.....	80
สะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า.....	80

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 (ต่อ)	
ประเภทคลอง	
คลองคูเมืองเดิม.....	81
คลองรอบกรุง (คลองบางลำพูและคลองโอ่งอ่าง).....	81
คลองมหานาค.....	81
คลองผดุงกรุงเกษม (คูพระนครชั้นนอก).....	82
ประเภทท่าเรือ	
ท่าเรือปากคลองแสนแสบ.....	83
ประเภทชุมชน	
ชุมชนบ้านพานถม.....	83
ชุมชนป้อมมหากาฬ.....	84
4. ความสำคัญของถนนราชดำเนิน ตั้งแต่ พ.ศ.2442 –2542	
ถนนราชดำเนินนอก.....	86
ถนนราชดำเนินกลาง.....	86
ถนนราชดำเนินใน.....	86
ด้านการเมือง-การปกครอง.....	88
อิทธิพลทางตะวันตกที่มีผลต่อการเคลื่อนไหวทางการเมือง.....	88
เหตุการณ์ 24 มิถุนายน 2475.....	90
เหตุการณ์สำคัญทางการเมือง-การปกครอง นับตั้งแต่	
พ.ศ. 2475 – พ.ศ. 2516.....	91
เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516.....	94
เหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519.....	97
เหตุการณ์พฤษภาทมิฬ 2535.....	98
ด้านเศรษฐกิจ.....	99
การขยายตัวทางการค้าบริเวณถนนราชดำเนินโดยรอบ.....	99
อาคารบริเวณถนนราชดำเนิน.....	99

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
4 (ต่อ)	
ด้านสังคม.....	102
สภาพแวดล้อมทางสังคมของถนนราชดำเนิน.....	104
ถนนราชดำเนินกับการท่องเที่ยว.....	104
ถนนราชดำเนินกับปัญหาจราจร.....	105
ถนนราชดำเนินกับการอนุรักษ์.....	106
5 บทสรุป.....	107
บรรณานุกรม.....	110
ภาคผนวก.....	119
ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์.....	135

บทนำ

กรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีเนื้อที่ประมาณ 2,589 ไร่¹ ทางด้านตะวันออกมีคลองคูเมืองเดิมเป็นคูเมืองชั้นใน และคลองรอบกรุงเป็นคูเมืองชั้นนอก ส่วนทางด้านตะวันตกติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา ภายในเขตกำแพงเมืองชั้นในเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง วังหน้า โรงม้าหลวง ดิگดิน ส่วนชั้นนอกเป็นที่อยู่อาศัยของข้าราชการบริพาร และประชาชน บางแห่งยังเป็น ที่กร้าง บริเวณนอกกำแพงเมืองมีสภาพเป็นชนบทมีทุ่งนาและป่ารก

การคมนาคมในสมัยนั้นอาศัยแม่น้ำลำคลองเป็นหลัก เนื่องจากประชาชนนิยมสร้างบ้านเรือน อยู่ริมน้ำ บางแห่งมีลักษณะเป็นเรือนแพ ในเขตพระนครใช้คลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุงเป็น เส้นทางสัญจรสำคัญ บริเวณชานพระนครด้านตะวันออกประชาชนใช้คลองมหานาคเป็นเส้นทางลัด เข้ามาสู่พระนครชั้นในโดยผ่านทางคลองหลอด ส่วนการคมนาคมทางบกในเขตกำแพงเมืองระยะ ก่อตั้งพระนครเป็นเพียงถนนดินแคบๆ คดเคี้ยวเป็นลักษณะของทางคนเดิน² สัญจรไม่สะดวกในฤดูฝน ยกเว้นถนนที่ล้อมรอบพระบรมมหาราชวังซึ่งปูด้วยอิฐแผ่นใหญ่ เช่น ถนนหน้าพระลาน ถนนหน้า จักรวรรดิวังหลวง เป็นต้น

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไทยเริ่มปรับปรุงสภาพบ้านเมืองให้ทันสมัย โดยรับอิทธิพลสถาปัตยกรรมจากยุโรปยุคล่าอาณานิคม³ มีการตัดถนนเพิ่มขึ้นอีกหลายสายทั้งใน และ นอกเขตพระนคร เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร และถนนตรง (ถนนพระราม 4) ถนนเหล่านี้จะใช้เทคนิคการก่อสร้างที่ทันสมัยแบบตะวันตกมีขนาดกว้างตัดตรงปูอิฐ และมีทางระบาย น้ำ ริมถนนที่ตัดใหม่มีการก่อสร้างตึกแถว หอแถว

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนสายต่างๆ อีกเป็น จำนวนมากไม่ต่ำกว่า 110 สาย⁴ เป็นการขยายพระนครให้กว้างขวางและทันสมัยยิ่งขึ้น ทำให้เกิดย่าน

¹ ก่ำกร กุลชล; ทรงสวรรค์ นิลกำแหง; และ ชาดิชาไชย สิทธิ. (2523-2525). *วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออกตั้งแต่ก่อนเริ่มสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. หน้า 228.

² จีราพร แสงศิลป์. (2527). *ลักษณะทางกายภาพที่เหมาะสมของตึกแถวในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 80.

³ ศรีศักร วัลลิโภดม. (2543). *เรือนไทย บ้านไทย*. หน้า 55-56.

⁴ สยมพร ทองสารี. (2526). *ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (พ.ศ. 2411-2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร. หน้า 11-13.

การค้าใหม่ขึ้นริมสองฟากถนน ถนนสายสำคัญที่สุด คือ ถนนราชดำเนิน ซึ่งสร้างขึ้น เมื่อ พ.ศ.2442¹ หลังการเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2440) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะให้กรุงเทพฯ มีถนนที่มีขนาดใหญ่และงดงามเป็นศรีสง่าแก่บ้านเมือง และเป็นทางเชื่อมระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังดุสิต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้บริเวณนี้เป็นย่านการค้า จึงไม่มีการสร้างตึกแถวและร้านค้าไว้ริมสองฝั่งถนน ประชาชนจะได้มีสถานที่เดินเที่ยวพักผ่อนพระราชทานนามว่า "ถนนราชดำเนิน"² ซึ่งมีความหมายเดียวกับควีนส์ วอล์ก (Queen's Walk) ในกรีนปาร์ค (Green Park) กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ

การก่อสร้างถนนราชดำเนินอยู่ในความดูแลของกระทรวงนครบาล กระทรวงโยธาธิการ พระคลังข้างที่ และหอรัษฎากรพิพัฒน์ และได้ว่าจ้างชาวตะวันตกมาเป็นนายช่างก่อสร้าง เช่น นายโอ ฟารีโอลา (O.FARIOLA)³ ถนนราชดำเนินเป็นถนนที่ใช้เทคนิคการก่อสร้างแบบตะวันตก คือใช้หินปูทับ 3 ชั้น บดด้วยลูกกลิ้ง ถนนราชดำเนินเป็นถนนสายยาวทอดผ่านไปในอกกำแพงพระนคร จึงแบ่งการก่อสร้างออกเป็น 3 ส่วน คือ

ส่วนที่ 1 ถนนราชดำเนินนอก สร้างเมื่อ พ.ศ. 2442 - 2444⁴ มี 2 ตอน ตอนที่ 1 เริ่มจากลานพระราชวังดุสิตถึงคลองผดุงกรุงเกษม ตอนที่ 2 ตั้งแต่ คลองผดุงเกษม ถึง คลองรอบกรุงตรงประตูพุดธิบาท มีระยะทาง 19 เส้น 12 วา ประกอบด้วยถนนหลักสายกลาง มีทางเดินเท้า 2 ข้าง และมีถนนสายนอกขนานทั้ง 2 ข้าง ปลุกต้นไม้สายละ 2 แถว

ส่วนที่ 2 ถนนราชดำเนินกลาง สร้างเมื่อ พ.ศ. 2444 - 2446⁵ ตั้งแต่ถนนจักรพงษ์ริมคลองคูเมืองเดิมตรงไปออกถนนพระสุเมรุที่ประตูพุดธิบาทใกล้ป้อมมหากาฬ มีระยะทาง 13 เส้น 10 วา สร้างเหมือนถนนราชดำเนินนอก ปลุกต้นไม้สองก้าน และพุ่มหรงตลอดแนว

¹กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 79.

²พระบรมราชโองการ ประกาศจัดสร้างถนนราชดำเนิน. (2442.27 สิงหาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 16 ตอนที่ 022(ก). หน้า 276-279.

³สยามพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้พระนคร. หน้า 113-115.

⁴สจข. เอกสารกระทรวงนครบาล ร.5 น18.1ข / 7 [52] เรื่อง รวมเรื่องที่ดินสร้างถนนราชดำเนิน.

⁵แหล่งเดิม. เรื่องจัดซื้อที่ดินสร้างถนนราชดำเนิน เกี่ยวกับที่ดินซึ่งประทานให้พระศักดิ์ดาภิเศกขรรพฤทธิ [15 สิงหาคม 118-15 มกราคม 125]

ส่วนที่ 3 ถนนราชดำเนินใน ดำเนินการใน พ.ศ. 2444 - 2446¹ โดยปรับปรุงขยายถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้า (สร้างในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น) ตั้งแต่มุมถนนหน้าพระลานตัดกับถนนสนามไชย ตรงถึงคลองคูเมืองเดิม

ถนนทั้ง 3 ส่วนมีสะพานเชื่อมดังนี้

1. สะพานผ่านพิภพลีลา ข้ามคลองคูเมืองเดิม เชื่อมระหว่างถนนราชดำเนินกลาง กับถนนราชดำเนินใน

2 สะพานผ่านฟ้าลีลาศ ข้ามคลองรอบกรุง เชื่อมถนนราชดำเนินนอกและถนนราชดำเนินกลาง

3 สะพานมัทมวาทรังสรรค์ ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมเชื่อมระหว่างถนนราชดำเนินนอกทั้ง 2 ตอน ถนนราชดำเนินสร้างสำเร็จและทำพิธีเปิดถนน และสะพานในวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ.2446² ต่อมาเนื่องในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ 40 ปี ยาวนานกว่ากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ในเวลานั้น ทางกรจึงได้จัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบรมรูปทรงม้าของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้ที่บริเวณลานหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จประกอบพระราชพิธีเปิดในวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ.2451³

รัฐบาลยุคจอมพล ป. พิบูลสงครามได้ปรับปรุงภูมิทัศน์ของถนนราชดำเนิน โดยการออกพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดินเพื่อสร้างอาคารริมถนนราชดำเนินกลาง⁴ เป็นอาคาร 3 ชั้นครึ่ง จำนวน 15 อาคาร เพื่อเป็นที่ตั้งของร้านค้าขนาดใหญ่ ธนาคาร และสถานที่ราชการต่างๆ สองปีต่อมารัฐบาลได้ดำริให้จัดสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย กลางวงเวียนสี่แยกถนนราชดำเนินกลางตัดกับถนนดินสอ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองของคณะราษฎร⁵

ถึง พ.ศ. 2484 รัฐบาลปรับปรุงถนนราชดำเนินกลาง⁶ เปลี่ยนเป็นถนนสายหลัก 2 เลนขนานกัน ตรงกลางทำเป็นเกาะกลางถนนขนาดใหญ่ปูด้วยอิฐเป็นลวดลายงดงาม และมีเสาไฟเป็นรูปกิริติตลอดแนว ต่อมา พ.ศ. 2495-2500 จอมพล ป. พิบูลสงครามมีนโยบายก่อสร้างอาคารสถานที่ราชการแบบไทยประยุกต์ริมถนนราชดำเนินนอก⁷ เป็นอาคารสูง 3-4 ชั้น หลังคาทรงไทย จำนวน 5 อาคาร

¹กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 81.

²ส. พลายน้อย. (2535). เล่าเรื่องบางกอก. หน้า 414.

³ถาวร จารุทิศติชัย. (2542). อนุสาวรีย์. หน้า 26.

⁴กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ (2524). เล่มเดิม. หน้า 561.

⁵ถาวร จารุทิศติชัย. (2542). เล่มเดิม. หน้า 10.

⁶กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). เล่มเดิม. หน้า 465.

⁷แหล่งเดิม. หน้า 509-510.

เช่น อาคารกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงคมนาคม ฯลฯ ถือว่าอาคารเหล่านี้เป็นต้นแบบการก่อสร้างอาคารศาลากลางของจังหวัดต่างๆ

ถนนราชดำเนินเป็นถนนเก่าที่มีคุณค่า ทั้งประโยชน์โดยตรงในฐานะเป็นเส้นทางคมนาคมสายหลักของกรุงเทพฯ และในฐานะเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ บอกเล่าถึงสถานการณ์สำคัญของไทย ทั้งทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม – วัฒนธรรม

ด้านการเมืองการปกครอง บริเวณสนามหลวงและถนนราชดำเนินเป็นสถานที่สำคัญแห่งหนึ่งในประวัติศาสตร์การเมืองของไทย เพราะมีการชุมนุมเพื่อเรียกร้องสิทธิเสรีภาพ หรือแสดงพลังแสนยานุภาพของมวลชนตลอดมา เช่น การสวนสนามของกองทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1 พ.ศ. 2461 การชุมนุมในเหตุการณ์ 24 มิถุนายน 2475 กรณีชุมนุมเรียกร้องดินแดนอินโดจีนฝรั่งเศส พ.ศ. 2484 กรณีการพูดไฮปาร์ค พ.ศ. 2500 เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 เหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 และเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ พ.ศ. 2535 สัญลักษณ์ที่แสดงถึงความสำคัญทางการเมือง ได้แก่ อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยในถนนราชดำเนินกลาง และพระที่นั่งอนันตสมาคมซึ่งใช้เป็นรัฐสภาในยุคประชาธิปไตย

ด้านเศรษฐกิจ ถึงแม้ว่าถนนราชดำเนินกลางตัดผ่านย่านการค้าโบราณ แต่เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีพระราชประสงค์ให้เป็นย่านการค้า การประกอบธุรกิจบนถนนสายนี้จึงยังไม่ปรากฏ จนกระทั่งถึงยุครัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงมีการตั้งห้างร้าน บริษัท โรงแรม ภัตตาคาร และสถานเริงรมย์มีความรุ่งเรืองอยู่ระยะหนึ่งก่อนที่ย่านธุรกิจจะขยายไปสู่แหล่งอื่น ถนนสายนี้ปัจจุบันเป็นศูนย์รวมทางการคมนาคมขนส่งเชื่อมถนนฝั่งพระนคร และฝั่งธนบุรี เป็นเส้นทางสู่ภาคตะวันตก และภาคใต้ของประเทศ

ด้านสังคมและวัฒนธรรม ถนนสายนี้ตัดผ่านพระบรมมหาราชวัง วัด และสถานที่สำคัญต่างๆ รวมทั้งลานสาธารณะ "ท้องสนามหลวง" ซึ่งให้ประโยชน์ในงานพระราชพิธี และพิธีสำคัญของประเทศมาตั้งแต่แรกสถาปนากรุงเทพฯ และเป็นสถานที่จัดกิจกรรมระดับชาติ ทั้งพระราชพิธีและรัฐพิธี เช่น พิธีต้อนรับแขกเมืองจากต่างประเทศ กิจกรรมส่งเสริมการท่องเที่ยว กิจกรรมด้านวัฒนธรรม และศาสนา ฯลฯ

ถนนราชดำเนินมีย่านนับร้อยปี เป็นสถานที่เกิดเหตุการณ์สำคัญต่างๆ ของชาติมากมาย ผูกพันกับวิถีชีวิต และเรื่องราวความเคลื่อนไหวของผู้คนในสังคมไทย จึงถือว่าถนนสายนี้เป็นตัวแทนของแหล่งการเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของชาติไทย ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาว่าในรอบ 100 ปี ของถนนราชดำเนินนั้นมีพัฒนาการมาอย่างไรและมีความสำคัญเกี่ยวข้องกับความเคลื่อนไหวในสังคมไทย เช่นไร

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง 100 ปี ถนนราชดำเนินในบริบทของความสำคัญต่อสังคมไทย ในปัจจุบันนี้ยังไม่มีผู้ใดทำการวิจัยโดยตรง แต่พบว่ามีเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

ชาติชาย ไชยสิทธิ์. (2528). **การศึกษาเพื่อการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ทางกายภาพ**. ปรินญาสถาปัตยกรรมศาสตร์มหาบัณฑิต. ภาควิชาการออกแบบ และการวางแผนชุมชนเมือง กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ผลการวิจัยพบว่าวิวัฒนาการของกรุงเทพฯ เริ่มจากพื้นที่ 5 ตารางกิโลเมตรเป็น 1,500 ตารางกิโลเมตร ประมาณ 300 เท่าภายในเวลา 200 ปีถือว่าเป็นอัตราสูงผิดปกติ เมื่อกล่าวถึงกรุงเทพฯ ภาพที่เห็นชัดถึงลักษณะทางกายภาพ คือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบรมมหาราชวัง สนามหลวง และถนนราชดำเนิน เป็นต้น.

ประไพ รักษา. (2522). **ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ.2411 - พ.ศ.2453)**. ปรินญาการศึกษามหาบัณฑิต. ภาควิชาประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ผลการวิจัยพบว่า การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งภายในและต่างประเทศมีผลต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย เพื่อความเจริญรุ่งเรืองในด้านต่างๆ และป้องกันการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตก.

วิมลย์ พงศ์พนิตานนท์.(2532). **การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน“กรุงเทพฯ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411**. ปรินญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ผลการวิจัยพบว่านโยบายการควบคุมคนในสังคมเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นใช้ระบบเกณฑ์แรงงาน และความสัมพันธ์เชิงเศรษฐกิจแบบสมัยอยุธยา ต่อมาเมื่อการอพยพจากคนหลายกลุ่มทำให้เมืองขยายตัวอย่างรวดเร็ว ส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมเมือง รูปลักษณ์ และสร้างเอกภาพของกรุงเทพฯ ในเวลาต่อมา.

สยามพร ทองสารี. (2526). **ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร**. ปรินญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต. ภาควิชาประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ผลการวิจัยพบว่า การตัดถนนในกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีมากกว่า 110 สาย ใน 3 บริเวณ คือ ด้านใจกลางพระนคร ด้านเหนือ และด้านใต้ ซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบทางเศรษฐกิจ และสังคมตามมา.

โสภณ จงสมจิต. (2530). การศึกษาสิ่งแวดล้อมเพื่อการอนุรักษ์ประวัติศาสตร์สถานที่
เกาะเมืองรัตนโกสินทร์ชั้นใน. ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. ภาควิชาโบราณคดี. กรุงเทพฯ :
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมของเกาะเมือง
รัตนโกสินทร์ชั้นใน มีผลให้สภาพเมืองที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีต้องเสียไป สาเหตุ
เนื่องจากการก่อสร้างอาคารที่ไร้คุณค่าและการเติบโตของเมืองโดยการขาดการเอาใจใส่อย่างแท้จริง.

จุดมุ่งหมายของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาภูมิหลังและการพัฒนาการของถนนราชดำเนินตั้งแต่ พ.ศ. 2442 - 2542
2. เพื่อศึกษาความสำคัญของถนนราชดำเนินในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์
ไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2442 - 2542

ความสำคัญของการวิจัย

1. ทำให้เข้าใจถึงภูมิหลังและการพัฒนาการของถนนราชดำเนินตั้งแต่ พ.ศ. 2442 - 2542
2. ทำให้เข้าใจถึงความสำคัญของถนนราชดำเนินในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ใน
ประวัติศาสตร์ไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2442 - 2542

ขอบเขตของการวิจัย

ศึกษาถึงภูมิหลัง และพัฒนาการของถนนราชดำเนิน รวมถึงความสำคัญของถนนราชดำเนิน
ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2442 - 2542

วิธีการดำเนินการวิจัย

สารนิพนธ์นี้ใช้วิธีการศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยใช้เอกสาร
ปฐมภูมิ เช่น ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น ได้แก่ จดหมายเหตุ พงศาวดาร ข้อมูลจากการสัมภาษณ์
นักวิชาการ ผู้นำชุมชน พระสงฆ์ และประชาชนที่มีกิจกรรมอยู่บนถนนราชดำเนิน และเอกสารทุติยภูมิ
เช่น หนังสือ วารสาร บทความในหนังสือพิมพ์

แหล่งศึกษาค้นคว้า

- สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
- หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์

สำนักวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กองราชกิจจานุเบกษา สำนักนายกรัฐมนตรี

หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระ

หอสมุดของหน่วยงานราชการต่างๆที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน

สัมภาษณ์กลุ่มนักวิชาการ ผู้นำชุมชน พระสงฆ์ ประชาชนที่มีกิจกรรมบนถนนราชดำเนิน

บทที่ 1

ภูมิหลังการคมนาคมในเขตราชธานีของไทย

ภูมิประเทศของไทยมีความหลากหลายทั้งภูเขา ที่ราบสูง ที่ราบลุ่ม ตลอดจนห้วย หนอง คลอง บึง และแม่น้ำลำคลอง ในสภาพภูมิประเทศดังกล่าวนี้มีราษฎรตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ทั้งสิ้น การคมนาคมระหว่างผู้คนในชุมชนเหล่านี้ในบริเวณพื้นที่ราบสูง และภูเขา มักใช้เส้นทางบก เช่น ภาคนื้อ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ถ้าเป็นชุมชนในที่ราบลุ่มภาคกลางมักใช้เส้นทางน้ำ คือ แม่น้ำลำคลองเป็นหลัก ส่วนทางภาคใต้อาศัยแม่น้ำและทะเลเป็นเส้นทางสัญจรติดต่อกันมาตั้งแต่อดีต ดังนั้นเส้นทางคมนาคมแต่ดั้งเดิมของคนไทย สามารถจำแนกตามยุคสมัยได้ ดังนี้

1. สมัยสุโขทัย

ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 กรุงสุโขทัยได้รับการสถาปนาเป็นราชธานีของอาณาจักร สุโขทัยมีพื้นที่ประมาณ 1,800 ไร่ ตั้งอยู่บริเวณที่ราบเชิงเขาริมลำน้ำยมฝั่งเมืองเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีกำแพงเมืองและคูน้ำล้อมรอบ 3 ชั้น เรียกว่า ตริบูร พื้นที่ลาดเอียงจากด้านตะวันตกมาด้านตะวันออก ทำให้มีสายน้ำไหลสู่ลำน้ำแม่รำพันด้านเหนือและทางห้วยน้ำโจนทางใต้ สามารถชักน้ำจากคูน้ำดังกล่าวถึงสระขนาดใหญ่(ตระพัง)ในเมือง ภายในกำแพงเมืองส่วนที่เป็นศูนย์กลางของเมือง คือ วัดมหาธาตุ พื้นที่รอบวัดสันนิษฐานว่าเป็นเขตพระราชวังหลวงกับที่อยู่อาศัยของขุนนางและเสนาบดี กรุงสุโขทัยจัดเป็นเมืองขนาดเล็ก ดังนั้นการสัญจรภายในเขตกำแพงเมืองจึงใช้การเดินเท้าเป็นหลัก

บริเวณภายนอกเขตกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกกับทางด้านทิศเหนือของกรุงสุโขทัย มีวัดพื้นที่เกษตรกรรมบ้านเรือนราษฎรและพ่อค้าต่างเมืองซึ่งนิยมตั้งถิ่นฐานอยู่กันเป็นหมู่บ้าน ส่วนย่านการค้าที่สำคัญอยู่ด้านทิศเหนือของเมืองเป็นชุมชนที่หนาแน่นเรียกว่า ตลาดปลาน้ำ มีการทำอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาจากแหล่งเตาทุเรียงเป็นสินค้าออกที่สำคัญของกรุงสุโขทัย การเดินทางติดต่อค้าขายมักใช้เส้นทางเดินเท้า ส่วนนอกกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันตกเป็นเขตอรัญญิก ซึ่งเป็นสถานที่สำหรับพระสงฆ์ในพุทธศาสนาเถรวาทจำพรรษาเพื่ออบรมสั่งสอนพระธรรมแก่ราษฎร มีเส้นทางเดินไปนมัสการพระที่อรัญญิก(ป่า)โดยทางเดินเท้าและการขี่ช้าง ดังมีข้อความที่ปรากฏในศิลาจารึกเรื่องที่พ่อขุนรามคำแหงเสด็จขี่ช้างไปไหว้พระที่อรัญญิก¹

¹ มาจากคำว่า "ตลาดบาร์ซาร์" (Bazaar) ของเปอร์เซีย

¹ กรมศิลปากร. (2526). จารึกสมัยสุโขทัย. หน้า17.

นอกจากนี้ทางด้านทิศใต้และด้านทิศตะวันตกของเมืองมีเส้นทางเดินไปศาลเทพารักษ์ และพระปรางค์ปราสาทแบบขอมซึ่งเป็นศาสนสถานเดิมตั้งอยู่¹

แคว้นสุโขทัยประกอบด้วยเมืองสำคัญคือ สุโขทัย ศรีสัชนาลัย(เชลียง) พิษณุโลก(สองแคว) และกำแพงเพชร (นครชุมหรือซากังราว) เส้นทางติดต่อกับแคว้นไทล่เฉียงมีทั้งทางบกและทางน้ำ เช่น เส้นทางข้ามหุบเขาตามแนวทิศตะวันออก - ทิศตะวันตก ที่ติดต่อกับกลุ่มชนลุ่มแม่น้ำโขง และเส้นทางแม่น้ำปิงจากแนวทิศเหนือ - ทิศใต้เป็นเส้นทางติดต่อกับล้านนา และแคว้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยา เส้นทางติดต่อกับส่วนใหญ่นั้นเป็นทางเดินเท้าและทางเกวียน หลักฐานของถนนในสมัยสุโขทัยที่ยังปรากฏอยู่เป็นแนวคันดินทางด้านตะวันตกของลำน้ำยมเรียกว่า ถนนพระร่วง² เป็นเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมระหว่างเมืองสุโขทัยกับเมืองศรีสัชนาลัย และมีทางแยกจากเมืองสุโขทัยไปเมืองกำแพงเพชร รวมเป็นระยะทางประมาณ 250 กิโลเมตร สร้างขึ้นราวสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) สันนิษฐานว่าจุดประสงค์สำคัญในการก่อสร้าง คือ เพื่อการชลประทานเพราะมีลักษณะเป็นคันดินกั้นน้ำ ชักน้ำให้ไหลเข้ามาสู่เมืองสุโขทัยเพื่อการอุปโภคบริโภค ทั้งยังสามารถใช้เป็นเส้นทางสัญจรและติดต่อค้าขายกับหัวเมืองใกล้เคียง³ ส่วนการคมนาคมทางน้ำให้การสัญจรตามลำน้ำยม และลำน้ำน่านโดยใช้เรือเป็นพาหนะ สุโขทัยยังเป็นศูนย์กลางสำคัญทางการค้าและการขนส่งของแคว้นไทล่เฉียง มีเส้นทางติดต่อทางการค้ากับเมืองท่าในอ่าวเบงกอลทางทิศตะวันตก และเมืองท่าในอ่าวไทยทางทิศใต้

2. สมัยอยุธยา

พุทธศตวรรษที่ 19 กรุงศรีอยุธยาเจริญรุ่งเรืองเป็นศูนย์กลางสำคัญของเมือง ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ตัวเมืองมีลักษณะเป็นเกาะมีลำน้ำล้อมรอบหลายสาย เช่น แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำป่าสัก และแม่น้ำลพบุรี ทั้งยังขุดคลองขื่อน้ำให้เป็นทางลัดของแม่น้ำทางด้านตะวันออก สามารถใช้ประโยชน์เพื่อป้องกันการรุกรานจากศัตรู ภูมิประเทศโดยทั่วไปเป็นที่ราบลุ่มตะกอน แม่น้ำมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำนา

กรุงศรีอยุธยามี ค่าย หอ คู ประตูเมืองอยู่โดยรอบ มีกำแพงเมือง 2 ชั้น กำแพงเมืองชั้นนอกมีลำน้ำล้อมรอบเกาะ เขตกำแพงเมืองชั้นในเป็นเขตของพระราชวังหลวง วัดหน้า วัดวาอาราม เส้นทางในการติดต่อทางการค้าใช้เส้นทางน้ำเป็นหลัก ภายในเมืองมีการขุดคลองใหญ่หลายสายเพื่อเป็นทาง

¹กรมการผังเมือง. (2542). การผังเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช. หน้า 30.

²สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2539). แคว้นสุโขทัย รัฐในอุดมคติ. หน้า 129.

³กรมวิชาการ. (2539). สุโขทัย รุ่งอรุณแห่งความสุข. หน้า 110.

ระบายน้ำ และสำหรับใช้ในการอุปโภคบริโภคตลอดจนใช้เป็นเส้นทางในการสัญจร โดยก่อสร้างถนน ขนานกับลำคลองสายหลักของเมือง มีทั้งในแนวทิศเหนือ - ทิศใต้ และแนวทิศตะวันออก - ทิศตะวันตก

เส้นทางการคมนาคมขนส่งของกรุงศรีอยุธยา มี 3 ประเภท¹ ได้แก่

2.1 **เส้นทางสัญจรภายในกรุงศรีอยุธยา** ใช้ทางน้ำในการเดินเรือและทางบกด้วยการเดินเท้า ถนนที่สร้างขนานกับคลองนั้นเป็นทางแคบๆ ปูด้วยอิฐ สำหรับเป็นทางใช้ลากจูงเรือเมื่อน้ำขึ้นหรือใช้สัญจรภายในตัวเมือง ภายในเขตกำแพงเมืองประกอบด้วยถนนหลวงหลายสายแบ่งออกเป็น 3 ประเภท ดังนี้²

1. ถนนขวาง เป็นถนนขนาดใหญ่วางตัวในแนวทิศเหนือ - ทิศใต้
2. ถนนรี เป็นถนนขนาดใหญ่วางตัวในแนวทิศตะวันออก-ทิศตะวันตก
3. ถนนซอย เป็นถนนขนาดเล็กที่แยกจากถนนหลวงหรือถนนขนาดใหญ่

ลักษณะของถนนสายหลักปูด้วยอิฐเป็นแนวตรงสำหรับการเดินเท้า ส่วนถนนสายรองเป็นดินมีลักษณะคดเคี้ยวเป็นเส้นทางคนเดิน หรือทางเกวียน ความกว้างของถนนเท่ากับขนาดของพาหนะที่ผ่านได้ ถนนซึ่งผ่านลำคลองมีสะพานข้าม 30 แห่ง เป็นสะพานไม้ 15 แห่ง สะพานอิฐ 14 แห่ง และสะพานศิลาแลง 1 แห่ง³

ถนนในกรุงศรีอยุธยาสายที่สำคัญที่สุด คือ ถนนมหารัษฎา⁴ บางครั้งเรียกชื่อตามบริเวณที่ถนนตัดผ่านว่า ถนนหน้าวังตรา หรือถนนศรีสรรเพชญ์ และถนนป่าตอง นับเป็นถนนสายใหญ่อยู่บริเวณกึ่งกลางพระนคร กว้าง 5-6 วา ยาว 50 เส้น ตัดขวางในแนวทิศเหนือ - ทิศใต้ เริ่มจากหน้าวังหลวงไปออกประตูชัยที่กำแพงพระนครด้านใต้ ถนนหลักสายนี้ยังใช้ในการจัดกระบวนแห่สำคัญ เช่น พิธีแห่กุฐินหลวง พิธีแห่นาค พิธีแห่ช้างในพิธีสงกรานต์นคชาธาร รวมทั้งเคยใช้ในกระบวนแห่รับพระราชสาส์นจากราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส⁵

ถนนภายนอกกำแพงพระนคร ที่เป็นถนนปูพื้นด้วยอิฐมีเพียง 1 สาย คือ บริเวณหน้าจวนทหารอยุธยากำแพงเมืองด้านริมแม่น้ำ ข้างพระราชวังหลวง นอกนั้นเส้นทางต่างๆ เป็นถนนดิน

¹กรมการผังเมือง. (2542). การผังเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช. หน้า 51.

²กรมศิลปากร. (2545). อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา. หน้า 15.

³แหล่งเดิม. หน้า 10.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 15,23.

⁵กรมการผังเมือง. (2542). เล่มเดิม. หน้า 52.

2.2 เส้นทางสัญจรระหว่างเมืองต่างๆ ใช้ทั้งเส้นทางบกและทางน้ำ ทางบกใช้ทางเส้นทางเกวียนมีม้าและวัวเป็นพาหนะ แต่การเดินทางระยะไกลส่วนใหญ่จะเป็นกองคาราวานช้าง ส่วนทางน้ำเป็นการแล่นเรือตามแนวลำน้ำเจ้าพระยา ลำน้ำยม ลำน้ำน่าน และลำน้ำป่าสัก ซึ่งมีชุมชนตั้งอยู่ตลอดแนวสองฝั่งแม่น้ำ

2.3 เส้นทางคมนาคมระหว่างประเทศ ใช้เส้นทางผ่านแม่น้ำเจ้าพระยาออกอ่าวไทย มีท่าขนอนใหญ่ที่บริเวณป้อมเพชร และป้อมบางกอก ภายในกรุงศรีอยุธยาแหล่งการค้าของราษฎรอยู่ตามแนวถนนทั้ง 2 ฟาก ประกอบด้วย ตลาดสด ตลาดนัด เรียกว่า ตลาดบก เช่น ตลาดประตูดิน ตลาดเจ้าพรหม ตลาดจีน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีร้านค้าในย่านแหล่งผลิตสินค้าที่เรียกว่า ปาก เช่น ปากตอง ปากด่าน เป็นต้น¹

สมัยอยุธยาราษฎรที่อยู่อาศัยทั้งบนบก ริมน้ำ และในน้ำ ส่วนใหญ่ตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่กันอย่างหนาแน่นบริเวณสองฟากของถนนหลวง ลักษณะที่อยู่อาศัยมักสร้างบ้านเรือนปะปนกับร้านค้า บริเวณป้อมเพชรและตลาดประตูจีนนอกกำแพงเมืองด้านทิศใต้ ราษฎรนิยมอาศัยอยู่ในเรือนแพใช้เป็นทั้งที่อยู่อาศัยทำการค้าขายและเดินทางไปทั่วเมือง²

สำหรับชาวต่างชาติทางการให้พื้นที่อยู่อาศัยทางทิศใต้บริเวณนอกกำแพงเมือง โดยตั้งถิ่นฐานอยู่กันเป็นกลุ่มอย่างเสรี มีศาสนสถานของตนเอง เช่น หมู่บ้านโปรตุเกส หมู่บ้านฮอลันดา หมู่บ้านญี่ปุ่น หมู่บ้านอินเดีย เป็นต้น

3. สมัยธนบุรี

ราวพุทธศตวรรษที่ 20 กรุงธนบุรีเป็นศูนย์กลางสำคัญของที่ราบลุ่มลำน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งเรียกว่า ที่ราบลุ่มบางกอก คำว่าบางกอกเป็นนามที่ชาวต่างชาติและราษฎรใช้เรียกย่านนี้³ ซึ่งเป็นแหล่งพักสินค้าที่สะดวกที่สุด พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่นาและสวนผลไม้ไม่มีความอุดมสมบูรณ์ จากเอกสารของชาวต่างชาติกล่าวไว้ว่า เมื่อสองเรือเข้ามาในบางกอกสองข้างทางมีต้นไม้มากมายเขียวชอุ่ม มีขนุน ลำไย ทุเรียน มีผลหมากรากไม้ ทั้งสวนใน สวนนอก

¹กรมการผังเมือง. (2542). การผังเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช. หน้า 51.

²แหล่งเดิม. หน้า 49.

³"บาง" หมายถึง คลองตัน ส่วนคำว่า "บางกอก" หมายถึง พื้นที่บริเวณที่เต็มไปด้วยต้นมะกอกขนานด้วยคลอง2คลอง คือ คลองบางกอกใหญ่กับคลองบางกอกน้อย หรืออีกนัยหนึ่ง หากเป็นภาษามลายู แปลว่า แม่น้ำโค้ง

³กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 13-14.

พื้นที่บางกอกเดิมเป็นผืนแผ่นดินเดียวกันแต่ในสมัยอยุธยา มีการขุดคลองลัดบางกอก เพื่อย่นระยะทางในการเดินเรือไปพระนครศรีอยุธยา เริ่มจากบางกอกน้อยไปจนถึงบางกอกใหญ่ทำให้แผ่นดินบริเวณตำบลบางกอกแบ่งออกเป็นสองฟาก เส้นทางลัดบางกอกกลายเป็นทางสัญจรสายหลักทางน้ำ ต่อมาบางกอกเจริญขึ้นเป็นด่านเก็บภาษีสำคัญของกรุงศรีอยุธยา เรียกว่า ขนอนบางกอก มีหน้าที่ตรวจเรือสินค้าและสำเนาที่ผ่านเข้า-ออก บางกอกมีชื่อปรากฏในกฎหมายอาญาหลวงที่ตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเขียนว่า “ทณบุรี” และต่อมาในพระราชกำหนดเก่าสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเขียนไว้ว่า “ทณบุรี”¹ หรือ “เมืองทณบุรีศรีมหาสมุทร” ซึ่ง ธน หรือ ทณ แปลว่า เงิน ฉะนั้นธนบุรีจึงเป็นเมืองที่มั่งคั่ง เพราะเป็นเมืองหน้าด่านของการเก็บภาษีมีการคมนาคมขนส่งทางเรือและสำเนาเข้า-ออกอยู่เป็นประจำระหว่างปากแม่น้ำเจ้าพระยากับกรุงศรีอยุธยา ต่อมาสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีการสร้างกำแพง และป้อมปราการแบบตะวันตกทั้งสองฟากของแม่น้ำ

หลังการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสถาปนาเมืองธนบุรีเป็นราชธานี ตัวเมืองบางกอกเดิมตั้งอยู่บนฝั่งตะวันตกของลำน้ำเจ้าพระยาเพียงฝั่งเดียว โดยให้ลำน้ำเป็นด้านหน้าเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ให้พัฒนาเมืองด้วยการขุดคูน้ำและสร้างกำแพงปราการทั้งสองฟากกลายเป็นเมืองที่มีลำน้ำไว้กลางเมือง มีลักษณะเป็นเมืองเอกแด่² แบ่งลักษณะผังเมืองธนบุรี ดังนี้

ทางฝั่งตะวันออกพื้นที่ภายในเขตกำแพงเมืองธนบุรีเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีลักษณะเป็นหัวแหลมใหญ่ แบ่งพื้นที่ออกเป็น 2 ส่วน³ ส่วนแรก คือ พื้นที่ภายในคลองคูเมือง ซึ่งขุดตั้งแต่ปากคลองตลาดไปจนถึงปากคลองโรงไหมให้เป็นคูรอบเมือง ประกอบด้วยวัดโพธาราม (วัดเชตุพนฯ) และวัดสลัก(วัดมหาธาตุฯ) ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่สมัยอยุธยาพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มดินตะกอนเหมาะแก่การทำนา บริเวณหัวแหลมข้างวัดโพธารามริมลำน้ำเจ้าพระยาเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชุมชนชาวจีน และบริเวณท่าเตียนเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของกลุ่มชาวญวน ส่วนที่สอง คือ พื้นที่นอกเขตกำแพงเมือง ซึ่งยังเป็นที่ยกร้าง

ส่วนทางฝั่งตะวันตกลักษณะเป็นท้องคู้และเป็นทีดอน มีแนวกำแพงเมืองเดิมและคูคลองต่างๆ เป็นเขตชุมชนเก่าย่านบางกอกมีราษฎรอยู่กันอย่างหนาแน่น พระราชวังตั้งอยู่ปากคลองบางกอกใหญ่ระหว่างวัดแจ้งกับวัดท้ายตลาด ส่วนบ้านเรือนของข้าราชการบริพารและขุนนางตั้งอยู่บริเวณเหนือขึ้นไปถึงคลองวัดระฆัง นับเป็นการขยายตัวของชุมชนทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำเจ้าพระยา ต่อมาโปรดให้รื้อป้อมบางกอกฝั่งตะวันออกเหลือแต่ป้อมบางกอกฝั่งตะวันตก ซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็น ป้อมวิไชยประสิทธิ์

¹คุรุสภา. (2537). พระราชกำหนดเก่า เล่ม 5 ใน กฎหมายตราสามดวง. หน้า 11.

²กรมศิลปากร และมูลนิธิวิจิตรศิลป์ไทย. (2539). กรุงเทพฯ 2489-2539. หน้า 19.

³แหล่งเดิม. หน้า 14-15.

เส้นทางการคมนาคมขนส่งของกรุงธนบุรี มี 2 เส้นทาง ได้แก่

3.1 เส้นทางสัญจรทางน้ำ

การคมนาคมภายในเขตเมืองและระหว่างเมืองในสมัยกรุงธนบุรีใช้เส้นทางน้ำเป็นหลัก จึงโปรดให้มีการขุดคลองขึ้นใหม่หลายสาย ปรับแต่งขุดลอกคูคลองร่องน้ำให้เป็นแนวตรง และขุดคลองใหม่ลัดแม่น้ำเพื่อความสะดวกและรวดเร็วในการเดินทาง ทั้งยังเป็นแหล่งน้ำในด้านสาธารณสุขของประชาชน ราชบุรียังได้อาศัยเส้นทางน้ำในการสัญจรและติดต่อกันทั้งระหว่างชุมชนฝั่งธนบุรีและชุมชนฝั่งพระนคร นอกจากนี้ทางการได้ขุดคลองเชื่อมระหว่างพระนครกับหัวเมือง เช่น เส้นทางคลองด่าน และคลองมหาชัยที่เชื่อมกับแม่น้ำท่าจีน เป็นต้น คลองเหล่านี้มีเส้นทางน้ำเชื่อมติดต่อในชุมชนคลองสองฝั่งคลอง ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้การขุดคลองคูเมืองพระนครตั้งแต่คลองบางกอกน้อยถึงคลองบางกอกใหญ่ ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ช่วง¹ ช่วงที่ 1 เรียกว่า คลองวัดท้ายตลาด ช่วงที่ 2 เรียกว่า คลองบ้านหม้อ ช่วงที่ 3 เรียกว่า คลองบ้านขมิ้น หลังจากนั้นให้ขุดคลองขึ้นอีกหนึ่งคลองซึ่งเป็นคูข้างหลังเมืองธนบุรี ตั้งแต่แนวกำแพงเก่าบริเวณท้ายป้อมบางกอกฝั่งตะวันตกถึงศาลเทพารักษ์หัวไซตทะเลออกลำน้ำเจ้าพระยาทั้งสองด้านบริเวณคลองตลาดและคลองใหม่

3.2 เส้นทางสัญจรทางบก

3.2.1 เส้นทางสัญจรภายในเขตกำแพงเมืองธนบุรีฝั่งตะวันตก มีไม่มากยังคงใช้เส้นทางเดินเท้าไปด้วยอิฐเรียงตะแคง ลักษณะเป็นตรอกแคบๆ กว้างไม่เกิน 5 วา ถนนหลวงสายเอกมีเส้นเดียวจากบ้านขมิ้นขนานไปกับลำน้ำเจ้าพระยาเลียบบกำแพงเมืองริมคลองบางกอกใหญ่ หลังบริเวณพระราชวังเดิมตั้งชื่อตามตำบลที่ผ่าน เช่น ตอนที่ผ่านวัดท้ายตลาด เรียกว่า ถนนวัดท้ายตลาดหรือถนนวัดโมฬีโลก และผ่านวัดบางว่าใหญ่ เรียกว่า ถนนอาจารย์ คล้ายคลึงกับการเรียกชื่อ คลองคูพระนคร²

3.2.2 เส้นทางภายในเขตกำแพงเมืองธนบุรีฝั่งตะวันออก มีถนนใหญ่เพียงสายเดียวขนานไปกับลำน้ำเจ้าพระยาเหมือนกับฝั่งตะวันตก แต่แคบกว่าเริ่มตั้งแต่คูเมืองด้านใต้ผ่านหน้าวัดโพธารามถึงชุมชนบ้านจีนเป็นย่านการค้า

¹ชัย เรื่องศิลป. (2519). ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม. หน้า 245.

²แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

3.2.3 เส้นทางติดต่อระหว่างเมือง แม้ว่าการสัญจรส่วนใหญ่ใช้ทางน้ำเป็นหลักก็ตาม แต่การสัญจรทางบกทั้งการเดินเท้า และการใช้เกวียนเทียมวัวและม้าเป็นพาหนะ¹ ก็ยังได้รับความนิยม หากแต่การก่อสร้างเส้นทางใหม่มีจำนวนน้อย

4. สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชจักรีใน พ.ศ. 2325 โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างพระนครแห่งใหม่ทางฝั่งตะวันออกของกรุงธนบุรี เนื่องจากเป็นบริเวณพื้นที่มีชัยภูมิที่เหมาะสมในการก่อสร้างพระนครใหม่ โดยมีลักษณะเป็นหัวแหลมให้ลำน้ำเจ้าพระยาเป็นคูเมืองธรรมชาติ และให้ขุดคูเมืองใหม่ด้านทิศตะวันออกอีกชั้นหนึ่ง ขนานกับคลองคูเมืองเดิมเพื่อขยายอาณาเขตกำแพงเมืองชั้นนอกออกไป ตั้งแต่ตำบลบางลำภูบนมาจรดแม่น้ำบริเวณเหนือวัดสามปลื้มพระราชทานนามว่า คลองรอบกรุง² หรือคลองรอบเมือง รวมระยะทางยาวประมาณ 177 เส้น 9 วา คลองที่ขุดใหม่แบ่งเป็น 2 ตอน ตอนเหนือ เรียกว่า คลองบางลำภู ตอนใต้ เรียกว่า คลองโอ่งอ่าง พร้อมทั้งสร้างกำแพงเมือง ป้อมอีก 16 ป้อม และประตูเมืองชั้นใหม่เป็นระยะๆ ตามแนวคลองรอบกรุง ระหว่างคูเมืองทั้ง 2 ชั้นมีการขุดคลองเล็กๆ เชื่อมติดต่อกันเพื่อปรับระดับน้ำ เรียกว่า คลองหลอด และโปรดเกล้าฯ ให้ริ้วแนวกำแพงของกรุงธนบุรีทั้งสองฟากลงเหลือไว้แต่ป้อมบางกอกฝั่งธนบุรีและเขตพระราชวังชั้นใน

กรุงเทพฯ ระยะเวลาเริ่มแรกนั้นสภาพของพื้นที่ส่วนใหญ่ยังคงเป็นที่เปลี่ยวและรกร้าง เนื่องจากเคยเป็นที่ดินนอกกำแพงเมืองมาก่อนมีการใช้ประโยชน์น้อย ส่วนอาณาเขตพื้นที่ภายในคูเมือง และเขตกำแพงเมืองมีเนื้อที่ประมาณ 2,589 ไร่³ ภายนอกเขตกำแพงเมืองเป็นเขตทุ่งนาและที่เปลี่ยว ดังนั้นจึงแบ่งพื้นที่ภายในพระนคร ดังนี้

เขตเมืองชั้นใน

เขตเมืองชั้นในมีพระบรมมหาราชวังเป็นศูนย์กลางขนานด้วยวัดโพธิ์และวัดสลัก ด้านเหนือติดวัดสลักเป็นวังหน้า (พระราชวังบวรสถานมงคล) ด้านตะวันออกของวัดสลักมีพื้นที่เป็นทุ่งโล่ง เรียกว่า

¹กรมการผังเมือง. (2542). การผังเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช. หน้า 63-64.

²กรมศิลปากร. (2491). เรื่องจังหวัดต่างๆ ในประเทศไทย ในหนังสือพระราชทานเพลิงศพ พระโสณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ). หน้า 107.

³จิรพร แสงศิลป์. (2527). ลักษณะทางกายภาพที่เหมาะสมของตึกแถวในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 16.

ทุ่งพระเมรุ ถัดจากทุ่งพระเมรุเป็นที่ตั้งของศาลหลวง วังเจ้านาย โรงม้าหลวง และตึกดิน (คลังกระสุน ดินดำ) ส่วนด้านหลังของพระบรมมหาราชวัง และวัดโพธิ์เป็นที่ตั้งของกรมพระนครบาล คู และหอกลอง บริเวณริมแม่น้ำวัดโพธิ์เป็นวังท่าเตียน ทางทิศใต้ของวัดโพธิ์กับระหว่างกำแพงพระราชวังหลวง เป็นบ้านเรือนของเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ มีเส้นทางการสัญจรโดยมีการสร้างถนนปูอิฐหลายสายเพื่อเชื่อมต่อระหว่างพื้นที่เมืองชั้นในและชั้นนอก โดยการสร้างสะพาน 3 แห่ง ข้ามคูเมืองชั้นใน

เขตเมืองชั้นนอก

เขตเมืองชั้นนอกระหว่างคลองหลอดทั้ง 2 คลอง คือ คลองหลอดหน้าวัดราชนัคนาดำ และคลองหลอดหน้าวัดสุทัศน์ คลองหลอดเป็นแนวแบ่งเขตกำหนดให้พื้นที่แยกเป็น 3 ส่วน พื้นที่ส่วนใหญ่ทั่วไปเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของข้าราชการบริพารรวมทั้งขุนนางชั้นผู้น้อยและราษฎรทั่วไป ทั้งชาวไทย ชุมชนมอญ มลายู และญวนอยู่ในเขตนี้ ส่วนพื้นที่นอกกำแพงเมืองเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่สลับกับป่าละเมาะ มีชาวจีนอยู่ทางทิศใต้ของพระนคร

ต่อมาโปรดให้ขุดคลองใหญ่ต่อแนวคลองรอบกรุงบริเวณเหนือวัดสะแก (วัดสระเกศฯ) ไปทางทิศตะวันออกของพระนคร พระราชทานนามว่า คลองมหานาค ใช้สำหรับเป็นสถานรื่นเริงของราษฎร เช่น การละเล่นเพลงเรือ เพลงสักรา เหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา และเพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมติดต่อกับท้องถิ่นที่ห่างไกล

เส้นทางการคมนาคมขนส่งของกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคง มี 2 ลักษณะ ได้แก่

4.1 การคมนาคมทางน้ำ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเส้นทางการคมนาคมได้รับการพัฒนาขึ้น การเดินทางภายในเขตกำแพงพระนครต้องใช้เรือเป็นหลัก การขุดคลองภายในพระนครทางทำให้ความสำคัญมาก โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญ คือ เพื่อเป็นคูเมืองในการป้องกันประเทศเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่ง เป็นทางระบายน้ำเพื่อการชลประทาน และเป็นสถานที่จัดกิจกรรมตามประเพณี

การพัฒนาเส้นทางการคมนาคมทางน้ำแบ่งตามรัชสมัยต่างๆ ได้ ดังนี้

4.1.1 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

เส้นทางการสัญจรของราษฎรในกรุงรัตนโกสินทร์ยังคงอาศัยแม่น้ำลำคลอง เช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงธนบุรี ฉะนั้นทางการจึงทำนุบำรุงบ้านเมืองโดยการขุดคูคลองขึ้นเป็นจำนวนมากดังกล่าวมาแล้ว เพื่อเป็นทางสัญจรและเส้นทางการค้าของราษฎรในการนำสินค้าในท้องถิ่นออกมาจำหน่ายในพระนคร เรือจึงเป็นพาหนะหลักที่ใช้ในการคมนาคม

4.1.2 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในรัชสมัยนี้ยังคงมีการก่อสร้างพระนครอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากการค้าและเศรษฐกิจการค้าเริ่มมีแนวโน้มดีขึ้น แม้จะยังคงมีศึกสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านอยู่ เส้นทางสัญจรระหว่างผู้คนสองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยา ยังคงใช้เส้นทางเดิม คือ สายคลองบางกอกน้อย - คลองบางกอกใหญ่ (คลองบางหลวง) เส้นทางทางอ้อมนนท์ และเส้นทางสายคลองด้านคลองลัดต่างๆ ยังคงพัฒนาและใช้ต่อเนื่อง แม้จะเกิดปัญหาจากการตื้นเขินของลำน้ำเจ้าพระยาสายเดิมก็ตาม สมัยนี้ไม่ค่อยมีการใช้แรงงานคนขุดลอกคลองหากแต่ใช้วิธีสร้างทำนบกั้นน้ำ เพื่อใช้แรงน้ำกัดเซาะให้ลำคลองลึกลงโดยไม่ต้องเปลืองแรงงานคนในการขุด และเรือยังสามารถสัญจรในช่วงฤดูแล้งได้ นอกจากนี้ยังมีการขุดคลองเชื่อมระหว่างพระนครกับหัวเมืองเพื่อประโยชน์ทางการคมนาคมขนส่งทางน้ำโดยเชื่อมลำน้ำเจ้าพระยาลำน้ำท่าจีน ลำน้ำแม่กลอง และลำน้ำบางปะกงเข้าด้วยกัน เช่น คลองสามโรงเพื่อเชื่อมลำน้ำบางปะกง และคลองมหาไชยเพื่อเชื่อมแม่น้ำท่าจีน เป็นต้น

4.1.3 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชสมัยนี้การค้าในยุคนี้เจริญรุ่งเรืองมากทั้งกับชาวตะวันตกและชาวตะวันออก ทำให้อาณาจักรสยามมั่งคั่ง จึงมีชาวต่างชาติมาติดต่อค้าขาย เช่น ชาวจีนและชาวยุโรป รวมทั้งมีเชลยศึกจำนวนมากที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาตั้งแต่ครั้งต้นกรุง เช่น แขก มอญ ลาว เขมร ญวน ฯลฯ ประชากรเหล่านี้ตั้งถิ่นฐานอยู่นอกเขตกำแพงพระนคร ทำให้มีความจำเป็นต้องขยายเส้นทางคมนาคมขนส่ง

ส่วนการขุดและการปฏิสังขรณ์คลองมีทั้งนอกเขตกำแพงพระนคร และในท้องที่ต่างมณฑลเพื่อประโยชน์ในการคมนาคม การชลประทาน เช่น ส่งเสริมการขุดคลองเพื่อขนส่งอ้อยและน้ำตาล รวมทั้งเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ในการเดินทัพไปรบกับญวน เช่น การขุดคลองแสนแสบเพื่อเชื่อมต่อกับคลองบางกะปิไปจนถึงบางขุนาก นอกจากนี้บางคลองก็เพื่อป้องกันน้ำเค็มช่วยการเพาะปลูก ฯลฯ การขุดคลองมีทั้งของหลวง และโปรดเกล้าฯ ให้ขุนนางและพ่อค้าประมูลไปดำเนินการโดยวิธีว่าจ้างแรงงานจีนมาขุดทดแทนการเกณฑ์แรงงานไพร่แบบเก่า ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเจดีย์ภูเขาทองตรงปากคลองมหานาคต่อกับคลองรอบกรุง ทำให้บริเวณนี้เป็นที่ชุมทางการค้าที่สำคัญของพระนครเพราะมีการสัญจรทางน้ำอย่างคับคั่ง

4.2 การคมนาคมทางบก สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นธรรมเนียมการตั้งพระราชวังหลวงของไทยโบราณกล่าวว่า "...พระราชวังพระเจ้าแผ่นดินตั้งอยู่ในที่ใดถนนใหญ่ย่อมสร้างไว้เป็นเครื่องประดับสำหรับพระราชวัง..."¹ การพัฒนาเส้นทางการคมนาคมทางบกแบ่งตามรัชสมัยต่างๆ ได้ดังนี้

4.2.1 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ทางการก่อสร้างถนนที่มีขนาดใหญ่ตั้งล้อมรอบและชิดกำแพงพระบรมมหาราชวังและวังหน้า ถนนมักปูด้วยอิฐเรียงตะแคงเอวสันอิฐตั้งขึ้นเพื่อความแข็งแรงคงทนไม่แตกหักง่าย การเรียงอิฐไม่วางขนานกับขอบถนนแต่เรียงสลับฟันปลาซ้ายและขวาทำคล้ายคลึงกับถนนแบบโบราณ ถนนที่ตัดขึ้นภายในเขตพระราชฐานมี 3 สายสำคัญ² คือ ถนนเชื่อมชั้นชั้นในเวศน์ ถนนอมรวิถี และถนนจักรีจรัล

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนรอบกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอกทั้ง 4 ด้าน และส่วนใหญ่มักเป็นถนนดินโรยกรวด³ ถนนที่สำคัญสำหรับทำพิธีการหรือขบวนแห่พระราชพิธี มักมีขนาดกว้างพอที่ราชรถหรือช้างพระที่นั่งผ่านไปได้ ซึ่งมักตั้งอยู่ใกล้พระบรมมหาราชวัง ดังนี้

ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง เริ่มตั้งแต่ปากคลองตลาด ผ่านวัดพระศรีรัตนศาสดารามบริเวณป้อมหักกำลังดัสกร จรดกับถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้า

ถนนมหาราช เริ่มตั้งแต่ปากคลองตลาด ผ่านท่าเตียนเลียบบกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านริมลำน้ำเจ้าพระยา จรดกับท่าพระจันทร์บริเวณวัดมหาธาตุ

ถนนท่าช้างวังหลวง เริ่มตั้งแต่หัวมุมพระบรมมหาราชวังบริเวณหน้าป้อมหักกำลังดัสกร ตรงข้ามกับศาลหลักเมือง จรดกับถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้า

และถนนข้างพระราชวังด้านใต้ ตัดถนนเลียบบแนวกำแพงพระบรมมหาราชวัง

ส่วนการตัดถนนสายต่างๆ ซึ่งเป็นการเชื่อมเส้นทางถนนในพื้นที่กำแพงพระนครชั้นใน และเขตกำแพงพระนครชั้นนอก⁴ ได้แก่

¹ หอขริยญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เล่มที่ 82, เรื่องธรรมเนียมพระราชวังพระเจ้าแผ่นดิน, จ.ศ. 1215.

² อมรตฤณารักษ์ (อุทุมพร สุนทรเวช). (2526). วังหลวง. หน้า 10.

³ ร่อง ศยมณนท์. (2533). ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 7 ในผลงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี. หน้า 3.

⁴ บางครั้งเขียน "หน้าจักรวรรดิวังหลวง" หรือถนนสนามไชย

"ปัจจุบัน คือ ถนนราชดำเนินใน

"ปัจจุบัน คือ ถนนหน้าพระลาน หรือเรียกว่า ถนนท่าพระ

⁴ พระนคร. (2491). ใน เรื่องจังหวัดต่างๆ ในประเทศไทย พิมพ์ในงานพระทานเพลิงศพ พระโสภณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ. 2491. หน้า 109.

ถนนนำจักรวรรดีวังหน้าตั้งแต่ถนนนำจักรวรรดีวังหลวง จรดเชิงสะพานเสี้ยว ถนนเสาชิงช้า ตั้งแต่ตอนในกำแพงเมืองถนนนำจักรวรรดีวังหลวงจรดถนนนำโรงไหม ถนนพระจันทร์ตั้งแต่ถนนหน้าพระธาตุจรดถนนมหาธาตุ ถนนนำวัดมหาธาตุตั้งแต่ถนนท่าช้างวังหลวงจรดถนนพระจันทร์ ถนนนำโรงไหมตั้งแต่สะพานเฉลิมสวรรค์จรดนำจักรวรรดีวังหน้า ถนนท่าขุนนางตั้งแต่ถนนมหาธาตุจรดลำน้ำเจ้าพระยา และถนนสำเพ็ง¹ ตั้งแต่คลองสามเพ็งจรดตรอกโรงกระทะทางด้านใต้ของพระนคร เป็นต้น

ส่วนสะพานข้ามคลองมีอยู่เป็นจำนวนมาก เรียก สะพานช้าง² แต่ถนนส่วนใหญ่ในยุคสมัยต้นกรุงยังเป็นถนนถมดินที่มีขนาดแคบสำหรับเดินเรียกว่า ตรอก³ ครั้นพอถึงฤดูฝนถนนมักมีสภาพโคลนตมและเลนไม่สะดวกแก่การสัญจรทางบก ราษฎรส่วนใหญ่จึงยังคงนิยมการสัญจรทางน้ำ

4.2.2 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ทางการก่อสร้างถนนนำพระธาตุ เพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนท้ายวัง เพื่อขยายเขตพระบรมมหาราชวัง โดยมีถนนข้างพระราชวังด้านใต้คั่นอยู่ออกไปทางทิศใต้จรดกับวัดเชตุพนวิมลมังคลารามอีกประมาณ 20 ไร่ครึ่ง³ ถนนดังกล่าวเป็นถนนถมดินและกว้างพอสมควรกับที่ขบวนแห่และช้างผ่านได้

4.2.3 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระนครเริ่มเป็นปึกแผ่นบ้านเมืองมีการทะนุบำรุงถนนหนทางมากยิ่งขึ้น บาทหลวงปัลเลอกัวส์ได้พรรณนาถึงความงามของกรุงเทพฯ และมีข้อสังเกตว่า "...ไม่มีรถสักคันเดียวในเมืองหลวง ทุกคนไปเรือ แม่น้ำ ลำคลองเป็นทางไปมาที่ใช้กันบ่อยเกือบทั้งหมด มีถนนที่ปูด้วยอิฐภายในใจกลางเมือง

¹ ปัจจุบัน คือ ส่วนหนึ่งของถนนบำรุงเมืองตอนใน

² ปัจจุบัน คือ บริเวณถนนหน้าพระธาตุ

³ ปัจจุบัน เรียกว่า ถนนวานิช 1

⁴ จีวร แสงศิลป์. (2527). ลักษณะทางกายภาพที่เหมาะสมของดึกแถวในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 16.

⁵ กรมการผังเมือง. (2542). การผังเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช. หน้า 85.

⁶ รong คยมณนธ์. (2533). ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 7 ในผลงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี. หน้า 3.

และตามตลาดนัดและตลาดธรรมดาเพียงเล็กน้อย...”¹ การสัญจรทางบกไม่เจริญเท่าทางน้ำแต่ยังคงใช้ ช้าง ม้า วัว ควายเป็นพาหนะเดินทางตามทางเกวียนไปติดต่อระหว่างหัวเมือง

เมื่อถนนสายต่างๆ ที่ก่อสร้างมาตั้งครั้งต้นกรุง เป็นระยะเวลาเริ่มชำรุดแตกหักเสียหายเป็นจำนวนมาก จึงมีการปรับปรุงบ้านเมืองและตัดถนนใหม่ๆ ในรัชกาลนี้เป็นจำนวนมาก มีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามอีกเป็นจำนวนมาก

5. สมัยรัตนโกสินทร์ยุคปรับตัวให้ทันสมัย

บ้านเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ยุคปรับตัวให้ทันสมัย พื้นที่ในเขตกำแพงเมืองคับแคบเนื่องจากจำนวนราษฎรเพิ่มขึ้น จากที่เคยตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ริมน้ำหรืออยู่ตามเรือนแพต่างอพยพย้ายที่อยู่มาตั้งบ้านเรือนปลูกสร้างห้องแถวตามริมถนนในพื้นที่ระหว่างคลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษม ดังนั้นลักษณะภูมิประเทศในสมัยนั้นข้อความเกี่ยวกับพระนคร ดังนี้²

กรุงเทพพระมหานครเวลานั้น ก็คือป่าเตี้ยปนละเมาะเราดี ๆ นี้เอง มีทุ่งหญ้าแซงแซวอยู่บ้างเป็นตอนๆ พึ่งมีมนุษย์มาหักร้างทางที่ปลูกเคสสถานอยู่กันเป็นหย่อมๆ รอบพระนครริมกำแพงเมืองด้านในมีราษฎรซึ่งส่วนมากเป็นพวกทาสพวกเลขาอาศัยปลูกเพลิงสุนัขขี้หางงูจากอยู่กันเป็นระยะๆ ใช้กำแพงเมืองเป็นผนังด้านหลังอีกสามด้านกันขัดแตะ บ้างก็เปิดด้านหน้าออกขายกล้วยแขกบ้าง ข้าวโกชนข้าวฮ้อยขวันบ้าง ตามแต่ฤดูกาลจะอำนวยพืชผลอะไรให้มีขายกันไปตามเพลง บนกำแพงเมืองก็เป็นที่ๆ ราษฎรอาศัยเลี้ยงวัวได้ไม่เหมือนเดิมนี่จึงนานๆ ก็มีวัวก้าวพลาดพลัดกำแพงลงมาบนหลังคาเพิงของชาวบ้าน ทำให้โกลาหลอลหม่านกันเสียทีหนึ่งพอแก่เหงา

ที่ไหนเป็นที่ลุ่มไม่มีใครมาปลูกบ้านปลูกเรือนอยู่ก็เป็นป่าโสนมีดทับหนาน้ำๆ ช้างแค่นั่นเฒ่า เช่น แถวบางลำภู คอกวัว ไปจนกระทั่งวัดศิริเหล่านี้นี้ เมื่อก่อนเป็นดงโสนน้ำเฉอะไปทั้งนั้น ทุ่งพระเมรุก็ยังเป็นป่ารกหนาน้ำๆ เชาวเข้าข้างแจ้งเป็นที่ตกกบตกปลาถิ่นกัน ถึงหน้าแล้งก็ใช้สร้างเมรุกันที่ พึ่งจะมาใช้ทำนาเอาข้าวใส่บาตรในตอนหลังนี้เอง แม้ที่ว่ากรรณโกลาใหม่และยุติธรรม ซึ่งอยู่น้ำพระราชวังก็ยังเป็นโรงจากพื้นดินทุบราบกวาดเตียนพอบอกกราบกันได้เท่านั้นเอง

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำริจะป้องกันพระนครให้มั่นคง โปรดเกล้าฯ ให้ขยายเขตพระนครอีกเกือบ 1 เท่าของพื้นที่เดิม

¹สำนักนายกรัฐมนตรี. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. (2525). ประวัติศาสตร์ไทย กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475. หน้า 300.

²ม.ล.ยิ่งศักดิ์ อิศรเสนา. (2484). ประวัติเจ้าคุณพ่อ. หน้า 15-16.

โดยใน พ.ศ. 2397 กรุงรัตนโกสินทร์ในเวลานั้นมีพื้นที่โดยรอบประมาณ 4,000 ไร่¹ โดยทำการขุดคูเมืองชั้นนอกเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่ง คือ คลองผดุงกรุงเกษม² สำเร็จในพุทธศักราช 2395 ตั้งแต่วัดสมอแครง (วัดเทวราชกุญชรวรวิหาร) ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาทางใต้ที่วัดตะเคียน (วัดแก้วฟ้า) เพื่อขยายพื้นที่นอกกำแพงเมืองให้กว้างขึ้นเป็นแนวคูเมืองใหม่เพื่อป้องกันพระนคร ทำการก่อสร้างป้อมปราการตั้งอยู่รอบนอกคลองเป็นระยะๆ โดยไม่มีกำแพงเมืองเลียบแนวคูเมือง เช่น ป้อมป้องปัจจามิตร ป้อมปิดปัจจาณี ฯลฯ ภายหลังร่องลงเพราะหมดความสำคัญในเรื่องยุทธศาสตร์ เมื่อมีการทำสนธิสัญญาเบาริง (Bowring Treaty) ระหว่างไทยกับอังกฤษ พ.ศ. 2398 และมีการแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2399³ เป็นผลทำให้มีการยุติการค้าแบบผูกขาด โดยรัฐปรับการค้าเป็นแบบเสรีเปลี่ยนประเภทสินค้าจากการค้าของป่าเป็นการค้าพืชผลทางการเกษตร เช่น อ้อย พริกไทย ยาสูบ เป็นต้น เมื่อมีการติดต่อการค้าโดยเสรีกับต่างชาติ

ในยุคที่ไทยเริ่มรับอิทธิพลจากประเทศทางตะวันตกทำให้มีการปรับปรุงประเทศหลายด้าน ซึ่งผลทำให้บ้านเมืองของไทยมีความเจริญก้าวหน้ากว่ายุคก่อน สำหรับการสัญจรทางบกพ่อค้าชาวยุโรปมีความต้องการถนนเช่นเดียวกันกับบ้านเมืองของตน ถนนหลายสายสร้างขึ้นเนื่องจากการเรียกร้องของพวกกงสุลฝรั่ง รวมทั้งได้รับอิทธิพลการก่อสร้างถนนแบบตะวันตกจากเมืองในอาณานิคมของอังกฤษ ฝรั่งเศส โปรตุเกส และเนเธอร์แลนด์ เป็นต้น เช่น อินเดีย ศรีลังกา ซวา และมาลายู ความว่า "...บ้านเมืองของเรามีแต่รถเรี่ยว หนทางก็เป็นตรอกเล็กชอกน้อย หนทางใหญ่ก็เปราะเปื้อน ไม่เป็นที่เจริญตาขายหน้าแก่ชาวนานาชาติ เขาว่าเข้ามาเป็นการเตือนสติ เพื่อจะให้บ้านเมืองงดงามขึ้น..."⁴ ต่อมาทางการเริ่มปรับปรุงถนนหนทางที่ก่อสร้างมาตั้งแต่ครั้งต้นกรุง ซึ่งอิฐที่ปูอิฐเรียงตะแคงเอาสันอิฐตั้งขึ้นเกิดการชำรุดแตกหักทำให้ต้องมีการพัฒนาถนนสายต่างๆ เพื่อความสะดวกของราษฎร จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการตัดถนนไปทางทิศใต้ และทิศเหนือพระนคร เช่น ถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร และถนนสีลม ทำให้การค้ากับต่างชาติตะวันตกขยายตัวเพิ่มขึ้น ทางการได้ปรับปรุงบ้านเมืองให้สอดคล้องกับการเติบโตทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะการตัดถนนแบบใหม่ ซึ่งมีลักษณะถนนที่ฐานล่างมั่นคงและพื้นผิวถนนเรียบโดยใช้เทคนิคการก่อสร้างที่ทันสมัยแบบตะวันตก ได้แก่

¹จิรพร แสงศิลป์. (2527). ลักษณะทางกายภาพที่เหมาะสมของดึกแถวในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 16.

²กรมศิลปากร, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. จดหมายเหตุการณ์อนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 54.

³สยามพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้พระนคร. หน้า 15.

⁴ชัย เรื่องศิลป์. (2542). ยอดคน. หน้า 88.

ก. ถนนตรง (ถนนพระราม 4)

ถนนตรงเป็นถนนที่ตัดสายแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เดิมเรียกว่า ถนนหัวลำโพงนอก เริ่มตั้งแต่ถนนเจริญกรุงที่ตำบลสามแยกถึงคลองเตย ผ่านตำบลหน้าวัดสามจีน ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมบริเวณสะพานเจริญ และไปจรดลำน้ำเจ้าพระยา สาเหตุของการตัดถนนตรง เพราะมีการร้องเรียนจากพ่อค้าชาวตะวันตกว่าไม่มีเส้นทางคมนาคมไปท่าเรือคลองเตย จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิเทศโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค) จ้างแรงงานซึ่งเป็นกรรมกรชาวจีนทำการขุดคลองลัด โดยการมูลดินที่ขุดจากคลองนำมาถมเป็นถนนตลอดแนวลำคลองเป็นการขยายความเจริญให้แก่ชุมชนไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของฝั่งพระนคร

โดยขุดคลองเป็นแนวตรงตั้งแต่หน้าป้อมผลาญไฟริราบ ผ่านคลองผดุงกรุงเกษม ผ่านทุ่งลงไป ตัดผ่านคลองพระโขนงไปออกบางนา เมื่อสร้างเสร็จจึงเรียกคลองนี้ว่า คลองถนนตรง และเรียกถนนข้างคลองว่า ถนนตรง แต่ราษฎรส่วนใหญ่นิยมเรียก ถนนหัวลำโพง หรือถนนหัวลำโพง เพราะตัดผ่านบริเวณทุ่งหัวลำโพงและขนานกับคลองหัวลำโพง ในระยะแรกเส้นทางสายนี้ชาวต่างชาติและราษฎรไม่เป็นที่นิยมใช้ เพราะเป็นถนนสำหรับทางเกวียน และวัลลาภเรือที่ติดโคลนจากน้ำแห่งคลอง ถนนจึงกลายเป็นทางเปลี่ยวใจผู้ร้ายชุกชุมเป็นอันตรายแก่ผู้สัญจร ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความสำคัญของถนนสายนี้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงถนนอีกครั้งเมื่อตกแต่งถนนเรียบร้อยแล้ว ทรงพระราชทานนาม และเปิดถนนใหม่อีกครั้งราวพุทธศักราช 2436

ข. ถนนเจริญกรุง

ถนนเจริญกรุง เดิมเรียก ถนนนอก¹ และชาวต่างชาตินิยม เรียกว่า นิวโรด (New Road) หมายถึง ถนนใหม่ ถนนเจริญกรุงเป็นถนนสายแรกที่ก่อสร้างด้วยเทคนิคทันสมัยแบบตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กองในการก่อสร้าง และพระอินทราธิบดีเป็นพนักงานตัดถนน เริ่มทำการก่อสร้างถนนเมื่อราวพุทธศักราช 2404 ถนนเจริญกรุง แบ่งออกเป็นสองตอน คือ ตอนแรกตัดถนนตรงโดยผ่านใจกลางพระนคร ตั้งแต่คูพระนครชั้นในบริเวณพระบรมมหาราชวัง ถึงตำบลบางคอแหลม (ถนนตก) ตอนที่สอง ตั้งแต่ตรงหน้าวัดโพธาราม ผ่านถนนเฟื่องนคร ไปสิ้นสุดที่ท้องที่ตำบลสามแยก บริเวณสะพานเหล็ก² รวมเป็นระยะทาง 25 เส้น 10 วา 3 ศอก³

¹จิรพร แสงศิลป์. (2527). ลักษณะทางกายภาพที่เหมาะสมของดักแด้ในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 18.

²สะพานดำรงสถิตย์ เดิมบริเวณนี้เคยเป็นที่ประทับของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

³ทวี วังงาม. (2542). ถนนเก่าในเมืองกรุง. หน้า 121.

ถนนเจริญกรุงเมื่อแรกสร้างมีคันถนนและท่อน้ำสองข้าง งบประมาณการก่อสร้างถนนเป็นเงินจำนวน 19,700 บาท ซึ่งสาเหตุของการตัดถนนเกิดจากที่คณะกงสุลจากชาติตะวันตกเข้าซื้ออ่าวไทยเรียกร้องให้มีการสร้างถนนโดยให้เหตุผลเกี่ยวกับสุขภาพ เนื่องจากชาวต่างชาติเกิดการเจ็บป่วยจากการไม่มีถนนสำหรับขี่ม้า หรือเดินออกกำลัง เหมือนเมื่อครั้งอยู่ในทวีปยุโรป

ถนนเจริญกรุงแล้วเสร็จและทำพิธีเปิดถนนเมื่อวันที่ 17 มีนาคม พ.ศ. 2407 ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกแถวตามแบบยุโรปบริเวณสองฟากถนน ถนนเจริญกรุงจึงเป็นถนนสายที่ยาวที่สุดในพระนครตัดผ่านชุมชนย่านการค้า และพาณิชยกรรมมีห้างร้านและร้านค้าขนาดใหญ่ มีห้องแถวและตึกแถวตั้งอยู่เรียงรายริมสองฟากถนน ทำให้เกิดย่านการค้าชุกชุมตั้งแต่ตำบลบางรักถึงตำบลบ้านทวย ซึ่งมีการสัญจรคับคั่งเพราะถนนสายนี้ติดต่อกับท่าเรือจึงมีการขนส่งสินค้ามาจากต่างประเทศ และเป็นท่าขึ้นลงสินค้า

ค. ถนนบำรุงเมือง

ถนนบำรุงเมืองเดิมเป็นถนนเก่าชื่อ ถนนเสาชิงช้า ก่อสร้างมาตั้งแต่ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชประมาณ 29 เส้นเศษ¹ มีการปรับปรุงถนนโดยใช้เทคนิคการก่อสร้างแบบตะวันตกเช่นเดียวกับถนนเจริญกรุง โดยตัดให้เป็นแนวตรงจากพระบรมมหาราชวังไปยังกำแพงด้านเสาชิงช้า เพื่อเป็นทางเชื่อมระหว่างถนนสนามไชยทางทิศใต้ของกระทรวงกลาโหม ถึงถนนสะพานยศเส(สะพานกษัตริย์ศึก) ผ่านคลองหลอด (คลองคูเมืองเดิม) เรียกว่า สะพานข้างโรงสี ตัดผ่านถนนเฟื่องนคร ผ่านหน้าสุทัศน์เป็นสี่แยก เรียกว่า สี่ก๊กเสาชิงช้า ผ่านกำแพงพระนคร ที่ประตูสำราญราษฎร์ (ประตูผี) ผ่านวัดสระเกษ สะพานแม่น้ำศรี(สะพานดำ) จรดกับถนนวรจักร (ในรัชกาลต่อมามีรถรางสายหัวลำโพง จากถนนบ้านตะนาว ถึงสะพานกษัตริย์ศึก) สองฟากถนนเป็นตึกแถวและร้านค้า

ง. ถนนเฟื่องนคร

ถนนเฟื่องนครเป็นถนนสายสั้นระยะทางประมาณ 50 เส้น กว้าง 10 คอก² ก่อสร้างราวพุทธศักราช 2406 เริ่มตั้งแต่กำแพงเมืองด้านใต้ บริเวณปากคลองตลาดที่ตัดผ่านถนนบ้านหม้อ ตัดผ่านถนนเจริญกรุงเป็นสี่แพร่ง เรียก สี่ก๊กพระยาศรี ผ่านบ้านญวน ผ่านถนนบำรุงเมือง เรียกสี่ก๊กเสาชิงช้า และตัดผ่านหน้าวัดราชบพิธ วัดมหรณพาราม โรงเลี้ยงวัว และสนามหลวง เมื่อแรกสร้างถนนมีขนาดแคบและโค้งอ้อม ต่อมาปรับปรุงถนนโดยใช้เทคนิคการสร้างแบบตะวันตก มีตึกแถวทั้งสองฟาก

¹กนกวลี ฑูชัยยะ. (2544). พจนานุกรมวิสามานยนามไทย: วัด วัง ถนน สะพาน ป้อม. หน้า 147.

²ชัย เรื่องศิลป์. (2519). ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม. หน้า 264.

จ. ถนนสีลม

ถนนสีลม เดิมเรียก ถนนขวาง เป็นถนนมีระยะทางยาวมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้ก่อสร้างพร้อมกับถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนสีลม เริ่มตั้งแต่คลองบางรัก ผ่านคลองถนนตรงซึ่งเอามูลดินขึ้นถมเป็นถนน เครื่องมือที่เป็นระหัดวิดน้ำ เรียก สีลม

ถนนสายต่างๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการพัฒนาขึ้นอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากความเจริญและอิทธิพลทางตะวันตกที่ล้นไหลเข้า จึงมีการตัดถนนเพิ่มขึ้นหลายสาย ทั้งในและนอกกำแพงเมือง

บทที่ 2

ถนนราชดำเนินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพุทธศักราช 2411 ใจกลางพระนครยังมีสภาพไม่เป็นระเบียบ พื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็นที่สวนมีป่าละเมาะที่รกร้าง และเป็นที่เปลี่ยวอยู่มาก ดังปรากฏจากบันทึกเหตุการณ์ของจมีนกงศิลป์ใน พ.ศ. 2418 ว่าบริเวณตึกดินที่เคยเป็นที่เก็บกระสุนดินดำยังคงมีเลื้อยบองเข้ามากินไก่เป็นอันตรายเพราะใกล้พระบรมมหาราชวัง จึงย้ายตึกดินไปตั้งในสวนหลวงบริเวณตรอกดินสอ¹ บริเวณเขตกำแพงพระนครชั้นในมีถนนเพียงไม่กี่สาย ส่วนพื้นที่ในเขตกำแพงพระนครชั้นนอกที่อยู่ระหว่างคลองรอบกรุง ถึงคลองผดุงกรุงเกษมยังเป็นสวนผลไม้และมีป่าโปร่งอยู่ทั่วไปพอพ้นแนวเขตกำแพงพระนคร บริเวณคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านฝั่งตะวันออกเป็นเขตทุ่งนา และพื้นที่ป่าไม่ค่อยมีราษฎรอาศัยอยู่ทั้งมีสัตว์น้อยใหญ่เป็นจำนวนมาก เช่น เสือ กวาง แรด ฯลฯ และยังมีทุ่งนาที่สำคัญในขณะนั้น ได้แก่ ทุ่งสัมปอญ ทุ่งสามเสน ทุ่งวังลำพอง ทุ่งพญาไท ทุ่งบางกระสัน และทุ่งบางกะปิ เป็นต้น

ชาวกรุงส่วนใหญ่ยังคงนิยมตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำริมคลอง สำหรับราษฎรที่อาศัยอยู่ภายในเขตกำแพงเมืองมักอยู่ทางตอนใต้บริเวณบ้านหม้อบ้านญวนไปจนถึงคลองรอบกรุง ซึ่งมีบ้านเรือนตั้งอยู่กันอย่างหนาแน่น ส่วนบริเวณนอกเขตกำแพงพระนครที่ราษฎรอยู่หนาแน่นที่สุด คือ ตำบลลำเพ็ง ถึงตลาดน้อย เป็นต้น ถนนหนทางที่สำคัญส่วนใหญ่อยู่ล้อมรอบพระบรมมหาราชวังสำหรับใช้ในการประกอบพระราชพิธีต่างๆ เช่น พระราชพิธีสมโภชพระนคร พระราชพิธีเสด็จเลียบพระนครทางสถลมารค ฯลฯ ถนนเหล่านี้ก่อสร้างมาตั้งแต่ครั้งต้นกรุงมีขนาดกว้างใหญ่มีกบฏด้วยอิฐ แต่ค่อนข้างขรุขระ เวลาถึงงานราชพิธี หรือมีขบวนแห่ของหลวง ต้องโรยทรายให้ถนนเรียบเป็นคราวๆ ไป² ซึ่งถนนที่สำคัญมี 4 สาย ได้แก่ ถนนหน้าพระลาน ถนนท่าช้าง ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง และถนนท้ายวัง ส่วนถนนสายอื่นมีทั้งที่ตัดโดยการหรือขุนนาง พ่อค้า และราษฎรร่วมกันตัดขึ้น

ถนนเหล่านี้มีสภาพชำรุดทรุดโทรมบางแห่งมีน้ำขังหรือมีหญ้าขึ้นรกเต็มถนน ทั้งที่ตั้งอยู่ใจกลางพระนครแต่ก็ยังสกปรกรกรุงรังไม่เจริญตา หนังสือพิมพ์ไซแอมรีโพซิทอรี พ.ศ. 2413³ ได้กล่าวถึงประกาศเมื่อวันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2413 ว่า จะทำการซ่อมถนนเก่าและสร้างถนนใหม่เพิ่มขึ้นอีกหลายสายเพื่อให้พระนครสวยงามยิ่งขึ้น เช่น การรื้อบ้านเรือนริมถนนบำรุงเมือง และแก้ถนนให้ตรงพร้อมทั้งซ่อมสะพาน หนังสือพิมพ์ดังกล่าวได้เสนอให้ทางการ คือ ควรห้ามคนชักจูงและจุดประทัดกลางถนน

¹ชัย เรืองศิลป์. (2519). ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352 – 2453 ด้านสังคม. หน้า 275.

²ส.พลายน้อย. (2535). เล่าเรื่องบางกอก. หน้า 404.

³ชัย เรืองศิลป์. (2519). เล่มเดิม. หน้า 277-278.

เพราะจะทำให้มั่วตื่นจนเกิดโรคคว่ำ และอีกประการหนึ่ง คือ การเอาอิฐหักและทรายมาถมถนนให้เรียบ แทนการปูแผ่นอิฐ ซึ่งอาจจะหลุดเวลามั่ววิ่งทำให้เกิดความลำบาก

1. การตัดถนนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การตัดถนนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เกิดขึ้นหลังจากที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินประพาสชาว อาณานิคมของเนเธอร์แลนด์ และสิงคโปร์กับอินเดียซึ่งเป็นอาณานิคมของอังกฤษ พระองค์ทรงนำเอาแบบอย่างและวิธีการก่อสร้างถนน และอาคารสถาปัตยกรรมตะวันตกมาปรับปรุงถนนสายต่างๆ กรุงเทพฯ การก่อสร้างถนนต่างๆ ในรัชสมัยนี้แบ่งออกเป็นสองลักษณะ¹ ได้แก่ การปรับปรุงถนนสายเก่า และการตัดถนนสายใหม่โดยวัตถุประสงค์ในการตัดถนนมีทั้งประโยชน์ของรัฐ และราษฎรเป็นหลัก

1.1 วัตถุประสงค์การปรับปรุงถนนสายต่างๆ ในกรุงเทพฯ

ก. วัตถุประสงค์ในการปรับปรุงถนน เช่น ถนนหน้าพระลาน ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง และถนนท่าช้าง เพื่อให้รัฐได้รับประโยชน์ ดังนี้²

1. เพื่อเป็นเครื่องเชิดชูแสดงถึงความภาคภูมิใจของพระนคร เป็นถนนที่องค์พระมหากษัตริย์มีพระราชประสงค์ให้พระบรมมหาราชวังตั้งอยู่ห่างจากบ้านเรือนของราษฎร ซึ่งมีสภาพกรุงรัง แออัด และเพื่อป้องกันอัคคีภัยไม่ให้รุกรามถึงพระบรมมหาราชวัง หรือมีเสียงรบกวนก่อให้เกิดความรำคาญได้ เช่น เสียงสวดศพ สวดต่ออายุจากบ้านเรือนของราษฎร เป็นต้น

2. เพื่อประโยชน์ของบ้านเมืองในการป้องกันพระบรมมหาราชวัง เมื่อมีข้าศึกแอบแฝงเข้าถึงกำแพงพระราชวัง ทหารรักษาวังสามารถมองเห็นและต่อสู้ป้องกันพระบรมมหาราชวังได้

3. เพื่อให้ประกอบพระราชพิธีทางศาสนา ในพิธีทางศาสนาพุทธ เช่น พิธีแห่เจ้านายทรงผนวช และส่วนพิธีทางศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ พิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย พิธีคเชนทร์ศวसन (พิธีแห่ช้างเผือก) พิธีพิรุณศาสตร์ พิธีอาพาธพินาศ จึงต้องการถนนที่ขนาดกว้างใหญ่ในการประกอบพิธีชบวนแห่รอบพระบรมมหาราชวัง

4. เพื่อประโยชน์จากค่าเช่าห้องแถวหรือตึกแถว ซึ่งทางการจัดสร้างขึ้นในที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าทั้งสองฟากให้เจริญขึ้นเป็นชุมชน และทางการจะได้ประโยชน์ทุกๆ ปี

¹สยามพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้พระนคร. หน้า 38.

²แหล่งเดิม. หน้า 11-12.

5. เพื่อประโยชน์จากราคาที่ดินของหลวง และของราษฎรที่เพิ่มสูงขึ้น เมื่อเกิดเป็นตลาดจะได้ประโยชน์มากขึ้น

ข. วัตถุประสงค์ในการปรับปรุงถนนเพื่อประโยชน์ของราษฎร ได้แก่ การตัดถนนพยุภิมาศิ ตั้งแต่ถนนประตูยอด (ต้นมะขาม) ถึงวัดโสมนัสวรวิหารในบริเวณถนนราชดำเนินนอก ดังนี้

1. เพื่อให้ราษฎรที่ประกอบอาชีพพ่อค้า แม่ค้า เดินทางไปค้าขายได้สะดวกขึ้น
2. เพื่อให้ราษฎรได้มีสถานที่ตั้งร้านค้าของสวน เช่น สินค้าจากสวนสามเสน
3. เพื่อความสะดวกแก่ข้าราชการ ราษฎรในการใช้พาหนะ เช่น ถนนกรุงเทพฯ
4. เพื่อเป็นพระราชกุศลในภายหน้า เพราะใช้เป็นทางเดินให้พระภิกษุ สามเณร อุบาสก

อุบาสิกของวัดพระนามบัญญัติ (วัดมกุฏกษัตริยัตยาราม) และวัดโสมนัส

1.2 การตัดถนนของรัฐ แบ่งการดำเนินการออกเป็น 4 ระยะ ดังนี้¹

1.2.1 ระยะแรก เป็นระยะเริ่มต้นการตัดถนนแบบตะวันตก พ.ศ. 2413 – 2432

ราวพุทธศักราช 2413 มีการปรับปรุงถนนแบบเก่าโดยขยายถนนสายเดิมเป็นทางเดินเล็กๆ ให้กว้างขึ้น พื้นถนนมีการทาสีให้แฉกและโรยทรายอัดทับให้แน่น เช่น การปรับปรุงและขยายถนนบำรุงเมืองให้เป็นแนวตรงกับวัดสุทัศน์ จากเดิมกว้าง 3 วา ขยายออกกว้างอีก 6 ศอก พร้อมกับสร้างตึกแถวริมถนนใหม่ หลังจากการปรับปรุงเพียง 2-3 ปี ถนนส่วนใหญ่มักชำรุดอีกมีฝุ่นตลบไม่สะดวกในการสัญจร บางแห่งมีน้ำกรวดถนนหนทางทั่วไปคดเคี้ยวลัดเลาะไปตามตรอก ซอย และชุมชน บนถนนมีขยะมูลฝอยมากเนื่องจากเดิมผู้คนเคยชินกับการทิ้งซากสัตว์ลงแม่น้ำลำคลอง เมื่อมีถนนหลวงซึ่งเป็นทางสาธารณะ ถนนจึงเป็นที่ทิ้งขยะมูลฝอยและสัตว์เลี้ยงที่ล้มตาย กรมสุขาภิบาลให้การดูแลไม่ทั่วถึง ถนนหนทางจึงรุงรังไม่เป็นที่เจริญตา ดังปรากฏในหนังสืองานศพเรื่อง ประวัติเจ้าคุณพ่อ ความว่า²

ถนนครั้งนั้นก็คือ ซ่องป่าที่กรุยใหม่ พังพินต้นไม้ใหญ่ลงพอยเกะกะเท่านั้น ทางที่ใช้สัญจรกันจริงๆ ก็เพียงแนวที่เตียนราบ ด้วยเท้าย่างกว้างพอตะแคงหลักกันได้ครี้อๆ นอกนั้นก็รุงรังไปด้วยหญ้า พงแขม ผักโขม และขี้ครอกทั้งสองข้างทาง คนเดินห่างกันไม่ถึงเส้นจะมองเห็นกันก็ทั้งยาก

ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของถนนนครสวรรค์

¹ สยมพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้ พระนคร. หน้า 44.

² เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์. (2484). ประวัติเจ้าคุณพ่อ. หน้า 16-17.

หน้าแล้งการไปไหนมาไหนก็ใช้เดินเท้าที่ฐานะดีก็ขี่ม้าแต่หน้าน้ำเดือน 11 เดือน 12 ต้องใช้เรือกันเป็นพื้น ไม่นั่นก็ต้องท้องโคลนกันแค่หัวเข่า แม้นถนนพายุหิมะเป็นอย่างไรยังต้องย่ำโคลนเสมออยู่

กรุงหลวงทอดแควัดบวรนี้ก็ต้องมาด้วยเรือ งานที่สนุกใหญ่ที่สุดสมัยนั้นก็เพียงลอยกระทงเพื่อกลางเดือนสิบสอง ซึ่งมีดอกไม้เพลิงกลางแม่น้ำรอบเรือที่นั่ง ตั้งแต่สองยามจนถึงสามตีสี่ นอกจากนั้นก็กลางคืนในพระนครก็มีตึกนานาๆ จะมักแสงก็เพียงคบและได้พลอมแพลม หรือตะเกียงน้ำมันตามบ้านใหญ่ๆ ที่อยู่ห่างที่พอจะสว่างก็มีแต่ตามหน้าโรงหอย โรงบ่อน ถ้าหน้าแล้งเดือนหงายจะมีคนสัญจรก็มักด้วยธูระ ยิ่งตึกก็ยิ่งตึกด้วยแล้วจะอุดรออกมาเดินมอร์นิ่งวอดเช่นเดี๋ยวนี้นี้ไม่ได้งัดตายหมด

การตัดถนนในระยะเริ่มต้นเป็นการนำแบบอย่างมาจากประเทศสิงคโปร์และเกาะชวา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสใน พ.ศ. 2412 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนริมกำแพงพระนครโดยรอบ ซึ่งเดิมถนนเป็นทางเดินเล็กๆ ที่สร้างไว้ตั้งแต่รัชกาลก่อน ถนนใหม่มีลักษณะเป็นแบบเขื่อนดินถนนรถ¹ คือ การก่ออิฐเป็นคันถนนทั้งสองข้างเพื่อกันอิฐทรายที่ถมถนนไม่ให้หลุดและเพื่อให้รถม้าแล่น ถนนมักปูด้วยหิน เช่น ถนนบำรุงเมือง และถนนราชินี เป็นต้น นอกจากนี้กรมพระนครบาลยังดำเนินการตัดถนนสายสั้นๆ ออกจากตัวพระนครไปนอกกำแพงเมืองทางด้านเหนือ 3 สาย ตั้งแต่ พ.ศ. 2427 ได้แก่²

สายที่ 1 ถนนประตูยอด(ประตูพุดธิบาต) ถึงวัดโสมนัส ตั้งแต่ถนนพระสุเมรุตัดถนนราชดำเนินกลาง และถนนสนามไชย ถึงวัดโสมนัส ระยะทาง 825 เมตร

สายที่ 2 ถนนประตูยอด ถึง หน้าวัดรังษีสุทธาวาส ระยะทาง 1,200 เมตร

สายที่ 3 ถนนประตูเจ้าคุณนรรัตนราชมานิต ถึงคลองผดุงกรุงเกษม ระยะทาง 950 เมตร

ถนนทั้ง 3 สายนี้ก่อสร้างด้วยหิน และโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระนครบาล ตัดถนนรอบคลองผดุงกรุงเกษม (ถนนกรุงเกษม) เพื่อเชื่อมถนนทั้งสามสายเข้าด้วยกัน กรมพระนครบาลมีหน้าที่รักษาถนนและเจ้าของตลาดช่วยดูแลความปลอดภัย และร่วมกันออกเงินค่าซ่อมแซมถนนด้วยเงินงบประมาณเฉลี่ยราวปีละ 5,160 บาท³

¹ สยมพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้พระนคร. หน้า 45.

² แหล่งเดิม. หน้า 46.

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าโปรดเกล้าฯ ให้รวมวัดรังษีสุทธาวาส กับวัดบวรนิเวศวิหารเป็นวัดเดียวกันเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม 2458 ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของถนนพระสุเมรุ.

³ ปัจจุบัน คือ ส่วนหนึ่งของถนนสามเสน.

³ สยมพร ทองสารี. (2526). แหล่งเดิม. หน้า 51.

ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้มีการตัดถนนอีกหลายสายเป็นถนนก่อสร้างแบบตะวันตก เพื่อเชื่อมต่อถนนสายหลัก เช่น เชื่อมระหว่างถนนสีลมกับถนนสาทร ได้แก่ ถนนศาลาแดง ถนนปั้น ถนนสุรศักดิ์ ถนนประมวล์ ถนนคอนแวนต์ ถนนพระยาพิพัฒน์ หรือถนนเดโชเชื่อมกับถนนสุรวงศ์ นอกจากนี้ยังมีซอยเชื่อมระหว่างถนนสีพระยากับถนนสุรวงศ์ ได้แก่ ซอยนเรศ ซอยทรัพย์ ส่วนตรอกไก่เป็นซอยเชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุงกับถนนประมวล์ บ้านเรือนที่ปลูกตามถนน และซอยดังกล่าวส่วนใหญ่เป็นที่พักอาศัยของชาวต่างชาติ ส่วนบริเวณสามแยกก็มีถนนซอยที่เชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุงกับถนนเยาวราชอีก 2 สาย คือ ถนนลำพูนชัย และถนนกลันตัน

1.2.2 ระยะที่สองการตัดถนน พ.ศ. 2433 – 2441

การตัดถนนแบบตะวันตกในช่วงแรก ทางกรมออบหมายให้อยู่ในความดูแลของกรมพระนครบาล เสนาบดีกรมพระนครบาล เป็นผู้พิจารณาบริเวณพื้นที่ในการตัดถนนสายต่างๆ แล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระนครบาลยังเป็นผู้แจ้งต่อราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในแนวถนนที่ถูกเวนคืนในการรื้อถอนต่อไป ซึ่งการตัดถนนขึ้นใหม่มีผู้ดำเนินการอยู่ 2 ฝ่าย คือ

1. ถนนที่ทางการเป็นผู้ดำเนินการตัด ส่วนใหญ่ตั้งอยู่บริเวณในเขตกำแพงพระนคร กับบริเวณตำบลลำเพิง และทางทิศเหนือของพระนคร เหนือคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นไป
2. ถนนที่มีผู้บริบรดาตัดขึ้น เช่น ชุนนาง หรือเจ้านายเป็นผู้ดำเนินการตัดถนนส่วนใหญ่ตั้งอยู่บริเวณทางทิศใต้ของพระนคร ได้คลองผดุงกรุงเกษมลงไป

หลังจากการจัดตั้งกระทรวงโยธาธิการใน พ.ศ. 2435 โดยมีกรมขุนนครานุวัตติวงศ์ดำรงตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงโยธาธิการได้จัดทำโครงการตัดถนนในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นอีกหลายสาย เช่น ถนนชนะสงคราม ถนนลำเพิง ถนนสนามควาย ถนนจักรวรรดิ ถนนเยาวราช ถนนอนุวงศ์ ถนนราชวงศ์ เป็นต้น ซึ่งการตัดถนนแต่ละสายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาว่าที่ดินแห่งใดเหมาะสมในการตัดถนน อธิบดีกรมพระคลังข้างที่และเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการเป็นผู้พิจารณาทางด้านอื่นๆ ดังนี้¹

¹ ถนนนี้เป็นที่ตั้งของโรงเรียนสตรีเซนต์โยเซฟคอนเวนต์ และโบสถ์นิกายโปรเตสแตนต์.

² ภายหลังในสมัยรัชกาลที่ 7 เปลี่ยนชื่อเป็น "ถนนสุรวงศ์"

³ สมพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้ พระนคร. หน้า 55

1. สำรวจแหล่งที่เจริญทางด้านเศรษฐกิจในชุมชนหนาแน่น เช่น บริเวณ ลำเพ็ง
2. การเพิ่มราคาที่ดินสองฟากถนน เช่นการซื้อขายที่ดิน และค่าเช่าที่จากการสร้างตึกแถว
3. พิจารณาความสะดวกในด้านการคมนาคม

1.2.3 ระยะที่สามเป็นการตัดถนนบริเวณสวนดุสิต และถนนราชดำเนิน พ.ศ. 2442 – 2446

ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 1 สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีนาถผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมสุขาภิบาลเพื่อดูแลในเรื่องความสะอาดสุขอนามัย ตลอดจนถนนหนทางและท้องถนนที่ยังไม่เจริญ ดังนั้นการก่อสร้างถนนหนทางในกรุงเทพฯ จึงอยู่ในการควบคุมดูแลของกรมสุขาภิบาล เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จนิวัติพระนคร มีพระราชประสงค์ให้ก่อสร้างถนนสายต่างๆ ให้ทันสมัยด้วยเทคนิคแบบตะวันตก ต่อมาจึงมีการตัดถนนและขยายพระนครออกเป็น 3 ด้าน ได้แก่

ด้านใต้ของพระนคร มีถนนเจริญกรุงตัดผ่านอยู่เดิมบริเวณท้องที่ตำบลสามเพ็ง (ลำเพ็ง) ซึ่งเป็นย่านชุมชนชาวจีนที่นับว่าเป็นท้องที่ที่มีราษฎรอยู่กันอย่างหนาแน่น มักเกิดปัญหาในการขยายถนน แต่เมื่อมีเหตุให้เกิดไฟไหม้ขึ้นบ่อยครั้งทำให้ทางการมีโอกาสขยายถนน และตัดถนนในหลายเส้นทางของท้องที่ เช่น ถนนทรงวาด ถนนอนุวงศ์ เป็นต้น

ด้านตะวันออกของพระนคร มีการก่อสร้างถนนขยายเมืองออกจากประตูยอดไปทางทิศตะวันออก มีการตัดถนนอีกหลายสิบสายด้วยกัน เช่น ถนนหลวง ถนนหลานหลวง ถนนประแจจีน (ถนนเพชรบุรี) ถนนพญาไท และถนนจักรพรรดิพงษ์ เป็นต้น

ส่วนทางด้านเหนือของพระนคร มีการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอกเหนือคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งเป็นการก่อสร้างถนนหลวงเพิ่มเติม และต่อเนื่องกับถนนราชดำเนินนอกอีกหลายสิบสาย เช่น ถนนคอเสื้อ (ถนนพิษณุโลก) ถนนดวงเดือนนอก (ถนนสุขุทัย) และถนนดวงตะวัน (ถนนศรีอยุธยา) ถนนช่างอันนอก (ถนนราชวิถี) เป็นต้น โดยมีถนนลูกหลวงเลียบคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านเหนือตัดผ่านถนนราชดำเนินนอก ส่วนถนนที่ตัดขวางซึ่งมีทิศทางจากเหนือลงใต้ คือถนนลก (ถนนพระรามที่ 5) โดยก่อสร้างขนานกับคลองเปรมประชากรไปถึงคลองบางซื่อ ซึ่งนับเป็นทางสัญจรและค้าขายสำคัญของราษฎรไปทางด้านเหนือของพระนครสู่ท้องถนน โดยมีพระราชประสงค์พัฒนาท้องที่ยังไม่เจริญในตำบลสามเสน และตำบลดุสิต

ส่วนถนนราชดำเนินกลางและถนนราชดำเนินใน เป็นเส้นทางที่ก่อสร้างและปรับปรุง เพื่อเชื่อมระหว่างทั้งสองพระราชวัง ซึ่งเป็นเส้นทางพระราชดำเนินภายในและภายนอกเขตกำแพงเมือง ภายหลังเมื่อสร้างถนนราชดำเนินแล้วเสร็จ การสัญจรสะดวกทำให้สามารถเสด็จพระราชดำเนินไปประกอบพระราชพิธีในพระบรมมหาราชวังได้สะดวกยิ่งขึ้น

ต่อมาจึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดที่สร้างพระราชวังดุสิตไว้สำหรับเป็นที่ประทับพักแรม และให้จัดสร้างพระที่นั่งต่างๆ ไว้เป็นที่ประทับถาวร

1.2.4 ระยะที่สี่เป็นการตัดถนนตามพระราชบัญญัติการสร้างถนนหลวง พ.ศ. 2447

เมื่อตัดถนนราชดำเนินทั้งสามตอนแล้ว ทางward ได้ออกพระราชบัญญัติการก่อสร้างถนนหลวงในพ.ศ. 2447 โดยกำหนดให้เจ้าของที่ดินริมถนนตัดใหม่ที่ถูกรัฐเวนคืนที่ดินนั้นต้องออกค่าตัดถนนเอง โดยจะเรียกเก็บจากเจ้าของที่ดินเมื่อรัฐตัดถนนเรียบร้อยแล้ว เช่น ถนนหลานหลวง ถนนจักรพงษ์ เป็นต้น วิธีการนี้รัฐพึงพอใจมากเพราะไม่ต้องแบกรับภาระในการออกทุนค่าถนนเพียงรายลำพัง อาศัยราษฎรริมถนนที่ตัดใหม่เป็นผู้ออกทุน นับแต่นั้นจึงมีพระราชบัญญัติสร้างถนนหลวงขึ้นใช้บังคับในบริเวณกรุงเทพฯ การก่อสร้างถนนหนทางในมณฑลกรุงเทพฯ อยู่ในความดูแลของกรมสุขาภิบาล

ต่อมามีการตัดถนนขยายออกไปในชนบท ซึ่งเป็นเส้นทางสัญจรระหว่างเมืองในมณฑลต่างๆ โดยสมุหเทศาภิบาลมณฑลเป็นผู้ดูแลงานโยธาต่างๆ ในการตัดทางประเภทนี้ต้องนำหินมาถมถนนก่อนบดถนนให้แน่น ปรับพื้นที่แล้ว ถ้าเป็นที่ลุ่มก็ต้องพูนดินขึ้นแล้ว ขุดดินเป็นรางน้ำทั้งสองข้าง

2. การสร้างแนวถนนในพระราชวังดุสิต

พระราชวังดุสิตตั้งอยู่ในท้องที่เขตดุสิต เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้ก่อสร้างพระราชวังแห่งใหม่ในบริเวณทุ่งส้มป่อยริมคลองสามเสนตำบลดุสิตขึ้น เมื่อพ.ศ. 2441 หลังจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 อันเนื่องมาจากพื้นที่ในเขตพระบรมมหาราชวังมีสภาพแออัด คับแคบเต็มไปด้วยตึกและอาคารที่สร้างมาตั้งแต่ครั้งตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีเจ้านายตลอดจนเชื้อพระวงศ์และข้าราชการบริพารพักอาศัยอยู่กันอย่างหนาแน่น จนไม่สามารถก่อสร้างอาคารเพิ่มเติมได้อย่างเพียงพอ

นอกจากนี้การที่มีอาคารสร้างชิดกันอยู่เป็นจำนวนมาก มักเป็นสาเหตุทำให้เกิดอัคคีภัยขึ้นบ่อยครั้งในพื้นที่เขตพระบรมมหาราชวัง อีกทั้งยังมีอากาศร้อนอบอ้าวมากในช่วงฤดูร้อนในพระราชวัง จนเกิดความไม่สะดวกสบายแก่เหล่าเจ้านายจนเกิดอาการเจ็บป่วยกันเป็นประจำ ประกอบกับเจ้านายและพระเจ้าลูกยาเธออาศัยอยู่กันเป็นจำนวนมาก พระที่นั่งตำหนักและที่ประทับมีจำนวนไม่เพียงพอ จึงเป็นสาเหตุให้ต้องหาสถานที่ก่อสร้างพระราชวัง ซึ่งอยู่ในที่ไม่ไกลไปจากพระบรมมหาราชวัง

ประกอบกับในท้องที่ตำบลบ้านพานถมยังคงเป็นทุ่งนาและป่าหญ้า ทั้งเป็นที่เปลี่ยวและที่กรร้างห่างไกลความเจริญมักมีโจรผู้ร้ายชุกชุม ท้องที่แห่งนี้ยังไม่เจริญทัดเทียมกับตำบลอื่นๆ¹

¹ สจ. ร.5 น 18.1/7. เรื่องประกาศแก่การเรื่องจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน. หน้า 12.

จึงมีพระราชประสงค์ให้ตัดถนนสายหลักผ่านท้องที่ดังกล่าว จากพื้นที่ในเขตกำแพงเมืองไปยังนอกเขตกำแพงเมือง

พระราชวังดุสิตเป็นพระราชวังฤดูร้อนเหมาะสำหรับการพักผ่อนต่างอากาศประทับแรมสำราญ พระอิริยาบถในวันเสาร์วันอาทิตย์ปลายสัปดาห์ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระคลังข้างที่จัดซื้อที่ดินรอบข้าง และสร้างพลับพลาขึ้น ตั้งแต่ริมคลองผดุงกรุงเกษมถึงคลองสามเสนบริเวณสวนสุนันทา โดยพระราชทานนามว่า 'สวนดุสิต'¹ และให้ขยายพระนครไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือด้วยการตัดถนนสามเสนกับถนนราชดำเนิน ต่อมาจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน ฤๅญชร) เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ และเจ้าหมื่นเสมอใจราช (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) ทำการก่อสร้างอาคารต่างๆ ภายในพระราชวังดุสิตสำหรับเป็นที่ประทับหลังจากทรงมอบราชสมบัติแก่พระราชโอรสเมื่อมีพระชนมายุ 60 พรรษาแล้ว

พระราชวังแล้วเสร็จจึงพระราชทานนามว่า "วังสวนดุสิต"² ภายหลังได้เสด็จประทับในวังสวนดุสิตอย่างถาวรเพราะเป็นสถานที่ที่มีอากาศบริสุทธิ์เป็นธรรมชาติ เป็นที่เย็นสบายดี จึงพระราชทานนามพระราชวังนี้ว่า "พระราชวังดุสิต"³

2.1 ถนนภายในเขตพระราชวังดุสิต

พระราชวังสวนดุสิตเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งข้าราชการบริพารในพระราชสำนักฝ่ายใน อาณาเขตพื้นที่ในพระราชวังดุสิตกว้างขวางมีอาคารและสิ่งก่อสร้างมากมาย จึงมีพระราชประสงค์ให้ตัดถนนขึ้นภายในบริเวณเขตพระราชวังแห่งใหม่นี้ การก่อสร้างถนนทรงมอบหมายให้กรมโยธาธิการกับกรมสุขาภิบาลดูแล โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล กระทรวงนครบาลเป็นแม่กองทำการตัดถนนสายต่างๆ ขึ้นภายในพระราชวังดุสิต เพื่อเชื่อมต่อระหว่างถนนโดยรอบพระราชวังดุสิตกับถนนสายต่างๆ ทั้งเส้นทางคมนาคมเดิม เช่น ลำน้ำเจ้าพระยา และถนนสามเสน โดยทำการตัดถนนสายต่างๆ ดังนี้⁴

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2544). ตำนานวังเก่า. หน้า 94.

² กนกวลี ชูชัยยะ. (2544). พจนานุกรมวิสามานยนามไทย : วัด วัง ถนน สะพาน ป้อม. หน้า 87

³ แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

⁴ ถนนสามเสน เป็นถนนที่ก่อสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2434 ตั้งแต่วัดชนะสงคราม ถึงสะพานเซ่งเฮงหลี เป็นถนนสายเดิมที่มีระยะทางไกลที่ทางราชการตัดขึ้นเป็นตอนๆ และเมื่อ พ.ศ. 2448 มีการปรับปรุงถนนอีกครั้ง.

⁵ สยมพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้พระนคร. หน้า 88.

1. ทางด้านเหนือของพระราชวังดุสิต คือ ถนนราชวัตร (ถนนนครไชยศรี) ที่เชื่อมระหว่างพระราชวังดุสิตกับสถานีรถไฟสามเสน เพื่อใช้เป็นเส้นทางในการเสด็จพระราชดำเนินไปขึ้นรถไฟที่สถานีสามเสนและเป็นเส้นทางในการขนส่งวัสดุ-อุปกรณ์ เช่น หินและทรายในการก่อสร้างอาคารสถานที่ต่างๆ ภายในบริเวณพระราชวังดุสิต และถนนข้างอื่นนอก ถนนวงเวียนนอก ถนนดาวช่าง เป็นต้น

2. ทางด้านใต้ของพระราชวังดุสิต คือ ถนนคอเสื้อ (ถนนพิษณุโลก)

3. ทางด้านตะวันออกของพระราชวังดุสิต คือ ถนนชีว (ถนนสวรรคโลก)

4. ทางด้านตะวันตกของพระราชวังดุสิต คือ ถนนสามเสน โดยการขยายถนนสายเดิม

การก่อสร้างถนนสายต่างๆ เหล่านี้คล้ายคลึงกับถนนที่มุ่งสู่พระบรมมหาราชวัง เช่น ถนนราชินี ถนนอัษฎางค์ ถนนสนามไชย ถนนหน้าพระลาน และถนนท่าพระ

ส่วนถนนที่ตัดขึ้นเชื่อมภายในพระราชวังดุสิต ซึ่งก่อสร้างขึ้นเพื่อความสะดวกในการติดต่อภายในพระราชวังดุสิต เช่น ถนนบวญ ถนนทับทิม ถนนมังกรรำ ถนนหงษ์หย่อม ถนนเด็กเหนือ ถนนเด็กใต้ ถนนปักโบ ถนนโปยปอเงิน ถนนพุดตาล เป็นต้น และเพื่อเป็นสถานที่ในการขับรถยนต์ของเจ้านาย ทั้งยังช่วยย่นระยะทางจากท้องที่ประชุมวันถึงสวนดุสิต ได้แก่ ถนนประแจจีน (ถนนเพชรบุรี)

การตัดถนนบริเวณพระราชวังดุสิต หากเป็นถนนสายสั้น ทางการจะตัดถนนครั้งเดียวตลอดสาย แต่หากเป็นถนนสายยาว ทางการจะตัดแบ่งถนนเป็นตอนๆ เช่น ถนนสามเสน ถนนกรุงเกษม เป็นต้น

2.2 ลักษณะของถนนในเขตพระราชวังสวนดุสิต

ลักษณะของถนนในเขตพระราชวังสวนดุสิต เป็นถนนถมดินแบบปูอิฐตะแคงโรยทรายไม่มีคันถนนเพื่อกันไม่ให้อิฐเลื่อนออกจากที่ได้ และแบบทับอิฐแบบถมทับด้วยอิฐหักกากปูน ซึ่งเป็นการก่อสร้างถนนแบบทันสมัย และมีการตัดถนนเชื่อมต่อกันหลายสาย ลักษณะถนนเป็นเส้นตรงไม่อ้อมโค้งเหมือนในถนนเขตกำแพงเมืองเนื่องจากที่ดินเป็นของพระคลังข้างที่ จึงสามารถตัดถนนเป็นแนวตรงได้ การตัดถนนจะตัดเป็นตอนๆ รอบบริเวณพระราชวังสวนดุสิต มีขนาดต่างๆ ตั้งอยู่ 4 - 10 วา รวมทั้งทางเดินเท้าข้างละ 1 วา นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหมื่นเสมอใจราช ผู้บังคับการมหาดเล็กเวรสิทธิ์มีหน้าที่ดูแลงานโยธาและตัดถนนต่างๆ ในเขตพระราชวังดุสิต

3. การก่อสร้างถนนราชดำเนิน

ถนนสายที่สำคัญที่สุดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ถนนราชดำเนินเป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังสวนดุสิต มีขนาดกว้างใหญ่กว่าถนนสายอื่นๆ ในพระนคร

ตามธรรมเนียมโบราณของการสร้างถนนเพื่อสำหรับใช้ในกระบวนแห่พิธีการสมโภชพระราชวัง จึงถือว่าถนนราชดำเนินของกรุงรัตนโกสินทร์มีความสำคัญเทียบเท่าถนนมหารัถยา¹ ซึ่งเป็นถนนเป็นสายที่สำคัญที่สุดในกรุงศรีอยุธยา² แต่ถนนราชดำเนินก่อสร้างอย่างทันสมัยตามแบบอย่างถนนในทวีปยุโรปเป็นถนนแบบฝรั่งเศส³ เพราะหลังจากที่ทอดพระเนตรความเจริญของประเทศต่างๆ ในยุโรป ทรงพอพระราชหฤทัยในสถานที่ต่างๆ ตลอดจนด้านสถาปัตยกรรมและเทคโนโลยี

ในราว พ.ศ. 2442 (ร.ศ.118) โปรดเกล้าฯ ให้มีการทดลองสร้างถนนขนาดใหญ่ที่มีความทันสมัย เพื่อเป็นต้นแบบวิธีการก่อสร้างถนนแบบใหม่ตามแบบอย่างประเทศทางตะวันตก ซึ่งไม่เคยก่อสร้างที่ใดมาก่อนในประเทศไทย คือ การก่อสร้างถนนราชดำเนินซึ่งเป็นถนนสายหลักของพระนคร เริ่มทำการก่อสร้างใน พ.ศ. 2442 จากพระบรมมหาราชวังไปถึงหน้าลานพระที่นั่งอนันตสมาคมในพระราชวังดุสิต การก่อสร้างถนนราชดำเนินสันนิษฐานว่าได้นำแบบอย่างมาจากถนนสายต่างๆ ในทวีปยุโรป³ เช่น

ถนนของป็ล-เอลีเซส์ (Champs-Élysées) ณ กรุงปารีสในประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเป็นถนนขนาดใหญ่มี 3-5 ช่องทาง มีถนนสายกลาง และถนนสองข้างขนาน ถนนสายนี้ตัดเป็น 6-8 แพร่ง ออกจากวงเหลียมกลางโดยมีศูนย์รวมอยู่ที่ประตูชัย⁴ ซึ่งมีลักษณะการก่อสร้างถนนเป็นแบบโยแมงมุม

ถนนมอล (The Mall) ณ กรุงลอนดอนในประเทศอังกฤษ เป็นถนนแบบเก่าซึ่งอริสทวาร์เรียม ตระแคงในสวนสาธารณะ สายที่มุ่งตรงสู่ใจกลางเมืองมีลักษณะถนนเป็นแบบอะเวนิว (AVENUE)⁴ ซึ่งมีต้นไม้นานาพันธุ์ทั้งสองข้างทาง

ส่วนถนนอุนเดอร์ เดน ลินเดน (Unter Den Lindenstrasse) ณ กรุงเบอร์ลินในประเทศเยอรมนี เป็นถนนเก่ามีลักษณะเป็นถนนอริสทวาร์เรียมแบบเก่า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีแนวคิดในการหลอมลักษณะเด่นและความแตกต่างของคุณสมบัติของถนนหลายแห่งในทวีปยุโรป ถนนราชดำเนินจึงมีความสมบูรณ์เป็นศรีสง่าแก่พระนคร

¹ บางครั้งเขียนว่า "ถนนมหารัถยา" เป็นถนนขวางในแนวทิศเหนือ-ทิศใต้ มีลักษณะเป็นถนนอริสทวาร์เรียม ตระแคงเป็นสายก้างปลา ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของแนวถนนปัจจุบัน.

² ชัย เรื่องศิลป. (2519). ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352 – 2453 ด้านสังคม. หน้า 298.

³ กรมการผังเมือง. (2542). การผังเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช.

หน้า 96.

⁴ ชัย เรื่องศิลป. (2519). ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352 – 2453 ด้านสังคม. หน้า 297.

⁵ ปัจจุบันมี 12 แพร่ง เรียกว่า "Place de la Concorde" (ปลาซ เดอ ลา กองกอร์ด)

⁶ กาญจนาคพันธุ์. (2523). "ถนนราชดำเนิน" ใน เมืองโบราณ. หน้า 91.

ถนนราชดำเนินมีระยะทางยาวประมาณ 83 เส้น¹ แบ่งการก่อสร้างออกเป็น 3 ส่วน มี 2 ระยะ โดยระยะที่ 1 ตัดถนนส่วนที่ 1 ก่อนเพื่อเป็นถนนทดลอง ส่วนระยะที่ 2 ตัดถนนส่วนที่ 2 และส่วนที่ 3 ซึ่งก่อสร้างถนนในคราวเดียวกันเพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมต่อกับถนนส่วนที่ 1 ซึ่งถนนราชดำเนินทั้ง 3 ส่วน แบ่งตามสภาพที่ตั้ง และแบ่งตามแนวพระราชดำริของพระองค์ ดังนี้

ส่วนที่ 1 เรียกว่า "ถนนราชดำเนินนอก" โดยเริ่มทำการก่อสร้างระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2444 (ร.ศ.118-120) ส่วนที่ 2 เรียกว่า "ถนนราชดำเนินกลาง" ก่อสร้างระหว่าง พ.ศ. 2444 - 2446 (ร.ศ.120 -122) และส่วนที่ 3 เรียกว่า "ถนนราชดำเนินใน" ก่อสร้างระหว่าง พ.ศ. 2444 - 2446

3.1 ส่วนที่ 1 ถนนราชดำเนินนอก.

ถนนราชดำเนินนอกเริ่มตั้งแต่สะพานผ่านฟ้าลีลาศจดถนนศรีอยุธยา บริเวณลานพระราชวังดุสิต มีระยะทาง 40 เส้น 12 วา 2 ศอก² มีความกว้าง 29 วา เดิมเรียกว่า ถนนตำบลบ้านพานถม เริ่มทำการก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. 2442 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒนธรรมาธิบดีกระทรวงโยธาธิการ และผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล ทำหน้าที่ดูแลความสะอาดตัดถนน ต่อมาทรงมอบหมายให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงนครสวรรค์ฯ เสนาบดีกระทรวงนครบาลเป็นแม่กองในการจัดสร้างถนนราชดำเนิน และให้เจ้าหมื่นเสมอใจราช ผู้บังคับการมหาดเล็ก เวกสิทธิ์มีหน้าที่ดูแลงานโยธาต่างๆ

3.1.1 วัตถุประสงค์การก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้ถนนราชดำเนินเป็นถนนที่มีความทันสมัยยิ่งกว่าถนนสายใดในกรุงเทพฯ จึงมีพระบรมราชโองการให้จัดซื้อที่ดินเพื่อการจัดสร้างพระราชวังดุสิตและถนนราชดำเนินตั้งแต่บริเวณริมคลองผดุงกรุงเกษมถึงคลองสามเสนในพื้นที่จำนวนหลายร้อยไร่ โดยมีแนวถนนกรุงเกษมเป็นถนนหลวงตัดเชื่อมเส้นทางเริ่มตั้งแต่ประตูพฤติบาตถึงคลองโองอ่าง(คลองรอบกรุง)³

ซึ่งในราว พ.ศ. 2442 ได้โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างถนนราชดำเนินนอกในระยะทางสั้นๆ เพียง 760 เมตร และโปรดให้กันที่ดินเป็นแนวตรงตลอดถนนราชดำเนินนอกตั้งแต่ริมคลองผดุงกรุงเกษมตรงไปถึงประตูพฤติบาตบริเวณป้อมหักกำลังตั้ง

¹ ถนนราชดำเนิน รวมเป็นระยะทางประมาณ 3,355 เมตร ข้อมูลจากกรุงเทพมหานคร

² ถนนราชดำเนินนอก มีระยะทางประมาณ 1,625 เมตร

³ เป็นชุมชนชาวมอญอพยพจากเมืองเมาะตะมะตั้งแต่รัชกาลที่ 2 ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมคลองรอบกรุงทางทิศใต้ มีอาชีพปั้นภาชนะดินเผาและค้าขาย เช่น อีฐมอญ ตุ่มสามโคก

โดยมีวัตถุประสงค์ดังนี้¹

1. เพื่อความสะดวกในด้านการคมนาคมระหว่างพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังดุสิต
2. เพื่อทดลองการตัดถนนด้วยวิธีการใหม่แบบตะวันตก โดยการออกกฎหมายพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดินด้วยการจ่ายเงินค่าทำขวัญตอบแทน
3. เพื่อเปรียบเทียบผลประโยชน์ที่ได้รับจากการตัดถนนระหว่างทางการกับราษฎร
4. เพื่อจะได้ปรับปรุงถนนและนำวิธีการต่างๆ แก่ใช้ในการตัดถนนสายอื่นๆ ต่อไป หากเกิดข้อผิดพลาดประการใด

หลังการจัดสร้างถนนราชดำเนิน เมื่อวันที่อังคารที่ 15 สิงหาคม รัตนโกสินทร์ ศก 118 แล้วนั้น กรมสุขาภิบาลซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบตัดทางกรุยทาง จึงเริ่มก่อสร้างถนนตั้งแต่ถนนพระสุเมรุข้างคลองบางลำภูผ่านตำบลบ้านพานถมถึงตำบลป้อมหักกำลังดัสกร² ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมไปบรรจบถนนเบญจมาศ³ ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการเป็นแม่กองในการจัดสร้างถนนราชดำเนินนั้น แต่เมื่อมีพระราชดำริให้สร้างถนนเทวียุทธาธร⁴ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายตำแหน่งพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ แต่ยังคงรับราชการเป็นผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาลไปเป็นแม่กองในการจัดสร้างถนนเทวียุทธาธร และให้เจ้าหมื่นเสมอใจราชเป็นเจ้าพนักงานสร้างถนนราชดำเนินแทน พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาลเป็นแม่กองดำเนินการสร้างถนนราชดำเนินต่อจนแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อ ถนนราชดำเนิน

ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ลงวันที่ 15 สิงหาคม รศ.118 ดังนี้²

(สำเนา) .. รับวันที่ 15 สิงหาคม 118

ที่ 13/331

พระที่นั่งบรมนาคมสนิย์

วันที่ 15 สิงหาคม 118

¹ สยมพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้ พระนคร. หน้า 98-101.

² ปัจจุบันรื้อแล้ว เดิมอยู่บริเวณประตูพุดิบาล ตรงข้ามวัดปรีณายกริมคลองรอบกรุง

³ ปัจจุบัน คือ ส่วนหนึ่งของถนนราชดำเนินนอก ซึ่งเป็นถนนจากพระราชวังดุสิตถึงถนนกรุงเกษม

⁴ ปัจจุบัน คือ ถนนประชาธิปไตย

² สจ. ร.5 น 18.1/1 เรื่อง ประกาศเปลี่ยนตำบลที่จัดสร้างถนนราชดำเนิน. หน้า 153.

ถึง กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์

ด้วยเรื่องซื้อถนนบ้านพานถม
ซึ่งยังนึกไม่ออกนั้น วันนี้แปลน
ทหารवलันเตีย เดินในเมืองแก้ว
ไปเจอ Queen's walk ในควีนพาร์ก ซึ่ง
รู้จักจึงนึกมาได้ จึงขอให้ตั้งชื่อ
ว่า (ถนนราชดำเนิน) เหนว่าจะ
ถูกพออา...ใครเธอ เพราะแล้ว.....
ลงไปประกาศเสียด้วย เหนจะดี
ว่าจะพระราชทานชื่อ ถนนราชดำเนิน
จะได้ไม่เป็นถนนต่างๆ เลื่อนเป็นไป
สยามินทร์

3.1.2 การวางแผนถนนราชดำเนินนอก

เมื่อมีการประกาศในราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. 122 เรื่องการจัดสร้างถนนราชดำเนิน จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการกำหนดแนวถนนราชดำเนินนอก โดยแนวถนนความกว้างประมาณ 27 วา ประกอบด้วยถนนสายกลาง 1 สาย กว้างขนาด 6 วา พร้อมท่อระบายน้ำ มีที่ดินปลูกต้นไม้และมีทางคนเดินริมถนนสายกลาง 2 สาย กว้างข้างละ 5 วา 2 คอก และถนนสายนอก 2 สาย กว้างสายละ 3 วา 2 คอก พร้อมท่อระบายน้ำ ทั้งมีทางเดินเท้าริมถนนสายนอก 2 สาย ข้างละ 1 วา 2 คอก รวมที่ดินริมถนนอีกข้างละ 16 วา 2 คอก จึงมีความกว้างของถนนทั้งหมดประมาณ 60 วา¹

ถนนราชดำเนินนอกเป็นถนนสายแรกที่ก่อสร้างโดยการชดใช้ค่าที่ดินในการเวนคืน ตามพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดินซึ่งประกาศใช้ใน พ.ศ. 2442² เนื่องจากจากราชฎาไม่ได้รับความเป็นธรรม และได้รับความเดือดร้อนอย่างมาก พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล จึงแจ้งถึงปัญหาที่เกิดจากการร้องเรียนจากราชฎาที่ถูกเวนคืนที่ดิน เนื่องจากธรรมเนียมเดิมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเจ้าของที่ดินแห่งใดถูกพระราชกำหนดให้เวนคืนที่ดินเพื่อตัดทาง และก่อสร้างถนนหลวง เจ้าของที่ดินผืนนั้นจะไม่ได้รับค่าทำขวัญตอบแทนใดๆ ทั้งสิ้นถือว่า "แผ่นดินเป็นของพระมหากษัตริย์ และราชฎาเป็นผู้อาศัยอยู่ในแผ่นดินเท่านั้น"

¹ สยามพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้ พระนคร. หน้า 114.

² แหล่งเดิม. หน้า 98 - 102.

ราษฎรสามารถปลูกสร้างบ้านเรือน ทำนา ทำสวน และใช้ประโยชน์ในที่ดินแต่จะไม่ได้รับสิทธิใดๆ ในที่ดินเพราะที่ดินเป็นของหลวง นอกเสียจากองค์พระมหากษัตริย์ทรงพระเมตตาพระราชทานที่ดิน ต่อผู้ทำคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง ซึ่งส่วนมากมักเป็นกลุ่มขุนนางและข้าราชการบริพาร หรือหากมีที่ดินผืนใดถูกพระราชกำหนดให้เวนคืนที่ดิน เจ้าของเรือนนั้นคงได้รับแต่เพียงค่าทำขวัญหรือค่าหลังคาเรือนในการรื้อถอนเท่านั้น

แต่ถ้าไม่ยอมรื้อบ้านรื้อเรือนออกภายใน 7 วัน เจ้าของที่ดินที่ถูกเวนคืนนั้นต้องถูกจับขังคุก เพราะขัดขวางทำให้การก่อสร้างล่าช้า ทางกรมจะทำการรื้อถอนเอง เจ้าของที่ดินหรือเจ้าของเรือนต้องจ่ายค่าปวยการในการรื้อถอนเรือนของตน ตามอัตราที่โดยทางการเป็นผู้กำหนด

ก. ปัญหาการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก

เดิมพื้นที่บริเวณถนนราชดำเนินนอกมีสภาพภูมิประเทศเป็นสวน และท้องไร่ ท้องนา รกร้างว่างเปล่า เจ้าของที่ดินริมถนนราชดำเนินนอกมีจำนวน 91 ราย คือ เจ้าของที่ดินรายใหญ่จำนวน 24 ราย คิดเป็นพื้นที่ประมาณ 16,650 ตารางวา ส่วนเจ้าของที่ดินรายย่อยจำนวน 67 ราย และเป็นบ้านเรือนราษฎร จำนวน 115 หลังคาเรือน ซึ่งลักษณะของบ้านเรือนเป็นเรือนแบบผูกผ้า เรือนฝาขัดแตะ และเรือนฝากระแซง เป็นต้น เมื่อมีพระราชประสงค์ให้ก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก เพื่อเชื่อมเส้นทางระหว่างพื้นที่บริเวณนอกเขตพระนครกับในเขตพระนครนั้น จึงเกิดปัญหาต่างๆ ในการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก ดังนี้¹

1. ปัญหาการเวนคืนและการไถ่ซื้อที่ดินริมถนนราชดำเนิน
2. ปัญหาการขัดขวางจากราษฎรในการก่อสร้างถนนราชดำเนิน
3. ปัญหาการจ่ายเงินชดเชย ค่าหลังคา ค่ารื้อถอน ค่าซื้อที่ดิน ฯลฯ
4. ปัญหาการเปลี่ยนแนวถนนราชดำเนินนอก
5. ปัญหาค่าวัสดุก่อสร้าง ค่าแรงงาน ค่าที่ดิน ฯลฯ
6. ปัญหาการล่าช้าในการสั่งซื้อและขนส่งของเครื่องจักร เช่น ลูกกลิ้งสตรัม ฯลฯ
7. ปัญหาการดูแลด้านความสะอาด และการรักษาถนน
8. ปัญหาด้านการขาดงบประมาณในการตัดถนน
9. ปัญหาการละเลยของเจ้าหน้าที่ในสิทธิอันพึงมี พึงได้ของราษฎร
10. ปัญหาการร้องทุกข์ และถวายฎีกาของราษฎร เกี่ยวกับเงินชดเชยราคาที่ดิน

¹ สยมพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้ พระนคร. หน้า 98 - 102.

ข. วิธีการแก้ไขในการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก

จากปัญหาดังกล่าวทำให้ทางการคิดหาวิธีการป้องกันมิให้เกิดการขัดขวางในการก่อสร้างถนน การไถ่ซื้อ และการเวนคืนที่ดินเพื่อป้องกันความยุ่งยาก โดยวิธีการดังนี้

1. ทางการกำหนดพระราชบัญญัติในการเวนคืนที่ดินขึ้นเอง ในกรณีที่ราษฎรไม่ยอมซื้อหรือเรื้อนและย้ายบ้านไปจากที่ดินของตน ทางกรจำเป็นต้องจ่ายเงินค่าที่ดินและค่ารื้อถอนบ้านเรือนเป็นการตอบแทนเพื่อให้การตัดถนนแล้วเสร็จโดยเร็ว.¹

2. ทางการจะรับซื้อที่ดินที่อยู่ในแนวเวนคืนกับที่ดินริมถนนอีกข้างละ 15 วาในราคาที่กำหนดไว้ล่วงหน้าในระยะเวลา 1 ปี เมื่อถนนราชดำเนินแล้วเสร็จทางการจะขายที่ดินริมถนนคืนแก่เจ้าของเดิม แต่เมื่อพ้นระยะเวลาที่กำหนดไว้เจ้าของที่ดินจะไม่ได้รับสิทธิพิเศษใดเลย

จากปัญหาที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่ได้รับการแก้ไขแต่บางปัญหายังคงอยู่ เช่น การขาดงบประมาณทางการจึงใช้วิธีการยืมเงินทศรองจากพระคลังข้างที่ จนกระทั่งทางการต้องออกพระราชบัญญัติภาษีอากรใหม่ด้วยการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ แต่เงินบางส่วนในการเวนคืนราษฎรคงได้รับในรัชกาลต่อมา

3.1.3 งบประมาณของถนนราชดำเนินนอก

ทางด้านงบประมาณของถนนราชดำเนินนอกนั้น ทางการนำมาจากเงินทศรองจ่ายของพระคลังข้างที่ แต่คงมีปัญหาอันเป็นผลกระทบเนื่องมาจากงบประมาณที่ขาดแคลน เงินในพระคลังหลวงเกิดการขาดดุลจากการเก็บภาษีเงินได้ที่ติดค้างสะสมมานาน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริให้ก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งงบประมาณจากเงินทศรองจ่ายของพระคลังข้างที่ ซึ่งตามธรรมเนียมแต่เดิมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางการไม่ต้องจ่ายเงินเป็นค่าเวนคืนที่ดินให้แก่ราษฎร นอกจากค่าหลังคาเรือนตอบแทน การก่อสร้างมักใช้แรงงานไพร่ทำให้ทางการไม่ต้องจ่ายเงิน แต่ต่อมาเกิดปัญหาความล่าช้าในการเวนคืนที่ดิน อันเนื่องมาจากขาดงบประมาณในการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก ทางกรจำเป็นต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมากประมาณ 7 แสนบาท ทำให้ทางการยังคงค้างค่าใช้จ่ายในการตอบแทนค่าเวนคืนแก่เจ้าของที่ดิน

ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ออกพระราชบัญญัติใหม่ขึ้น เมื่อราว พ.ศ. 2444 เกี่ยวกับค่าตอบแทนต่อการเวนคืนที่ดินยังคงมีปัญหา เช่น การที่เจ้าหน้าที่กระทรวงนครบาลเพิกเฉยในการจ่ายเงินค่าตอบแทนที่ดิน โดยไม่แจ้งสาเหตุในการไม่จ่ายเงินค่าชดเชยให้ราษฎร ในการยื่นเรื่องราวขอเงินชดเชยค่าที่ดิน และค่าหลังคาบ้านเรือนที่ถูกพระราชบัญญัติเวนคืน หรือตามธรรมเนียมโบราณที่ไม่มีการจ่ายค่า

¹ สยมพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้ พระนคร. หน้า 114.

ตอบแทนที่ดิน ทำให้ทางการปล่อยละเลยไม่บอกถึงสิทธิประโยชน์อันที่พึงควรได้รับ ซึ่งถือว่าทำให้ราษฎรเสียสิทธิและรัฐได้รับประโยชน์

เมื่อสร้างถนนราชดำเนินนอกแล้วเสร็จ ปรากฏว่าทางการยังติดค้างเงินค่าเวนคืนแก่เจ้าของที่ดินริมถนนราชดำเนินนอกเป็นจำนวนเงินประมาณ 5 แสนบาท ซึ่งเป็นเงินงบประมาณจำนวนมาก ทำให้หลวงชาดงบุตรเพื่อไปบำรุงหรือก่อสร้างถนนหลวงสายอื่นๆ ต่อไป ต่อมาเมื่อการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอกแล้วเสร็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนินกลางในราว พ.ศ. 2444 ด้วยกรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์เสนาบดี กรมพระนครบาลได้ประเมินการว่า หากที่ดินบริเวณใดตัดถนนหลวงบ้านเมืองมีความเจริญมากขึ้น ทางการย่อมได้รับผลประโยชน์มากขึ้นด้วยตามลำดับจากวัตถุประสงค์ที่กล่าวมาแล้วนั้น

3.1.4 วิธีการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก

การก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก ทางการใช้กรรมวิธีการก่อสร้างแบบใหม่ด้วยการปูถนนด้วยหินขนาดต่างๆ ถมเป็นชั้นๆ แล้วนำลูกกลิ้งไอน้ำกดทับให้แน่น แต่ลักษณะวิธีการแบบนี้ทำให้ยังมีช่องว่างระหว่างซอกหินเนื่องมาจากหินที่บิดทับไม่ได้ประสานเป็นเนื้อเดียวกัน เมื่อเกิดช่องว่างน้ำสามารถซึมผ่านได้ เมื่อถึงช่วงฤดูฝนถนนเต็มไปด้วยโคลนและเลน ในระหว่างการก่อสร้างถนนมีการใช้แรงงานทั้งคนและแรงงานสัตว์ เช่น จ้างชาวจีน ใช้ช้างทำถนน ฯลฯ วิธีการในการจัดสร้างถนนราชดำเนินมีดังนี้

1. ออกพระบรมราชโองการในการจัดสร้างถนนราชดำเนิน โดยมอบหมายงานแก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น กระทรวงมหาดไทย กระทรวงโยธาธิการ พระคลังข้างที่ และกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เป็นต้น โดยการแต่งตั้งแม่กองและเจ้าพนักงานในการจัดสร้างถนนราชดำเนิน
2. ให้ทำการรังวัดที่ดินเพื่อออกพระราชบัญญัติเวนคืน การปักปันเขตที่ดิน แนวถนน ฯลฯ
3. จ้างวิศวกรที่มีความเชี่ยวชาญในการก่อสร้างถนนมาจากต่างประเทศ เพื่อดำเนินการวัด วัสดุ ค่าเครื่องจักร ค่าแรงงาน และค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ด ฯลฯ
4. สั่งซื้อเครื่องจักรมาจากต่างประเทศ เช่น ลูกกลิ้งสตรัม ฯลฯ

ต่อมาจึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศกำหนดและเปลี่ยนแนวการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก เปลี่ยนตำบลจัดที่สร้างถนนราชดำเนินใหม่ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรแผนที่ ซึ่งเจ้าพนักงานตรวจทางนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ความว่า¹

¹สจ. ร.5 18.1/7 เรื่อง ประกาศแก่การเรื่องจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน. หน้า 12.

ถ้าตัดถนนไปในตำบลบ้านพานถม จะไม่เป็นถนนที่ได้แนวตรงตลอดถนนเบญจมาศ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะให้สร้างถนนเทวียุทธาตรขึ้นใหม่อีกสายหนึ่ง ซึ่งจะได้ผ่านไปในตำบลบ้านพานถม ให้ตั้งตามกระแสพระราชดำริเดิม แลพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายตำบลกำหนดตัดที่สร้างถนนราชดำเนินตั้งแต่ถนนพุดธิบาทว์ผ่านตำบลบ้านหล่อไปออกตำบลป้อมหักกำลังดัสกร ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมบันจบถนนเบญจมาศ แทนกำหนดตำบลที่ตัดถนนในประกาศเดิม เพื่อให้ถนนราชดำเนินสายนี้ได้แนวตรงตลอดถนนเบญจมาศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างถนนเทวียุทธาตรขึ้นอีกสายหนึ่งโดยให้พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒนเสนาบดี ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล เป็นแม่กองในการจัดสร้างถนนเทวียุทธาตรแทน ในชั้นแรกมีพระราชดำริว่า เมื่อจัดสร้างถนนราชดำเนินนอกที่ตำบลบ้านพานถม จะต้องรื้อป้อมหักกำลังดัสกร แต่ควรจะรักษาชื่อป้อมไว้เป็นชื่อถนนหากจะเรียก "ถนนหักกำลังดัสกร" ก็ดูแปลกจึงตรองไว้ก่อน และท้องที่ในตำบลป้อมหักกำลังดัสกรเป็นเรือกลสวนเปลี่ยวอยู่ระหว่างถนนพุดธิบาทซ์ กับถนนสามเสนซึ่งถนนยังไม่สมบูรณ์ตัดเทียมตำบลอื่นเพราะไม่มีถนนหลวง จึงให้ตัดถนนราชดำเนินนอกผ่านคลองผดุงกรุงเกษม ไปบรรจบถนนเบญจมาศโดยการก่อสร้างสะพานมัฆวานรังสรรค์เพื่อเชื่อมต่อระหว่างถนนราชดำเนินนอกทั้งสองส่วนด้วยใช้เทคนิคการก่อสร้างสะพานอันทันสมัยแบบตะวันตก จึงได้ถนนราชดำเนินเป็นแนวตรงตลอดถนนเบญจมาศถึงหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม

ซึ่งท้องที่ตามแนวถนนราชดำเนินที่ตัดผ่านนั้น เดิมเป็นทุ่งนาโล่ง พื้นที่เป็นที่ลุ่ม มีทั้งพื้นที่สวนพื้นที่นา และป่ารกซึ่งอยู่นอกเขตแนวกำแพงเมืองชั้นนอก ในท้องที่ตำบลนี้มีราษฎรอาศัยอยู่น้อยพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่หลวงและที่วัด เช่น วัดปรีณายก วัดมกุฏกษัตริยาราม¹ จึงมีพระราชประสงค์ให้ท้องที่ตำบลต่างๆ ที่แนวเขตถนนราชดำเนินตัดผ่านมีความเจริญรุ่งเรืองคู่กับพระนคร

ถนนราชดำเนินนอกเมื่อแรกสร้างนั้นเป็นถนนดินถมศิลาไม่มีคันถนน ซึ่งได้ทำการตัดถนนขึ้นตามเกณฑ์ที่กรมสุขาภิบาลกำหนดตามพระราชดำริ ดังนี้¹

1. ให้กรมสุขาภิบาลวินิจฉัยตั้งแต่แรก ทำว่าจะตัดใหม่นั้นเป็นขนาดใหญ่ ขนาดกลาง หรือขนาดเล็ก ถ้าเป็นทางใหญ่ที่คนเดินจอบจั่วควรจะเห็นว่า นานไปถนนนี้จะต้องเป็นถนนขนาด 12 วา ทางใหญ่ 8 วา หรือ 9 วา อย่างกลางและ 4 วา หรือ 5 วาขนาดเล็ก

¹ เดิมเรียก วัดพรหมสุรินทร์

² เดิมเรียกวัดว่า "พระนามบัญญัติ"

¹ สำนักนายกรัฐมนตรี. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. (2525). ประวัติศาสตร์ไทย กรุงเทพมหานคร โกสินทร์ รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475. หน้า 317.

2. เมื่อได้วินิจฉัยแล้ว ถ้าเห็นเป็นถนนขนาดใหญ่ 12 วา ในชั้นแรกอาจจะตัด 8 วา 3 วา หรือ 4 วาก่อน แต่ต้องปักเขตไว้ 12 วา ห้ามไม่ให้ปลูกบ้านตึกกรมในบริเวณเขต 12 วานั้น ถ้าหากว่าถนนยังเล็กไม่ขยายให้โตเต็มขนาดที่กะไว้ก็ให้ปลูกโรงเรียนได้ ในเขตถนนที่ยังไม่ได้ถมขึ้นเป็นถนนจนจบขอบถนนที่ถมแล้ว แต่ห้ามไม่ให้ปลูกเรือนอย่างถาวร และเจ้าของต้องสัญญาว่าถ้าจะขยายถนนเมื่อใด ต้องรื้อร่นเข้าไปตามแต่จะบังคับให้รื้อจนสิ้นเขตถนน 12 วา

จึงเป็นข้อปฏิบัติในเวลาต่อมาหากทำการก่อสร้างถนนขนาดใหญ่นั้น ควรให้ถนนขนาดใหญ่มีความกว้างประมาณ 12 วา ถนนขนาดกลางควรมีความกว้างประมาณ 8-9 วา และถนนขนาดเล็กควรมีความกว้างประมาณ 4-5 วา ซึ่งถนนขนาดใหญ่นั้นในระยะแรกอาจจะตัดถนนเพียง 3-8 วา แต่ต้องกันแนวเขตถนนเผื่อไว้ 12 วา และห้ามมิให้ปลูกสร้างตึกแถวและอาคารต่างๆ เนื่องจากมีพระราชประสงค์ไม่ต้องการให้เป็นย่านการค้า ส่วนถนนราชดำเนินที่ต้องก่อสร้างมีขนาดกว้างใหญ่ประโยชน์เพื่อเป็นสถานที่สำหรับให้ราษฎรได้ใช้พักผ่อนตากอากาศและใช้เดินเล่นเพื่อรักษาสุขภาพ ดังนั้นถนนราชดำเนินจึงเป็นที่ยินยอมสำหรับชาวกรุงเทพฯ ในยุคนั้น ทางกรมได้รับประโยชน์จากการก่อสร้างถนนราชดำเนิน ดังนี้

1. เมื่อมีการตัดถนนหลวงขึ้นทำให้สภาพที่ดินสองฟากถนน ซึ่งเดิมท้องที่เคยเป็นที่รกร้างว่างเปล่าเปลี่ยนสภาพกลายเป็นชุมชนขึ้น โดยทางการอำนวยความสะดวกเพียงการออกทุนในการก่อสร้างอาคาร ตึกแถว หรือห้องแถวให้ราษฎรเช่าอยู่อาศัย พื้นที่เป็นผลประโยชน์ที่ทางการได้รับทุกปี

2. หลังจากราษฎรตั้งบ้านเรือนและทำการค้าขายขึ้น ทำให้บริเวณริมสองฟากถนนหลวงกลายเป็นแหล่งการค้าจนเกิดเป็นตลาด ราคาที่ดินของหลวงและที่ดินของราษฎรจึงมีมูลค่าของที่ดินเพิ่มขึ้น

ถนนราชดำเนินนอกจึงมีลักษณะถนนแบบเก่า ซึ่งเป็นถนนดินถม ปูด้วยอิฐ ริมถนนไม่มีคันทางกันอิฐเลื่อนเป็นการก่อสร้างถนนแบบใหม่ ซึ่งมีลักษณะแบบอะเวนิว (AVENUE) ลักษณะของถนนประกอบด้วยถนนสายกลาง มีทางเท้าสองข้างขนานกับถนนสายนอกสองสายปลูกต้นไม้ขามตลอดแนวทางเดินเท้า ส่วนริมถนนสายนอกมีทางเท้าทั้งสองข้างเป็นทางคนเดินปลูกต้นไม้ชอกกานี้ ถนนราชดำเนินนอกก่อสร้างแล้วเสร็จในวันที่ 7 สิงหาคม พุทธศักราช 2444¹

¹ ภายหลังถูกตัดเพื่อก่อสร้างอาคารทรงไทยประยุกต์

¹ สำนักนายกรัฐมนตรี. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. (2525). ประวัติศาสตร์ไทย กรุงเทพมหานคร รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475. หน้า 117.

3.2 ส่วนที่ 2 ถนนราชดำเนินกลาง

ถนนราชดำเนินกลางเป็นส่วนหนึ่งของถนนราชดำเนิน ซึ่งเป็นเส้นทางการเสด็จพระราชดำเนินระหว่างพระบรมมหาราชวัง กับพระราชวังสราญดุสิตอยู่ทางทิศเหนือของพระนคร ถนนราชดำเนินกลางเป็นถนนที่เชื่อมต่อระหว่างถนนราชดำเนินนอกกับถนนราชดำเนินใน ถนนราชดำเนินกลางเริ่มตั้งแต่สะพานผ่านพิภพลีลาจรดสะพานผ่านฟ้าลีลาศมีระยะทาง 30 เส้น 12 วา ซึ่งเป็นเส้นทางการเสด็จพระราชดำเนิน ต่อมาเมื่อก่อสร้างถนนราชดำเนินนอกเสร็จ เมื่อราวพุทธศักราช 2442 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศที่จัดสร้างถนนราชดำเนินกลางโดยมอบหมายให้เจ้าหมื่นเสมอใจราชทำหน้าที่เป็นแม่กอง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองมีหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานกรมนครบาล และเจ้าหมื่นราชภัณฑทวารักษ์มีหน้าที่เป็นพนักงานกรมพนักงาน กรมพระคลังมหาสมบัติ พนักงานทั้ง 3 คนเป็นกรรมการร่วมกันจัดการสร้างถนนราชดำเนินกลางให้สำเร็จ

3.2.1 วัตถุประสงค์การก่อสร้างถนนราชดำเนินกลาง

การจัดสร้างถนนราชดำเนินกลาง เดิมบริเวณพื้นที่ในท้องที่ตำบลบ้านแขก ตำบลบ้านตะนาว ตำบลสวนตึกดิน และตำบลประตูปฏิบัติาศ พื้นที่ทั้ง 4 ตำบลนั้นเป็นเขตติดต่อกันซึ่งอยู่ในเขตกำแพงพระนครชั้นใน มีลักษณะเป็นปารภวังในเขตเมือง ถนนทางเปลี่ยวผู้คนไม่นิยมสัญจรเพราะไม่มีถนนหลวงที่ทางราชการตัดผ่าน จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้จัดสร้างถนนหลวง เพื่อให้เกิดความเจริญแก่ท้องที่ ดังข้อความนี้¹

ด้วยทรงดำริเห็นว่า ท้องที่ตำบลบ้านแขกริมเชิงสะพานเสี้ยว กับตำบลบ้านตะนาว ตำบลสวนตึกดิน และตำบลประตูปฏิบัติาศทั้ง 4 ตำบลนี้เป็นท้องที่ซึ่งเปลี่ยวอยู่ในกำแพงพระนคร ยังไม่เป็นที่สมบูรณ์ทันเสมอท้องที่ตำบลอื่น เพราะเหตุด้วยยังไม่ได้มีถนนหลวง สำหรับชักนำให้มหาชนได้ตั้งกระทำการค้าขาย จึงมีพระราชประสงค์ที่จะการบำรุงท้องที่ในพระนครตำบลซึ่งยังไม่สมบูรณ์นั้นให้มีความเจริญขึ้น เพื่อจะได้เป็นผลเกิดประโยชน์ขึ้นแก่มหาชน อันอยู่ในท้องที่ตำบลนั้นสืบไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนหลวงในท้องที่ตำบลอันกล่าวแล้วนั้น คือ ตัดทางตั้งแต่ถนนจักรพงษ์ริมเชิงสะพานเสี้ยว ตรงไปออกถนนพระสุเมรุที่ประตูปฏิบัติาศแล ถนนนี้เป็นทางตรงที่ใกล้อันจะได้บันจบถนนราชดำเนินด้วย จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนนี้โดยแบบอย่างเดียวกันกับถนนราชดำเนิน พระราชทานนามว่า "ถนนราชดำเนินกลาง" แลถนนราชดำเนินที่สร้างแล้วนั้น ให้เรียกว่า "ถนนราชดำเนินนอก"

¹ ถนนราชดำเนินกลางมีระยะทางประมาณ 1,210 เมตร

¹ สจข. ร.5 น 18.1/10 เรื่อง รวมเรื่องที่ดินบริเวณราชดำเนิน ร่างประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนินกลาง. หน้า 26.

จะนั้นถนนราชดำเนินกลาง จึงมีวัตถุประสงค์ในการก่อสร้าง ดังนี้¹

1. เพื่อต้องการให้สร้างถนนราชดำเนินกลางเช่นเดียวกับถนนราชดำเนินนอก
2. เพื่อเป็นทางเชื่อมต่อระหว่างถนนราชดำเนินนอกกับถนนราชดำเนินใน
3. เพื่อเป็นเส้นทางพระราชดำเนินไปยังพระราชวังสวนดุสิตที่อยู่ทางด้านเหนือของพระนคร
4. เพื่อให้มีการใช้ประโยชน์ที่ดินในพระนครอย่างสมบูรณ์
5. เพื่อเจ้าของที่ดินได้จัดผลประโยชน์ในที่ดินของตนเอง
6. เพื่อให้เป็นเส้นทางตัดเข้าไปในท้องที่ไม่เจริญทำให้การค้าเจริญขึ้น
7. เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่มหาชนในตำบลนั้นๆ สืบไป
8. เพื่อได้บ้านเมืองที่สะอาดเป็นที่เชิดชูพระนคร

3.2.2 การวางแผนถนนราชดำเนินกลาง

การออกพระราชบัญญัติฉบับใหม่ พ.ศ. 2444 เกี่ยวกับการเวนคืนที่ดิน จึงเป็นข้อบัญญัติเพิ่มเติมจากการสร้างถนนราชดำเนินนอก เพื่อใช้ปฏิบัติกับถนนราชดำเนินกลางต่อ โดยเจ้าของที่ดินต้องเลือกปฏิบัติอย่างหนึ่งอย่างใดใน 2 ประการนี้

ประการที่ 1. เจ้าของที่ดินขายที่ดินทั้งหมดให้กรมการจัดการสร้างถนนและทาง

ประการที่ 2. ถ้าเจ้าของที่ดินไม่ขาย ก็ต้องยอมให้เจ้าพนักงานสร้างถนนกับทางในที่ดินของตน และต้องสัญญาว่าจะช่วยกันออกเงินล่วงหน้าในการก่อสร้างทางตามราคาที่เป็นราคาขายคืนแก่เจ้าของที่ดิน

เจ้าพนักงานกรมพระนครบาลมีหน้าที่จัดการรังวัดที่ดิน และทำแผนที่กำหนดแนวถนนราชดำเนินกลาง มีความกว้างประมาณ 1 เส้น 9 วา ประกอบด้วยถนน 3 สาย สายกลาง 1 สาย และสายนอก 2 สาย ดังนี้² ถนนสายกลาง 1 สาย พร้อมท่อระบายกว้างขนาด 8 วา มีที่ดินปลูกต้นไม้กับทางคนเดินริมถนนสายกลาง 2 ข้างกว้างข้างละ 5 วา และถนนสายนอก 2 สาย พร้อมท่อระบายน้ำกว้างสายละ 4 วา ทั้งมีทางเดินเท้าริมถนนสายนอก 2 สาย ข้างละ 1 วา 2 ศอก กับที่ดินริมถนนอีกข้างละ 17 วา 2 ศอก และมีทางสำหรับสุขาภิบาลกว้างข้างละ 3 วา รวมทั้งสิ้นประมาณ 3 เส้น 10 วา ใช้เทคนิคในการก่อสร้างเช่นเดียวกับถนนราชดำเนินนอก

¹ แหล่งเดิม. หน้า 26-30.

² สจข. ร.5 น 18.1/10 เรื่อง รวมเรื่องที่ดินบริเวณราชดำเนิน ร่างประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนินกลาง. หน้า 27.

ก. ปัญหาการก่อสร้างถนนราชดำเนินกลาง

ถนนราชดำเนินกลางเริ่มก่อสร้างเมื่อวันที่ 18 กันยายน พุทธศักราช 2444 แต่ปัญหามีผลกระทบตามจากการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก รวมทั้งปัญหาของถนนราชดำเนินกลาง ดังนี้

1. ปัญหาการเวนคืนที่ดิน
2. ปัญหาการรื้อถอนบ้านเรือน
3. ปัญหาด้านการขาดงบประมาณ
4. ปัญหาจากมวิธีการก่อสร้างถนนแบบใหม่
5. ปัญหาการขัดขวางการก่อสร้างราษฎร
6. ปัญหาการขายที่ดินริมถนนราชดำเนินคืนแก่ราษฎร
7. ปัญหากรณีพิพาทระหว่างราษฎรกับทางการ เกี่ยวกับการจ่ายเงินชดเชย

ข. วิธีการแก้ไขในการก่อสร้างถนนราชดำเนินกลาง

1. ทางการออกพระราชบัญญัติฉบับใหม่ในการเวนคืนที่ดิน เพื่อไม่ให้เสียเปรียบโดยให้เจ้าของที่ดินริมถนนราชดำเนินกลางช่วยออกค่าก่อสร้างเพราะถือว่าเจ้าของที่ดินได้ประโยชน์ร่วมกัน
2. ปัญหาในการก่อสร้าง เนื่องจากถนนที่ปูด้วยหินทำให้เกิดช่องว่าง หินไม่เกาะแน่น น้ำผ่านไม่ได้ ทางการจึงต้องให้วิศวกรต่างชาติหาวิธีแก้ไข
3. ปัญหาเกี่ยวกับเครื่องจักรที่สั่งมาจากต่างประเทศยังคงเป็นปัญหาอยู่ เนื่องจากความล่าช้าจากการขนส่ง ซึ่งต้องใช้ระยะเวลานานหลายปี

3.2.3 งบประมาณของถนนราชดำเนินกลาง

งบประมาณในการก่อสร้างถนนราชดำเนินกลาง ต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมากเป็นจำนวนเงิน 758,618 บาท ทำให้ทางกรยังคงค้างค่าใช้จ่ายในการตอบแทนค่าเวนคืนแก่ราษฎร เมื่อสร้างถนนราชดำเนินกลางแล้วเสร็จ เมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม 2446 มีการออกประกาศขายที่ดินริมถนน เรือง เขตร์ถนนราชดำเนินเมื่อวันที่ 18 กันยายน ร.ศ. 130 โดยมีเงื่อนไข ดังนี้

1. ที่ดินที่กำหนดขายคิดตามความยาว และความกว้างตามถนนราชดำเนินกลางถึงถนนสุขาภิบาลเป็นระยะทาง 17 วา 2 ศอก
2. ผู้ที่ประสงค์จะซื้อที่ดินในถนนราชดำเนินกลาง จะต้องแจ้งความประสงค์แก่กรรมการเมื่อกรรมการเห็นชอบว่า เมื่อใดสมควรขายที่ดินให้ปักปันที่ดิน และทำหนังสือให้ตามพระราชกำหนดการจัดที่ดิน ณ หอรัษฎากรพิพัฒน์ว่า

1.1 ต้องการซื้อที่ดินใด

1.2 ความยาวตามถนนราชดำเนินเท่าใด

1.3 มีวัตถุประสงค์จะทำประโยชน์อย่างไร

3. ทางความคิดประเมินราคาที่ดินริมถนนราชดำเนินกลาง ตารางวาละ 45 บาท และรัฐบาลจำหน่ายเหนือกว่าทุนคิดเป็นค่าปฏักการในการซ่อมแซมอีก ตารางวาละ 5 บาท รวมเป็นราคาจำหน่ายตารางวาละ 50 บาท มีพื้นที่ดินริมถนนราชดำเนินกลางทั้งหมด 17 วา 2 ศอกเป็นเงิน 875 และราคา 1 เส้น เท่ากับ 17,500 บาท แต่เมื่อขายที่ดินแล้วพระคลังมหาสมบัติได้กำไรประมาณ 217,000 บาท ต่อมาเมื่อพ้นกำหนด พ.ศ. 2446 แล้ว ราคาที่ดินที่จะขายต่อไปต้องเพิ่มขึ้นอีก

3.2.4 วิธีการก่อสร้างถนนราชดำเนินกลาง

ถนนราชดำเนินกลางได้ดำเนินการก่อสร้างโดยกรมสุขาภิบาล และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหมื่นเสมอใจราชเป็นแม่กองในการจัดสร้างถนน พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นเจ้าพนักงานกรมพระนครบาล และเจมีนราชภัณฑารักษ์เป็นพนักงานกรมพระคลังมหาสมบัติ โดยมีนายช่างวิศวกรและนายช่างชาวตะวันตก ดังนี้ นายออสกูต (Ausgut) เป็นนายช่างใหญ่ นายโอ ฟารีโอลา (O.Fariola) เป็นนายช่างเครื่องกลทำแผนที่พร้อมทั้งสำรวจพื้นที่จำนวนของบ้านเรือนราษฎร และส่วนนายสวาโตลี (Swatoly) เป็นผู้ทำระดับถนน

ถนนราชดำเนินกลางจึงปูถนนด้วยหินวิธีการก่อสร้างมีการถมถนนเป็น 3 ชั้น ดังนี้¹

ชั้นที่ 1 นำก้อนหินขนาดใหญ่ถมถนนแล้วใช้ลูกกลิ้งไอน้ำบดทับให้แน่น

ชั้นที่ 2 นำทรายโรยทับหินชั้นแรก มีความหนา 1 นิ้ว แล้วใช้ลูกกลิ้งไอน้ำบดทับให้แน่นอีกครั้ง

ชั้นที่ 3 นำหินขนาดเล็กผสมทรายปนอยู่ประมาณ 15 เปอร์เซ็นต์ เพื่อให้ยึดกับพื้นถนนเป็นเนื้อเดียวแล้วใช้ลูกกลิ้งไอน้ำบดทับให้แน่นอีกครั้งเพื่อให้ถนนเรียบบริเวณตรงกลางถนนพูนดินให้สูงขึ้น 1 ฟุตริมถนนทั้งสองข้าง ใช้ลูกกลิ้งไอน้ำบดทับให้แน่นอีกครั้งหนึ่ง หลังจากก่อสร้างถนนราชดำเนินกลางแล้วเสร็จจึงมีพระบรมราชโองการประกาศขายที่ดินในบริเวณริมถนนราชดำเนินกลางทั้งสองฟาก

3.2.5 ลักษณะของถนนราชดำเนินกลาง

ถนนราชดำเนินกลางเป็นถนนที่กรมสุขาภิบาลตัดขึ้น ทำเป็นถนนถมดินปูด้วยหินขนาดต่างๆ ถมเป็นชั้นๆ แล้วใช้ลูกกลิ้งบดทับให้แน่น¹ กรมพระนครบาลจัดการรังวัดที่ดินและทำแผนกำหนดเขตที่ดิน ดังนี้²

¹ สยมพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้พระนคร. หน้า 116.

กำหนดเขตที่ดินกว้างเฉพาะถนนรถสายกลาง เป็นท่อน้ำด้วย 8 วา ที่ปลูกต้นไม้กับทางคนเดิน 2 ข้าง ถนนสายกลางข้างละ 5 วา ถนนรถสายนอก 2 ข้าง กับทั้งท่อน้ำด้วยข้างละ 4 วา ทางคนเดินสายนอกอีก 2 ข้างๆ ละ 1 วา 2 ศอก รวมเป็นที่เฉพาะถนน 1 เส้น 9 วา กับ ที่ดินแนวริมถนนอีกกว้างข้างละ 17 วา 2 ศอก ทางสำหรับการศุขาภิบาลกว้างข้างละ 3 วา รวมทั้งสิ้นเป็นที่กว้าง 3 เส้น 10 วา ให้ลงเส้นบอกเขตที่ดินกับทั้งสิ่งปลูกสร้าง อยู่ในที่ของผู้ต้องที่ดินเป็นถนน ถัดจากที่ดินแนวริมถนน ถัดจากทางสำหรับการศุขาภิบาลลงไว้ให้ชัดในแผนที่แล ให้มีบาญชีรายชื่อสิ่งปลูกสร้างด้วยจงทุกราย

ถนนราชดำเนินกลางลักษณะแบบอะเวนิว (AVENUE) คือ เป็นถนนในเมืองที่มีความกว้าง ประกอบด้วยถนนสายหลักตรงกลางและมีถนนคู่ขนานทั้งสองข้าง บริเวณเกาะกลางถนนและถนนมีการปลูกต้นไม้ขนาดใหญ่เป็นระยะๆ ตลอดแนวถนนสองข้างถนนทั้งสองฟากมีบาญชี มีเก้าอี้พักผ่อนข้างทาง และมีไฟฟ้าให้แสงสว่างเวลากลางคืน ถนนราชดำเนินกลางมีแบ่งถนนออกเป็น 3 สาย คือ สายกลาง 1 สาย และสายนอก 2 สาย ซึ่งอยู่สองข้างของสายกลาง มีการวางท่อระบายน้ำ และปลูกต้นไม้สองข้างทาง ลักษณะคล้ายถนนราชดำเนินนอก ต่อมาใน พ.ศ. 2484 มีการปรับปรุงสร้างถนนราชดำเนินกลางในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ในรัฐบาลยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีความประสงค์ปรับเปลี่ยนถนนราชดำเนินกลางให้เป็นย่านการค้าที่คล้ายคลึง กับ ถนนของปารีส-เอลีเซส์ (Champs-Élysées) ซึ่งเป็นถนนย่านการค้าที่ทันสมัยของกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส จึงตัดต้นไม้สองข้างทางถนนที่ปลูกเป็นแนว และทำการก่อสร้างตึกขนาดใหญ่ทั้งสองด้าน เพื่อเป็นการก่อสร้างอาคารสมัยใหม่ เรียกว่า “ทรงหลังยุคสงคราม” ด้านหลังตึกมีถนนขนาดเล็ก ลักษณะเป็นถนนบริการ ส่วนระบบไฟฟ้ามีการร้อยสายไว้ด้านหลังตึก

2.3 ส่วนที่ 3 ถนนราชดำเนินใน

ถนนราชดำเนินในเป็นส่วนหนึ่งของถนนราชดำเนิน ซึ่งเป็นเส้นทางการเสด็จพระราชดำเนิน โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหมื่นเสมอใจราชมีหน้าที่เป็นแม่กอง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง และเจ้าหมื่นราชภัณฑารักษ์เป็นกรรมการจัดการสร้างถนนราชดำเนินใน ซึ่งเป็นพนักงานชุดเดียวกับการก่อสร้างถนนราชดำเนินกลาง

¹ สยมพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้ พระนคร. หน้า 98-102.

² สจ. ร.5 น 18.1/10 เรื่อง รวมเรื่องที่ดินบริเวณราชดำเนิน.แหล่งเดิม. หน้า 27.

ถนนราชดำเนินใน เริ่มตั้งแต่มุมถนนหน้าพระลาน และถนนสนามไชยมาบรรจบกัน บริเวณป้อมเผด็จดัสกรผ่านสนามหลวงด้านตะวันออก จุดถนนราชดำเนินกลาง ถึงสะพานผ่านพิภพลีลา มีระยะทางประมาณ 13 เส้น¹

2.3.1 วัดอุปประสงค์การก่อสร้างถนนราชดำเนินใน

ถนนราชดำเนินในนั้นทำการก่อสร้างในคราวเดียวกับถนนราชดำเนินกลาง โดยมีวัดอุปประสงค์ดังที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งการก่อสร้างถนนราชดำเนินในเป็นการขยายของแนวถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้าเดิม ซึ่งเป็นถนนแบบเก่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างต่อจากถนนราชดำเนินกลาง ถนนสายเดิมถูกลบออกและทำการขยายสนามหลวงออกมา ต่อมาจึงพระราชทานเปลี่ยนนามใหม่ว่า “ถนนราชดำเนินใน”

ซึ่งพระเจ้าไฉนยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ กรมพระคลังข้างที่ ได้ส่งหนังสือกราบทูล ถึงพระเจ้าไฉนยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล เกี่ยวกับจัดสร้างถนนราชดำเนินใน ซึ่งมีวัดอุปประสงค์ในการก่อสร้างดังนี้²

วันที่ 5 กันยายนรัตนโกสินทร์ศก 120

กราบทูลพระเจ้าไฉนยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ทราบฝ่าพระบาทตามที่รับสั่งเกล้าฯ,ว่าจะทรงร่างประกาศยกเลิกประกาศถนนราชดำเนินกลาง แลประกาศตัดถนนราชดำเนินในนั้น อยากจะทราบเกล้าฯ,ว่าได้ทรงร่างตลอดแล้วหรือยัง แลเป็นอันจะประกาศได้เมื่อใด เพราะตามกำหนดที่จะลงมือทำนั้นในเดือนพฤศจิกายนเป็นการจวนอยู่แล้ว จำเป็นที่จะต้องประกาศในเร็วๆนี้ เพราะฉะนั้นขอพระบารมีเป็นที่พึ่ง ขอได้ทรงจัดให้ตลอดไปโดยเร็วด้วย.

3.2.2 การวางแนวถนนราชดำเนินใน

การวางแนวถนนราชดำเนินใน โดยก่อสร้างทับแนวถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้าเดิม แม้ว่าจะเป็นเส้นทางในระยะสั้น เพียง 13 เส้นก็ตาม ซึ่งการก่อสร้างต้องตรงตามแนวป้อมหักกำลังดัสกร หัวมุมของพระบรมมหาราชวังที่มีความสำคัญยิ่ง

¹ ปัจจุบันรื้อแล้ว

² ถนนราชดำเนินใน คิดเป็นระยะทางประมาณ 525 เมตร

³ สจข. ร.5 น.18.1ข/1 เรื่องการจัดสร้างถนนราชดำเนิน. หน้า 42

ก. ปัญหาการก่อสร้างถนนราชดำเนินใน

การเวนคืนที่ดินริมถนนราชดำเนินใน ทางกรมไม่จำเป็นต้องเวนคืนที่ดิน เพราะเนื่องจากเป็นแนวถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้าเดิมที่สร้างมาตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เพียงแต่ขยายขอบถนนให้กว้างขึ้นในพื้นที่ของวังหน้าที่ถูกปรับเปลี่ยนขยายสนามหลวงให้มีขนาดกว้างขึ้น

1. ปัญหาด้านการขาดงบประมาณ
2. ปัญหาวิธีการจัดสร้างถนนแบบใหม่
3. ปัญหาการก่อสร้างล่าช้าเนื่องจากขาดเครื่องจักร

ปัญหาของถนนราชดำเนินตลอดทั้งสาย จึงเป็นปัญหาที่ถูกแก้ไขในระยะเวลาต่อมาจนลุล่วง เนื่องจากถนนสายนี้เป็นถนนในแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งราษฎรส่วนใหญ่มิได้ขัดขวางแต่อย่างใด

3.3.3 วิธีการก่อสร้างถนนราชดำเนินใน

วิธีการก่อสร้างถนนราชดำเนินใน ใช้วิธีการก่อสร้างเดียวกับถนนราชดำเนินกลาง โดยทำแบบทันสมัยด้วยวิธีการแบบตะวันตก

3.3.4 ลักษณะของถนนราชดำเนินใน

ถนนราชดำเนินในเป็นถนนสายเก่า มีการก่อสร้างแบบเก่าซึ่งเป็นถนนดินตัดมาตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ลักษณะเดิมของถนนเป็นถนนดินปูด้วยหินทับ

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงถนนและทำการขยายจากถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้าเดิมให้กว้างขึ้น ลักษณะของถนนเป็นถนนที่ปูด้วยหินขนาดต่างๆ เป็นชั้นๆ อัดทับลูกรัง ทำคล้ายคลึงกับถนนราชดำเนินกลางดังที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งถนนสายนี้ก่อสร้างต่อจากถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง เพื่อเชื่อมระหว่างถนนสนามไชยบริเวณป้อมเผด็จดัสกรกับป้อมมุกดาพิศาล และถนนราชดำเนินกลาง ต่อมาเมื่อใน พ.ศ. 2447 ถนนราชดำเนินกลางและถนนราชดำเนินในแล้วเสร็จ มีการสะพานเชื่อมต่อถนนราชดำเนินทั้งสามส่วนมี 3 สะพาน คือ สะพานมัฆวานรังสรรค์ สะพานผ่านฟ้าลีลาศ และสะพานผ่านพิภพลีลา แต่เนื่องจากการสร้างสะพานแบบเก่าเดิมมี 3 แบบ คือ สะพานไม้ สะพานเหล็ก และสะพานท่อ

ปัจจุบันทั้งสองป้อมรื้อแล้ว

¹สำนักนายกรัฐมนตรี. คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. (2525). ประวัติศาสตร์ไทยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475. หน้า 317-318.

การสร้างถนนราชดำเนินแต่ละส่วนจึงมีการสร้างสะพานไปพร้อมกัน ซึ่งลักษณะของสะพานเป็นแบบใหม่มีความทันสมัย คือ เป็นสะพานแบบเหล็กหล่อ ซึ่งมีลวดลายงดงามมาก สะพานเหล่านี้เป็นสะพานหินอ่อนอันงดงามแบบฝรั่งเศสที่สร้าง ดังนี้

สะพานมัฆวานรังสรรค์สร้างข้ามคลองผดุงกรุงเกษม สะพานผ่านฟ้าลีลาศสร้างข้ามคลองรอบกรุง และสะพานผ่านพิภพลีลาสร้างข้ามคลองคูเมืองเดิม นอกจากการตัดถนนสายต่างๆ แล้ว ต่อมา มีการสร้างสะพานเพื่อย่นระยะทาง เช่น พ.ศ. 2451 มีการสร้างสะพานเฉลิมโลกข้ามคลองแสนแสบ เป็นต้น เมื่อสร้างถนนราชดำเนินแล้วเสร็จทั้งสามช่วง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใส่พระทัยในการดูแลการก่อสร้างถนนราชดำเนินดังนี้¹

1. ทรงวางโครงการการสร้างถนนและการก่อสร้างทั้งหมด
2. ทรงเลือกชนิดของต้นไม้ที่จะปลูกรายทางริมถนนราชดำเนิน เช่น ต้นมะขาม มะฮอกกานี โดยถนนราชดำเนินนอกและถนนราชดำเนินกลาง ทางการปลูกต้นไม้ริมถนนทั้งสองข้าง เช่น ต้นมะขาม จำนวน 230 ต้น ต้นกุ่มก้ามกราม จำนวน 213 ต้น และต้นหูกวาว จำนวน 115 ต้น²
3. ทรงรถพระที่นั่งตรวจการก่อสร้างถนนราชดำเนิน และการปลูกต้นไม้สองข้างถนนระหว่างเวลา 16.00น. – 18.00น. ทุกวัน ในชั้นต้นทรงรถม้าแล้ว ต่อมาทรงรถยนต์

เมื่อตัดถนนราชดำเนินแล้วเสร็จเพื่อความสะอาดแก่มหาชนที่สัญจรไปมา จึงมอบให้กรมสุขาภิบาลดูแลด้านความสะอาดและการซ่อมแซมถนนหนทาง รวมทั้งก่อสร้างสุขาสาธารณะแก่ราษฎร เฉพาะบริเวณถนนที่มีคนเดินทางผ่าน หรือทำการค้าขายในบริเวณนั้น เช่น บริเวณริมถนนด้านหน้าของกระทรวงธรรมการ บริเวณตามมุมของถนนราชดำเนินเป็นแห่งๆ ปัจจุบันรื้อหมดแล้วแต่ยังคงปรากฏร่องรอยของฐานสุขาสาธารณะบางส่วนอยู่

¹พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2536). เจ้าชีวิต-สยามก่อนยุคประชาธิปไตย. หน้า 212.

²สยามพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้พระนคร. หน้า 98-102.

³พระราชหัตถเลขา สมเด็จพระปิยมหาราชพระราชทานเจ้าพระยาวรวงศาพิพัฒน์. (2484). หนังสือพระราชทานเพลิงศพของเจ้าพระยาวรวงศาพิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา). หน้า 57.

บทที่ 3

พัฒนาการของถนนราชดำเนิน ตั้งแต่ พ.ศ. 2442 – 2542

การก่อสร้างถนนราชดำเนินมีพัฒนาการมาตั้งแต่ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้เกิดการขยายตัวของการคมนาคมขนส่ง และการสัญจรภายในเกาะเมืองรัตนโกสินทร์ รวมทั้งเชื่อมโยงสู่ภายนอกเกาะเมือง ทำให้เกิดการพัฒนาของชุมชนไปทุกทิศทุกทาง ถนนราชดำเนินเป็นถนนขนาดใหญ่สร้างตามแบบอย่างถนนในยุโรปที่เรียกว่า แอฟวีนิว (Avenue) เป็นการวางผังเมืองโดยให้ถนนสายหลักตรงเข้าสู่ศูนย์กลาง คือ พระที่นั่งอนันตสมาคม และเป็นการขยายขอบเขตเมืองไปทางด้านเหนือ ถือว่าการสร้างถนนราชดำเนินเป็นการออกแบบชุมชนเมืองครั้งแรกของไทย

ซึ่งในรอบ 100 ปี ที่ผ่านมามีการใช้ประโยชน์ที่ดินริมถนนราชดำเนินอย่างเชื่อมโยง เกิดความเปลี่ยนแปลงของอาคารสถานที่ต่างๆ ตลอดทุกยุคทุกรัชสมัย ถนนราชดำเนินจึงกลายเป็นเส้นทางสายหลักเชื่อมระหว่างพระบรมมหาราชวัง กับพระราชวังดุสิต และพระราชวังพญาไทที่สร้างขึ้นใหม่ รวมทั้งอาคารพาณิชย์กรรม ร้านค้า ธุรกิจ ตลอดจนส่วนราชการที่สำคัญต่างๆ เกิดขึ้นสองฝั่งถนนราชดำเนินและพื้นที่ต่อเนื่อง ดังนี้

1.พัฒนาการของถนนราชดำเนิน

ถนนราชดำเนินมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องซึ่งเมื่อแรกสร้างถนนราชดำเนิน พื้นที่ส่วนใหญ่ในบริเวณแนวถนนนั้นยังคงเป็นพื้นที่ชายทุ่งนา เป็นสวน ที่ลุ่ม ป่า และทุ่งโล่ง ทั้งมีบ้านเรือนราษฎรอาศัยอยู่เป็นจำนวนน้อย เป็นที่เปลี่ยว ที่ดินส่วนใหญ่มักเป็นของหลวง ที่วัด ที่เสนาบดี และที่ส่วนพระองค์ เมื่อเกิดการพัฒนาและปรับปรุงถนนราชดำเนิน มีก่อสร้าง การขยายถนน และการสร้างอาคาร และสถานที่ราชการอย่างต่อเนื่องในทุกยุคสมัยในแต่ละรัชกาล จึงแบ่งการพัฒนาออกเป็นช่วงๆ ดังนี้

1.1 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ 2442 - 2453

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ออกพระราชบัญญัติการเวนคืนที่ดินบริเวณถนนราชดำเนินตั้งแต่ทุ่งสัมปอัย ทุ่งสามเสน และทุ่งพญาไท โดยมีพระราชประสงค์ต้องการเป็นเจ้าของที่ดินเพราะต้องการสร้างพระราชวังฤดูร้อนเพื่อเป็นที่พักผ่อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมโยธาธิการ กรมสุขาภิบาล กรมพระนครบาล และกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเพื่อทำหน้าที่พัฒนาที่ดินริมถนนราชดำเนิน ซึ่งทั้งงานถนน งานด้านความสะอาด และงานการก่อสร้างอาคารสถานที่สำคัญต่างๆ ตามพระราชประสงค์เพื่อให้บ้านเมืองมีความเจริญเป็นระเบียบเรียบร้อย

โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริให้ตัดถนนราชดำเนินให้ตรงแนวหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม และโปรดให้เป็นถนนสำหรับการขับขี่รถยนต์ รวมทั้งจัดที่บริเวณริมถนนราชดำเนินนอกทั้งสองฟากเป็นสถานราชการขนาดใหญ่ โดยไม่ประสงค์ให้เป็นย่านธุรกิจการค้าและบ้านเรือนราษฎร ทั้งยังมีพระราชประสงค์ให้ถนนราชดำเนินเป็นเส้นทางขนาดใหญ่ รวมทั้งเป็นสถานที่จัดงานเทศกาลสำหรับราษฎรจำนวนมาก และเป็นเส้นทางสัญจร ถือว่าถนนสายนี้เป็นต้นแบบของการวางผังเมืองแห่งแรกของกรุงเทพฯ ดังพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์มีข้อความเกี่ยวกับถนนราชดำเนิน ดังนี้¹

"...เพราะที่เหล่านั่น เป็นแต่สวนไม่มีบ้านเรือนมากนัก แลอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งออกมาเป็นทั้งดงามเป็นถนนแพตชันเนเบิลสำหรับสำหรับขี่รถวนไปวนมา ที่ 2 ข้างนั้นต่อไปจะต้องเป็นวังเป็นออฟฟิศใหญ่ๆ ถ้าบ้านผู้มั่งมีที่จะตั้งร้านหมุยๆ หนีๆ ไม่ได้...เพื่อแก้ไขให้เส้นทางใหญ่สำหรับการประชุมคนไปเที่ยวเช่นนี้ คงจะกลับเป็นทางคนไปมาเที่ยวเตร่ดีขึ้น นับว่าเป็นราชธานีของเมืองไทยสักแห่งหนึ่ง..."

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดซื้อที่ดินด้วยเงินพระคลังข้างที่ เพื่อที่จะได้พัฒนาพื้นที่ขนาดใหญ่ที่เป็นที่ดินผืนเดียวติดต่อกัน ตั้งแต่บริเวณคลองผดุงกรุงเกษมจรดชายทุ่งนาริมคลองสามเสน โดยขยายไปทางด้านทิศเหนือของพระนคร เมื่อมีการพัฒนาและปรับปรุงบ้านเมืองเพิ่มมากขึ้น ถนนสายต่างๆ ในกรุงเทพฯ จึงได้รับการพัฒนาขึ้นจากเดิมมีการซ่อมบำรุงถนนทำความสะอาดถนน รวมทั้งตัดต้นไม้และหญ้าที่รกรุงรังริมสองข้างถนน มีการขุดและวางท่อระบายน้ำใหม่ทำการขยายถนนด้วยเทคนิคสมัยใหม่แบบตะวันตก

ถนนราชดำเนินเป็นถนนที่มีความงดงามเป็นศรีสง่าแก่พระนคร ซึ่งเป็นถนนสายสำคัญที่สุดในพระนคร มีลักษณะการก่อสร้างถนนตามแบบยุโรปในแต่ละช่วงของถนนมีสะพานที่สวยงามเชื่อม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนที่กว้างใหญ่ตามธรรมเนียมของการสร้างพระราชวังแต่โบราณ ทั้งยังโปรดให้สร้างวังของพระราชโอรสตามอย่างวังจันทรมุขในสมัยศรีอยุธยา ณ ริมถนนราชดำเนิน จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีก่อสร้างพระตำหนักของพระอัครมเหสี ตำหนักอัครชายา เจ้าจอม พระราชทานที่ดินสร้างตำหนักเป็นสวนๆ ในบริเวณพระราชวังดุสิต โดยแยกส่วนฝ่ายในอยู่บริเวณสวนสุนันทาทางด้านทิศเหนือของพระราชวัง และฝ่ายหน้าอยู่บริเวณ

¹ลจข. ร.5 ราชเลขานุการที่ 30/696 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ.2442. พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ถึงพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์. หน้า 91.

ด้านทิศตะวันตกของพระราชวัง รวมทั้งวังของพระเจ้าลูกยาเธอ ตลอดจนเจ้านาย และพระราชวงศ์ชั้นต่างๆ โปรดให้สร้างประทับรายล้อมในบริเวณรอบพระราชวังสวนดุสิต เมื่อการก่อสร้างถนนราชดำเนินแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2447¹ ถนนสายนี้จึงเป็นเส้นทางในการเสด็จพระราชดำเนินขององค์พระมหากษัตริย์ ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ และเจ้านายชั้นต่างๆ

ถนนราชดำเนินเป็นการผสมผสานระหว่างความงามแบบตะวันตกกับวัฒนธรรมไทย ดังกาญจนาศุภนธ์² ได้บรรยายเกี่ยวกับถนนราชดำเนินไว้ ดังนี้³

ถนนราชดำเนินกลางทั้งสาย จึงเป็นอย่างที่เราเรียกกันว่า Avenue ถ้าดูจากสะพานผ่านพิภพลีลาตรงไปจดสะพานผ่านฟ้าลีลาศ จะเห็นถนนนี้ตรงเตียนสะอาด มีพระที่นั่งเสวยแล้วไปสุดสายตาทั้งสองข้าง กิ่งมาอีกก้านนี้แผ่พาดเข้าหากันเป็นเหมือนขั้วไม้ข้างใต้มีม้านั่งนำเดินเป็นที่สุดถนนสวยเป็นที่สุดแต่ก็หาคนเดินยากที่สุดเหมือนกันเมื่อเด็กๆ หรือเมื่อราว 75 ปีมาแล้ว ข้าพเจ้านั่งรถม้าไปเที่ยวเขาดินบอยๆ เลี้ยวสี่แยกคอกวัวไปทางถนนราชดำเนินท่อนสองมองไปทางท่อนหนึ่งไม่เห็นมีคนเดินเลย ทางท่อนสองและท่อนสามก็เหมือนกัน คราวหนึ่งเห็นรถเจ๊กคันหนึ่งเดินไปตามทางตัวมเตี้ยมอยู่คันเดียวเท่านั้นเอง

ถนนราชดำเนินกลาง รวมทั้งราชดำเนินนอก เข้าใจว่าเขาทำสำหรับให้รถม้า และรถยนต์ (นับคันได้) เดินให้คนเดินบาทวิถีทางริม เห็นจะให้พวกล้อเลื่อนอื่นๆ เดินเท่าที่ได้เห็นมีรถเจ๊กแต่เมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็กถนนทั้งสามเงียบจริงๆ ข้าพเจ้านั่งคันเดียวไม่เห็นมีรถม้ารถยนต์หรือคนเดินผ่าน ทั้งนี้ไม่ใช่อะไรอื่นเป็นเพราะยานนี้ไม่ใช่ยานคนอยู่หรือทำเล่น

ถนนราชดำเนินแบ่งเป็นช่องทางจราจรเป็น 5 ช่อง เส้นทางสำหรับรถยนต์ 3 ช่องทาง และทางคนเดิน 2 ช่อง ช่วงกลางถนนมีเสาไฟฟ้าเหล็กหล่อสูง 5 วา ปลายเสามีรูปสลักกิ้งกนร และกิ้งกนรสลักกันไปเสาละต้น เกือบปลายเสามีคันทวยยืนแขวนโคมไฟมีผ้าชี ทางกลางขนาดใหญ่มีท่อน้ำสองข้าง จากท่อน้ำยกคันถนนเป็นบาทวิถีกว้างเป็นครึ่งหนึ่งของทางกลาง ดังนั้นจึงกำหนดให้ช่องทางกลางซึ่งเป็นทางขนาดใหญ่เป็นเส้นทางรถยนต์ และใช้ในการเสด็จพระราชดำเนิน ส่วนช่องทางคู่ขนานทั้ง 2 ข้างให้เป็นทางสัญจรของราษฎร เช่น รถม้า รถเจ๊ก รถลาก เป็นต้น

¹ สจ. 5.5 น. 18. 1/7 เรื่อง ประกาศ แก่การเรื่องจัดที่สร้างถนนพระราชดำเนิน. หน้า 12.

² กาญจนาศุภนธ์. (2523). "ถนนราชดำเนิน" ใน เมืองโบราณ. หน้า 91.

³ เดิมใช้ไฟถ่านคาร์บอน ช่วงข้างขึ้นไม่เปิดไฟฟ้า ช่วงข้างแรมเปิดไฟถึงเวลา 2 ทุ่ม และจะปิดไฟมีดแวนหนึ่งทั่วพระนคร เพื่อให้ราษฎรได้ตั้งนาฬิกาตรงกันทั้งเมือง

ซึ่งถนนราชดำเนินนั้นยังมีพัฒนาการรวมทั้งมีการเปลี่ยนแปลงของถนน รวมทั้งโปรดให้ปลูกต้นไม้ใหญ่สองข้างถนนให้เป็นที่ร่มรื่นแก่มหาชน และมีข้อความเกี่ยวกับการปลูกต้นไม้ริมถนนราชดำเนิน ดังพระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ถึงพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ ความว่า

“...ด้วยเข้าใจว่าต้นไม้หนอกคินี้ยังมีอยู่อีกมาก เห็นว่าที่ข้างถนนราชดำเนินกลางแถวในทั้ง 2 ข้าง การที่จะทำตึกก็ยังไม่จะช้า ถ้าปลูกต้นไม้หนอกคินี้เสียข้างละแถวอย่างต้นหูขวางถนนราชดำเนินนอกจะดี เมื่อจะมีตึกเมื่อไร จึงตัดต้นไม้หนอกคินี้เสียเอาไม่ไปใช้ทำอะไรก็ได้ ให้คิดอ่านปลูกต้นไม้หนอกคินี้ตามที่ว่านี้...”

บริเวณถนนราชดำเนินกลางมีการปลูกต้นไม้ใหญ่ เช่น ต้นมะฮอกกานี¹ ไม้ขนุนบาตวิถิมทางสายกลางสองข้าง ส่วนที่ดินสองฟากริมถนนราชดำเนินกลางสายนอกตลอดแนวทั้งด้านเหนือและใต้ มีการปลูกต้นพุทธรูปเป็นแนวรั้วเตี้ยตลอดทาง ตั้งแต่สะพานผ่านพิภพลีลาเรื่อยไปจรดถนนตะนาว บริเวณสี่แยกคอกวัวต่อเนื่องถึงแยกถนนดินสอ ไปจรดป้อมมหากาฬบริเวณแยกถนนมหาไชยตรงเชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ บ้านเรือนราษฎรอยู่ในซอยเล็กๆ ข้างถนน เช่น ตรอกสาเก เป็นต้น ส่วนถนนราชดำเนินนอกมีการปลูกต้นมะฮอกกานีและต้นหูขวางเป็นแถวทั้งสองฟากถนน และมีข้อความเกี่ยวกับถนนราชดำเนินว่า “...ถ้าได้ตัดถนนสายนี้ออกจะมีถนนต้นไม้ 4 แถว ก็คงจะต้องทำฟุ้งออกไปในทุ่ง ก็เป็นที่น่าเสียดาย เพราะเป็นทางไกลไม่มีใครมีใครไปมา จะรักษาทางกว้างอยู่เปล่า...”²

ส่วนถนนราชดำเนินในมีการปลูกต้นมะขามทั้งสองฟากถนน เดิมปลูกเพียงแนวเดียวต่อมาโปรดให้ปลูกเพิ่มเป็นสองแนว รวมทั้งบริเวณรอบสนามหลวง

การสร้างถนนราชดำเนินนั้นทำให้เกิดมีสถานที่ในพักผ่อนการต่างอากาศ และรักษาสุขภาพแห่งใหม่ในพระนคร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักทรงรถพระที่นั่งไฟฟ้า หรือรถพระที่นั่งเทียมม้าออกไปต่างอากาศตามถนนราชดำเนินเสมอ ดังบันทึกของหมอมัลคอล์ม สมิธ แพทย์ดูแลพระพลานามัยประจำพระองค์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ กล่าวว่า³ “...ช่วงเวลา ระหว่าง 4 โมง ถึง 5 โมงเย็น พระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยพระบรมวงศ์จะเสด็จฯ โดยรถพระที่นั่งเทียมม้าออกไป “สูดอากาศ” และเที่ยวชมบริเวณพระนครที่กำลังขยายออกไป...”

¹กาญจนาภรณ์. (2545). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. หน้า 125.

²ปัจจุบัน คือ บริเวณแยกอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย

³สจ. ร.5 ราชเลขานุการที่ 30/696 ลงวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ.2442 พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ถึงพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์. หน้า 92.

⁴ปิ่นเพชร จำปา. (2545). วัฒนธรรมการท่องเที่ยวของคนไทย พ.ศ. 2394 - 2544. หน้า 104.

ถนนราชดำเนินนอกจากจะเป็นทางเสด็จพระราชดำเนินแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ก็นิยมใช้ประโยชน์จากถนนนี้ด้วย เช่น พระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ และหม่อมแคทรินพระชายาก็โปรดการเดินเล่นตามถนนราชดำเนิน ดังข้อความ¹

“...อนึ่ง พ่อและแม่ชอบไปเดินเล่นต่างอากาศ และเพื่อออกกำลังตามถนนที่ทูลกระหม่อมปู่ได้ทรงสร้างขึ้นใหม่ในแถวสวนดุสิต และพญาไทในตอนเย็นๆ ทูลกระหม่อมปู่มักจะเสด็จรถไฟฟ้าสีเหลืองที่ทรงขับเองไปตรวจดูถนนหนทางต่างๆ ที่ท่านได้ทรงสั่งให้สร้างขึ้นใหม่ๆ ...”

ถนนราชดำเนินจึงเป็นถนนสายเอกของพระนคร ต่อมามีการพัฒนาถนนสายต่างๆ เพิ่มขึ้นทั้งปรับปรุงถนนภายใน และตัดถนนภายนอกเขตกำแพงพระนครที่ขยายเมืองออกไปทางชานเมือง ด้านตะวันออก ทางด้านเหนือ และทางด้านใต้ของพระนคร รวมเป็นจำนวน 110 สาย² เพื่อความสะดวกในการคมนาคม ของมหาชน มีการปรับปรุงถนนสายเดิม คือ ถนนสามเสน ซึ่งเป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินก่อนที่จะมีการตัดถนนราชดำเนิน รวมทั้งการตัดถนนยังเป็นการบุกเบิกเส้นทางใหม่ ทั้งยังตัดผ่านที่ดินแห่งใหม่ๆ เป็นการเพิ่มเส้นทางคมนาคมให้มากยิ่งขึ้น

1.2 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการกำหนดเขตสุขาภิบาล ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 เขต ดังนี้³

เขตแรกเป็นเขตตัวเมืองเก่ามีกำแพงพระนครเป็นแนวกันเขต

เขตที่ 2 เป็นเขตขยายตัวเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีแนวคลองผดุงกรุงเกษมเป็นแนวกันเขต

¹พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2540). เกิดวังปารุสก์ ฉบับสมบูรณ์. หน้า 27.

²สยามพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือ และด้านใต้พระนคร. หน้า 204.

³สุสดี ทิพทัส. (2546). บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 3 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468). หน้า 7-8.

เขตที่ 3 เดิมเป็นเขตชานเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เขตความเจริญได้ขยายตัวไปทางด้านทิศเหนือ ทิศตะวันออก และทิศใต้ของตัวเมืองเดิม ทำให้พื้นที่เขตที่ 3 เป็นเขตพักอาศัยที่มีราษฎรอยู่กันอย่างคับคั่ง

ส่วนย่านที่พักอาศัย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แยกเป็น 5 บริเวณ ดังนี้¹

บริเวณแรก บริเวณเมืองเก่าใจกลางพระนคร ตั้งแต่ลำน้ำเจ้าพระยาจรดคลองผดุงกรุงเกษม

บริเวณที่ 2 ทางด้านเหนือและด้านตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง ได้แก่ บริเวณสวนดุสิต คลองสามเสนและทุ่งพญาไท

บริเวณที่ 3 ทางด้านตะวันออกของตัวเมือง ได้แก่ บริเวณปทุมวัน ตามแนวคลองแสนแสบถึงถนนหัวลำโพงนอก

บริเวณที่ 4 ทางด้านใต้ของเมือง ได้แก่ บริเวณบางรัก สีพระยา สาทร จนถึงบางคอแหลมและทุ่งมหาเมฆ

บริเวณที่ 5 ทางด้านตะวันตก ได้แก่ บริเวณริมฝั่งตะวันตกของลำน้ำเจ้าพระยาตลอดแนว

ยุคนี้มีการขยายเมืองจากบริเวณเขตเมืองเก่า ซึ่งประกอบด้วยพระบรมมหาราชวัง วัดสำคัญ วังเจ้านาย และสถานที่ราชการ ราษฎรส่วนใหญ่ต่างนิยมย้ายที่อยู่อาศัยไปตั้งหลักฐานตามเขตชานเมือง ภายในเขตเมืองเก่าจึงเปลี่ยนเป็นอาคารประเภทต่างๆ มีย่านการค้าเกิดขึ้น

ในรัชสมัยนี้มีการออกพระราชกำหนดให้บ้านเรือนที่ตั้งอยู่ริมถนนราชดำเนิน ต้องกันรั้วแสดงอาณาเขตของบ้าน และจัดตกแต่งบ้านเรือนให้เรียบร้อย ซึ่งวัฒนธรรมเดิมของไทยการตั้งบ้านเรือนมักปลูกติดกัน และไม่มีรั้วกันอาณาเขตของบ้านในบริเวณเดียวกัน ดังนั้นจึงถือว่าบ้านริมถนนราชดำเนินเป็นต้นแบบของการสร้างบ้านเรือนที่มีรั้วกันอาณาเขตบ้านแห่งแรกของพระนคร² แต่บ้านเรือนของราษฎรทั่วไปมักอยู่กันอย่างหนาแน่น ติดๆ กันไป โดยไม่มีรั้วกันระหว่างบ้าน³

ส่วนการสุขาภิบาลมีระบบการกำจัดขยะของพระนคร มีระบบการขนถ่ายขยะภายในพระนครด้วยการขนส่งทางเกวียนแล้วใช้การฝังกลบด้วยดิน

¹ ศุสดี ทิพทัส. (2546). บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 3 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468). หน้า 9.

² คือ บริเวณฝั่งธนบุรี

³ ศุสดี ทิพทัส. (2546). เล่มเดิม. หน้า 8.

⁴ ศุสดี ทิพทัส และ มานพ พงศทัต. (2525). บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบ และการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี. หน้า 166.

การคมนาคมของประเทศไทยเจริญก้าวหน้าขึ้น ถนนราชดำเนินมีความสำคัญเช่นเดิม คือ ใช้เป็นเส้นทางการพระราชดำเนินระหว่างพระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิต ตลอดจนเป็นเส้นเชื่อมต่อกับถนนสายต่างๆ ในพระนคร สภาพของถนนราชดำเนินไม่มีความเปลี่ยนแปลงโดยเฉพาะขนาดของถนนไม่ได้เพิ่มขึ้นเนื่องจากมีการใช้ประโยชน์ที่ดินริมถนนน้อย ที่ดินทั้งหมดในบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นของพระคลังข้างที่ และมีบ้านเรือนราษฎรที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้จำนวนน้อย

พื้นที่บริเวณที่ริมถนนราชดำเนินบางแห่งเป็นที่ลุ่มใช้เป็นที่ทิ้งขยะในยุคนั้น อาคารริมถนนราชดำเนินนอกมีอยู่ไม่กี่แห่ง สถานที่บางแห่งยังก่อสร้างไม่แล้วเสร็จตั้งแต่รัชกาลก่อน เช่น วังจันทร์เกษม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีถนนเพิ่มขึ้นจากรัชกาลก่อนไม่มากนัก โดยเฉพาะถนนในเขตเมือง จำนวนรถยนต์มากขึ้นกว่า 2 เท่า รถยนต์ส่วนใหญ่เป็นของเจ้านายเสนาบดี และผู้มั่งมี ราษฎรส่วนใหญ่คงใช้รถลากหรือการเดินเท้า ถนนหนทางยังเปลี่ยวอยู่มีผู้คนสัญจรน้อย ซึ่งส่งผลกระทบต่อการดำเนินวิถีชีวิตชาวกรุงเทพฯ ดังกาญจนาศุภนธ์ กล่าวไว้¹

ถนนราชดำเนินในจะมีคนมากก็ในหน้าว่าวพั่น แต่คนก็ไม่มากนักรวมแล้วราวๆ สัก 200 เศษ หมดหน้าว่าวก็ไม่คน งานพระเมรุที่ท้องสนามหลวงบางปี ทำให้ถนนราชดำเนินในคึกคักขึ้นยิ่งกว่างานใดๆ หมด

ถนนราชดำเนินกลางเจียบเหงาตลอดปีไม่มีอะไรเลย

ถนนราชดำเนินนอกจากสะพานผ่านฟ้าไปจนสุดถนนที่ต่อมาเป็นลานพระบรมรูปทรงม้า เจียบเหงาเปล่าเปลี่ยวยิ่งไปกว่าถนนราชดำเนินกลางมาก เป็นด้วยเท่ากับอยู่นอกเมืองไม่ใช่ทำเลคน

ถนนราชดำเนินตลอดสายไม่ใช่ย่านที่ราษฎรอาศัยอยู่ โดยเฉพาะบางฤดูกาลเวลามีเทศกาล ถนนราชดำเนินในและถนนราชดำเนินนอกจะมีผู้คนมารวมชุมนุมกัน ส่วนการประกอบอาชีพค้าขายมักทำกันเฉพาะย่านการค้าแต่ละฟากถนนไม่เกี่ยวข้องกันเหมือนปัจจุบัน เช่น ถนนราชดำเนินกลางฝั่งเหนือบริเวณรอบคลองบางลำพู และถนนราชดำเนินกลางฝั่งใต้บริเวณรอบคลองวัดมเหยงคณ์

ดังนั้นในการพัฒนาถนนหนทาง และการปรับปรุงถนนในเขตพระนคร การเปลี่ยนแปลงพัฒนาไปอย่างเชื่องช้าๆ เนื่องจากในยุคนี้นโยบายให้ความสำคัญ ทั้งงบประมาณกับการพัฒนาประเทศด้านอื่น เช่น การทหาร การเมือง และขยายเส้นทางรถไฟไปทางภาคเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ

นอกจากนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสร้างสะพานข้ามคลองสายต่างๆ ในพระนคร โดยเฉพาะสะพานในชุดเจริญุทำการก่อสร้างสืบเนื่องมาจากเป็นพระราชนิยาม

¹ บางครั้งเรียก "วังจันทร์" เมื่อก่อสร้างแล้วเสร็จ รัชกาลที่ 6 โปรดให้เป็นโรงเรียนพรานหลวง

¹ กาญจนาศุภนธ์. (2523). "ถนนราชดำเนิน" ใน เมืองโบราณ. หน้า 113.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. 2454 - 2459¹ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา เช่น สะพานเจริญราษฎร์ 32 และสะพานเจริญสวัสดิ์ 36 เป็นต้น

1.3 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ถนนราชดำเนินยังคงใช้เป็นเส้นทางในการเสด็จพระราชดำเนิน แต่ในบริเวณถนนราชดำเนินยังเป็นสถานที่ที่มีผู้คนสัญจรไปมาน้อย แม้ว่าในยุคนี้พระนครเริ่มขยายเมืองไปทางทิศเหนือ และทางทิศตะวันออก มากยิ่งขึ้น ถนนสายต่างๆ ในพระนครได้รับการปรับปรุง บางสายได้รับการปรับปรุงมีการขุดแต่งถนน วางท่อระบายน้ำ และมีการขยายพระนครเป็นรูปตัววี² บ้านเรือนราษฎรตั้งบ้านเรือนในเขตชานเมืองมากยิ่งขึ้นเกิดชุมชนใหม่ๆ เช่น ชุมชนบางซื่อ ชุมชนบางกะปิ เป็นต้น มีบ้านเรือนอยู่หนาแน่นบริเวณรอบแนวคลองผดุงกรุงเกษม ต่อมา มีย่านการค้า และที่อยู่อาศัยเกิดขึ้นตามริมถนนที่ตัดใหม่รอบๆ พระนคร รถยนต์มีจำนวนมากขึ้น

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบประชาธิปไตย พื้นที่ในบริเวณพระราชวังและวังหลายแห่งถูกเวนคืนโดยคณะราษฎร³ เพื่อทำการดัดแปลงเป็นสถานที่ราชการของกระทรวง ทบวง กรม หน่วยงานของทางราชการทหารและตำรวจเข้าไปขอใช้สถานที่ต่างๆ ในบริเวณถนนราชดำเนิน ได้แก่ พระราชวังดุสิต วังปารุสกวัน วังจันทร์เกษม และสนามเสือป่า เป็นต้น เช่น พระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นสภาผู้แทนราษฎร เขตดินที่อยู่รอบสระอโนดาตเป็นส่วนสาธารณะ และสวนพฤกษชาติจัดสำหรับราษฎรใช้พักผ่อน วังปารุสกวันเป็นที่ตั้งของกองบัญชาการตำรวจนครบาล และสำนักงานข่าวกรองแห่งชาติ เป็นต้น

1.4 จอมพล ป. พิบูลสงคราม สมัยประชาธิปไตย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล พ.ศ. 2480 จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีมีความประสงค์จะปรับปรุงถนนราชดำเนินให้สว่างเช่นเดียวกับถนนในปารีส รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดินริมถนนราชดำเนินกลางเพื่อการปรับปรุงเปลี่ยนแนวถนนราชดำเนินกลางอีกครั้ง โดยกำหนดเขตที่ดินให้ลึกเข้าไปจากเดิมอีกข้างละ 40 เมตร⁴

¹ กนกวลี ชูชัยยะ. (2544). พจนานุกรมวิสามานยนามไทย : วัด วัง ถนน สะพาน ป้อม. หน้า 43.

² กองการผังเมือง. (2538). การผังเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช. หน้า 103.

³ ปิ่นเพชร จำปา. (2545). วัฒนธรรมการท่องเที่ยวของคนไทย พ.ศ. 2394 - 2544. หน้า 120.

⁴ กุลธิดา สามะพุทธิ. "ถนนวัย 99 ปีสายนี้ ชื่อ ราชดำเนิน" ใน สารคดี. ฉบับที่ 164 ปีที่ 14 ต.ค.2541. หน้า 73.

ถนนราชดำเนินกลางในระยะแรกมีลักษณะคล้ายคลึงกับถนนราชดำเนินนอก คือ มี 3 ช่องทางจราจร ช่องทางคนเดิน 2 ช่อง และทางสัญาภิบาล รวมมีขนาดความกว้างทั้งหมดประมาณ 3 เส้น 10 วา ซึ่งมีความกว้างใหญ่กว่าถนนราชดำเนินนอก ที่มีความกว้างเพียง 29 วา ไม่มีทางสัญาภิบาล เพราะตัดถนนขนานไปกับถนนเทวียุยาตร และถนนสามเสน

ต่อมาใน พ.ศ. 2482 เมื่อมีโครงการปรับปรุงถนน และก่อสร้างอาคารริมถนนราชดำเนินกลาง ทั้งฝั่งเหนือและฝั่งใต้ แล้วออกพระราชบัญญัติเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ตามแผนผังเมืองโดยสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ได้ออกค่าใช้จ่ายในการรื้อถอน ก่อสร้างถนน และอาคารใหม่ รวมทั้งมีการตัดต้นไม้ต่างๆ เช่น ต้นมะฮอกกานี ต้นहुกวาง และแนวรั้วต้นพุทธรังษีริมถนนราชดำเนินกลาง ตลอดแนวที่ปลูกมาตั้งแต่ครั้งสมัยพระพุทธเจ้าหลวงทิ้งไป

ส่วนการก่อสร้างอาคารริมถนนราชดำเนินกลางทั้งสองฟาก เป็นอาคารคอนกรีตเสริมเหล็กสูง 3-4 ชั้น ผนังก่ออิฐฉาบปูนแบบไม่เรียบออกแบบเป็นรูปทรงเรขาคณิตทั้งสี่เหลี่ยมและวงกลม ซึ่งอาคารด้านซ้ายและขวาสมมาตรซึ่งกันและกัน อาคารประกอบด้วยหน้าต่าง 6 ช่อง ก่อสร้างอาคารหลังแรกทางด้านทิศตะวันออกฝั่งเหนือของถนนราชดำเนินกลางติดกับสะพานผ่านพิภพลีลา เรียกว่า อาคารไทยนิยมผ่านฟ้า

รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีวัตถุประสงค์ให้ถนนราชดำเนินกลางเป็นถนนที่งดงามเหมือนครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสถานที่ศูนย์รวมของผู้คนจำนวนมาก รวมทั้งเป็นย่านการค้าคล้ายคลึงกับถนนชองป์ส-เอลีเซส์ (Champs-Élysées) ในประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเป็นถนนย่านธุรกิจการค้าที่มีร้านค้าขายสินค้าฟุ่มเฟือยจากต่างประเทศ เช่น เสื้อผ้า กระเป๋า รองเท้า และนาฬิกาเย็บมือที่มีชื่อเสียงมากมาย รวมทั้งมีร้านอาหารและร้านน้ำชากาแฟริมทางสำหรับผู้คนสัญจรได้ใช้บริการนั่งสนทนา และชื่นชมบรรยากาศยามราตรีบนถนนราชดำเนิน

รัฐบาลจึงมอบหมายให้นายวิจิตรเสน อภัยวงศ์ เป็นสถาปนิกผู้ออกแบบ^๖ ซึ่งลักษณะรูปแบบของอาคารรวมเป็นสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก โครงสร้างของอาคารเป็นตึก 3 ชั้นครึ่ง แบ่งเป็นช่วงๆ มีอาคารจำนวน 15 หลัง บริเวณมุขของอาคารแต่ละหลังเป็นรูปโค้งครึ่งวงกลม ทั้งอาคารมีการฉาบปูนแบบขรุขระบริเวณคาดฟ้าเป็นคอนกรีตเรียบ อาคารแต่ละช่วงมีซุ้มไม้เลื้อยเชื่อมต่อกัน

^๖ข้อมูลของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ จากสำนักงานคณะกรรมการการพัฒนาศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ. (2545). รายงานเบื้องต้น โครงการจัดทำแผนผังแม่บทการพัฒนาพื้นที่ถนนราชดำเนิน และพื้นที่ต่อเนื่อง ฉบับที่ 1. หน้า ๘/5.

^๗เดิมชื่อ นายหมิว อภัยวงศ์ สถาปนิกจบจากฝรั่งเศส

ส่วนด้านหลังของอาคารทั้งสองฟากเดิมมีถนนขนาดเล็กเรียกว่า ถนนสุขาภิบาล ต่อมา มีการปรับปรุงถนนดังกล่าวให้ขนานไปกับถนนสายหลักตรงกลาง และมีการปรับปรุงระบบไฟฟ้า โดยทำการร้อยสายไฟฝังท่อบริเวณใต้ถนนแล้วโยงเก็บสายไฟจากโคมไฟกลางถนน และตัวอาคารไปไว้ที่ถนนบริการด้านหลังอาคาร ถนนสายนี้จึงไม่มีสายไฟระโยงระยางเหมือนกับถนนทั่วไปในพระนคร ซึ่งเป็นลักษณะของถนนที่เรียกว่า ถนนแบบชนบท¹

ในระหว่างก่อสร้างอาคารบนถนนราชดำเนินกลาง อาคารบริเวณราชดำเนินกลางฝั่งใต้ ซึ่งเป็นอาคารหลังที่ 7² ใกล้กับบริเวณสี่แยกคอกวัวเกิดการถล่มยุบตัวลงทำให้มีผู้บาดเจ็บหลายคน วิศวกรตรวจสอบพบว่าเนื่องจากพื้นดินบริเวณที่ตั้งของอาคารนั้นอ่อนเพราะเป็นที่ลุ่ม จึงทำให้ไม่มีการก่อสร้างอาคารในบริเวณนั้นอีก อาคารริมถนนราชดำเนินกลางทั้งสองฝั่งเมื่อแล้วเสร็จได้แบ่งภายในตัวอาคารเป็นห้องขนาดใหญ่ให้ผู้เช่าประกอบธุรกิจการค้า เช่น ห้างยอดแหลมสัน³ และห้างแบดแมนอยู่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา เป็นต้น แต่ปรากฏว่าการค้าไม่รุ่งเรืองประกอบกับส่วนใหญ่ประสบภาวะขาดทุนจนต้องปิดกิจการลง

เมื่ออาคารที่ให้เช่าว่างลงหน่วยราชการต่างๆ ได้ขอใช้สถานที่ดังกล่าวกับสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ทำให้ถนนราชดำเนินกลางเป็นที่ตั้งของหน่วยงานราชการเสียส่วนใหญ่ เช่น กรมโฆษณาการ⁴ กรมสรรพากร เป็นต้น

ต่อมาใน พ.ศ. 2484 มีการสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยตามนโยบายรัฐบาลสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม เนื่องจากต้องการสัญลักษณ์ที่แสดงถึงระบอบประชาธิปไตยอันมาจากปวงชนชาวไทย จึงทำการรื้อสี่แยกถนนดินสอบริเวณโรงเรียนสตรีวิทยาแล้วปรับปรุงให้เป็นวงเวียน เมื่อก่อสร้างถนนราชดำเนินกลางแล้วเสร็จ ถนนราชดำเนินมีการปรับปรุงช่องทางจราจรใหม่ มีลักษณะแบ่งเป็น 2 ช่องทางจราจร โดยตัดกับถนนตะนาวและถนนดินสอ แบ่งเป็นถนนราชดำเนินกลางฝั่งเหนือ และถนนราชดำเนินกลางฝั่งใต้ ส่วนบริเวณเกาะกลางถนนมีเสาโคมไฟระย้ารูปกิ้งกือและกิ้งกือ⁵ ซึ่งในยุคนั้นบริเวณเกาะกลางถนนมีที่จอดรถสำหรับผู้โดยสาร และติดต่อราชการสามารถนำรถยนต์ไปจอด รวมทั้งเป็นที่จอดรถของหน่วยงานราชการ

¹ คือ เป็นถนนขนาดเล็กอยู่ด้านหลังอาคาร ใช้เป็นเส้นทางบริการด้านสาธารณูปโภค เช่น ไฟฟ้า น้ำประปา ขนส่งสินค้า ขนถ่ายขยะ ฯลฯ

² กรมศิลปากร. (2525). *วารสารศิลปากร*. หน้า 35.

³ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของอนุสรณ์สถาน 14 ตุลา 2516

⁴ ต่อมาเป็นที่ตั้งของกรมโยธาธิการ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งพิพิธภัณฑ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

⁵ ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น กรมประชาสัมพันธ์ แต่หลังเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ พ.ศ.2535 อาคารถูกเผาทำลาย

⁶ โคมไฟกิ้งกือ และกิ้งกือของเดิมชำรุด ปัจจุบันเป็นโคมไฟ ซึ่งกรุงเทพมหานครหล่อขึ้นใหม่แทน

การพัฒนาของถนนราชดำเนินในยุคนี้เน้นการสร้างหน่วยราชการเพิ่มมากขึ้น เช่น กระทรวงศึกษาธิการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรมประชาสัมพันธ์ เป็นต้น ภายหลังมีการตั้งโรงภาพยนตร์เฉลิมไทย สำนักงานทั้งภาครัฐ และเอกชนเกิดขึ้นอีกจำนวนมาก

1.5 สมัยปัจจุบัน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ต่อมา พ.ศ. 2495 - 2500 มีการก่อสร้างกลุ่มอาคารราชการบนถนนราชดำเนินนอก ซึ่งเป็นอาคารลักษณะทรงไทยประยุกต์ เป็นการนำเอาสถาปัตยกรรมไทย และสถาปัตยกรรมตะวันตกมาประยุกต์เข้าด้วยกัน หลังคาเป็นทรงไทยซึ่งถือว่าการกลุ่มอาคารเหล่านี้ เป็นต้นแบบของอาคารราชการไทย เช่น อาคารของศาลากลางของจังหวัดต่างๆ ในประเทศไทย¹ ลักษณะของอาคารเป็นตึก 3 - 4 ชั้น มีจำนวน 5 หลัง ได้แก่ อาคารของกรมพัฒนาที่ดิน และสำนักงานปฏิรูปที่ดิน อาคารของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ อาคารของกระทรวงคมนาคม อาคารของกองการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย อาคารขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ หรือบางครั้งมีการขอใช้สถานที่ของบางหน่วยงาน เช่น ทบวงมหาวิทยาลัย กระทรวงวัฒนธรรมเดิม² เป็นต้น

ส่วนอาคารร้านค้าถนนราชดำเนินกลาง มีอาคาร 15 อาคาร ประกอบด้วยโรงแรมรัตนโกสินทร์ ตั้งอยู่หัวมุมถนนราชดำเนินกลาง บริเวณเชิงสะพานผ่านพิภพลีลา และร้านอาหารที่มีชื่อเสียงต่างๆ เช่น ศรีแดง เมธาวลัย มูแลงรุช มีบาร์และไนต์คลับ เกิดขึ้นในยุคนี้ถนนราชดำเนินจึงมีความครึกครื้นในยามราตรีอีกครั้ง รวมทั้งมีสถาบันทางการเงิน เช่น ธนาคารพาณิชย์ต่างๆ

ต่อมาในรัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้มอบให้เทศบาลกรุงเทพฯ ดูแลถนนราชดำเนินทั้ง 3 ส่วน มีการปรับปรุงพื้นที่ระหว่างถนนราชดำเนินในกับคลองคูเมืองเดิม ซึ่งเดิมเป็นที่ตั้งของศาลหลวง โดยทำการก่อสร้างอาคารที่ทำการของศาลสถิตยุติธรรม เช่น ศาลฎีกาศาลอาญา และศาลแพ่ง เป็นต้น ส่วนบริเวณถนนราชดำเนินกลางมีร้านค้า ร้านอาหาร และหน่วยงานราชการต่างๆ เช่น กรมสรรพากร กองสลากกินแบ่ง กรมโฆษณาการ และธนาคารพาณิชย์ต่างๆ

ต่อมาในระหว่าง พ.ศ. 2514 - 2516 มีการก่อสร้างสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นการเชื่อมต่อเส้นทางระหว่างฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี มีการขยายช่องทางจราจรเป็น 2 สองช่องทางเดินรถ ไปและกลับและมีการปรับปรุงสะพานผ่านพิภพลีลา³ สะพานแห่งนี้

¹กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 509.

²ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของสำนักงานปฏิรูปที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

³ตั้งอยู่บริเวณริมถนนราชดำเนินกลาง ต่อมายุบกระทรวงแล้วให้กรมต่างๆ ไปขึ้นกับกระทรวงศึกษาธิการ

⁴สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เมื่อพ.ศ. 2449 โดยสร้างข้ามคลองคูเมืองเดิม.

เชื่อมต่อระหว่างถนนราชดำเนินในกับถนนราชดำเนินกลาง มีการรื้อสะพานผ่านพิภพลีลาลงเสีย ซึ่งสะพานเดิมมีลวดลายงดงามทำด้วยเหล็กหล่อเป็นกระโหลกทอง มีการขยายและปรับแนวถนนใหม่ให้กว้างขึ้นขยายช่องทางจราจรใหม่โดยการเบี่ยงถนน ให้พ้นทางลาดของแนวสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า ที่สร้างขึ้นใหม่

ส่วนถนนราชดำเนินนอกมีสนามมวยราชดำเนิน ตั้งอยู่ที่ดินของวัดโสมนัสวิหารราชวรวิหาร และหลังจาก พ.ศ. 2519 หน่วยงานในองค์การสหประชาชาติขอใช้สถานที่จัดตั้งศาลาสันติธรรม ณ ถนนราชดำเนินนอกฝั่งตะวันตกเชิงสะพานมัชฌิมวันรังสรรค์ เพื่อเป็นสถานที่จัดประชุมของหน่วยงานองค์การสหประชาชาติ

ต่อมาใน พ.ศ. 2525 ถนนราชดำเนินนอกทำการปรับปรุงพร้อมทำการขยายแนวถนนบริเวณสะพานมัชฌิมวันรังสรรค์ให้กว้างออกไปอีก แต่ยังคงใช้ราวสะพานเดิมเป็นส่วนประกอบ ต่อมา พ.ศ. 2540 ถนนราชดำเนินนอกได้ทำการปรับปรุงถนนอีกครั้ง พร้อมทำการขยายสะพานมัชฌิมวันรังสรรค์ให้กว้างขึ้น และเพิ่มช่องทางการจราจรและทำการก่อสร้างสะพานคู่ขนานอีก 2 สะพาน เพื่อเสริมทางสายนอกอีก 2 ช่องทางจราจร แต่ยังคงใช้ราวสะพานเดิมเป็นส่วนประกอบ

ถนนราชดำเนินตลอดสายได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งถนนราชดำเนินอยู่ในความดูแลรับผิดชอบของกรุงเทพมหานคร การพัฒนาด้านถนนราชดำเนินเริ่มตั้งแต่ปรับปรุงภูมิทัศน์รอบบริเวณ พัฒนาเกาะกลางถนน ลอกท่อระบายน้ำ ทำความสะอาด จัดให้มีม้านั่งบนทางเดินเท้า และปรับปรุงทางเดินเท้า เช่น การเปลี่ยนแผ่นพื้นกระเบื้อง การประดับดวงไฟในเทศกาลต่างๆ เป็นต้น

ส่วนอาคารบริเวณถนนราชดำเนินตลอดทั้งสายเป็นโบราณสถานสำคัญของชาติ ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานของกรมศิลปากร ดังนั้นเมื่อมีการปรับปรุงถนนแต่ละครั้งกรุงเทพมหานครจึงต้องทำการขออนุญาตกรมศิลปากร และสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ เช่น การต่อเติมภายในอาคาร การทำสีภายนอกและภายในตัวอาคาร นอกจากนี้การซ่อมแซมถนน และขยายสะพานต่างๆ ตลอดถนนราชดำเนิน

2. การใช้ประโยชน์ของที่ดินริมถนนราชดำเนิน

พื้นที่ถนนราชดำเนินและบริเวณใกล้เคียง ถือว่าเป็นศูนย์กลางการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเมือง ในกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม และประเพณี ตลอดจนวิถีการดำเนินชีวิตของคนกรุงเทพฯ ตั้งแต่ครั้งต้นกรุงจนถึงปัจจุบัน

พื้นที่ริมถนนราชดำเนินและบริเวณใกล้เคียง มีการใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่องมาโดยตลอดครอบคลุมเนื้อที่ประมาณ 2,329.05 ไร่¹ โดยคำนึงถึงสภาพทางภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ การเมือง-การปกครอง สังคม และการคมนาคม ตลอดจนการวางผังเมืองชุมชน ซึ่งในแต่ละช่วงเวลาของถนนสายนี้ได้สนองต่อความต้องการของผู้คนตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันนับเป็นเวลากว่า 100 ปี การใช้ประโยชน์ของพื้นที่ริมถนนราชดำเนินสามารถจำแนกประเภทตามความสำคัญ ดังนี้

2.1 ประเภทพระบรมมหาราชวัง พระราชวัง และวัง

พระบรมมหาราชวัง พระราชวัง และวังเป็นที่ประทับขององค์พระมหากษัตริย์ ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ในราชจักรีวงศ์ มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมอันงดงามแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ก่อสร้างอย่างวิจิตรประณีตคล้ายคลึงกับพระราชวังหลวงในกรุงศรีอยุธยา ดังนี้

2.1.1 พระบรมมหาราชวัง

พระบรมมหาราชวังตั้งอยู่ในท้องที่เขตพระนคร มุมถนนราชดำเนินในตัดกับถนนสนามไชย เดิมเรียกว่า พระมหาราชวัง² หรือวังหลวง ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างวัดเก่าสองวัด คือ วัดโพธาราม และวัดสลัก มีเนื้อที่ประมาณ 152 ไร่ 2 งาน³ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ องค์ปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ทำพิธีสถาปนาขึ้นเมื่อพุทธศักราช 2325 โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับสำหรับองค์พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ ซึ่งเป็นการถ่ายแบบการสร้างอย่างพระราชวังหลวงของกรุงศรีอยุธยา⁴ เช่น การสร้างกำแพงติดกับลำน้ำโดยหันด้านหน้าพระราชวังขึ้นด้านเหนือลำน้ำ ให้ลำน้ำเจ้าพระยาอยู่ทางด้านซ้ายเป็นกำแพงปราการชั้นนอก มีกำแพงชั้นในล้อมทั้งสี่ด้าน มีประตูเมืองกำแพงพระบรมมหาราชวัง และป้อมปราการอยู่โดยรอบ โดยให้เรืออิฐจากป้อมและกำแพงเมืองของกรุงศรีอยุธยานำมาก่อสร้างพระนครใหม่

ภายในพระบรมมหาราชวังแบ่งออกเป็น 3 เขต คือ เขตพระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน ดังนี้

¹ข้อมูลของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ จากสำนักงานคณะกรรมการ พัฒนาการเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ. (2545): รายงานเบื้องต้น โครงการจัดทำแผนผังแม่บทการพัฒนาพื้นที่ถนนราชดำเนิน และพื้นที่ต่อเนื่อง ฉบับที่ 1. หน้า 3/81.

²กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 142.

³อุทุมพร สุนทรเวช. (2526). วังหลวง. หน้า 4-5.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 4.

เขตพระราชฐานชั้นนอกเป็นที่ตั้งของอาคารต่างๆ เช่น หอรัษฎากรพิพัฒน์ หอพิพิธภัณฑน์ โรงเรียนราชกุมาร¹ และศาลาสหทัยสมาคม เป็นต้น ส่วนด้านทิศตะวันออกเป็นพระอารามหลวงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เขตพระราชฐานชั้นกลางเป็นบริเวณที่ประดิษฐานหมู่พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์สำคัญ คือ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท หมู่พระมหามณเฑียรอันประกอบด้วย พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมไหสูรยพิมาน และพระปรีศวัฒนา-ขวา พระที่นั่งอาภรณ์ภิโมกข์ปราสาทบนกำแพงแก้วของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระที่นั่งบรมพิมาน พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทในบริเวณสวนขวา และพระที่นั่งสุทไธสวรรย์บนกำแพงพระราชวัง ฯลฯ

เขตพระราชฐานชั้นในเป็นบริเวณที่ประทับองค์พระมหากษัตริย์ พระอัครมเหสี พระเทวี ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งบาทบริจาริกาและพระสนมกำนัล ต่อมาเมื่อพระบรมมหาราชวังแล้วเสร็จจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตามตำราโบราณในราวพุทธศักราช 2328¹

ถนนในบริเวณพระบรมมหาราชวังมีอยู่ 3 สายสำคัญ² คือ ถนนอมรวิถี ถนนจักรีรัล และถนนเชื่อนนิเวศน์ ซึ่งถนนมีลักษณะการปูพื้นถนนแบบอัดประคบแน่นด้วยหินแผ่นหนารูปสี่เหลี่ยมใหญ่ สีเทาปนเหลืองสั่งมาจากเมืองจีนมีขนาดของแผ่นอิฐไม่เท่ากัน และไม่ราบเรียบแต่มั่นคงแข็งแรง ถนนมีความกว้างเท่ากับถนนหลวงสาธารณะระยะขนาดเท้ารถม้าสวนกันได้ มีซอยแยกเดินติดต่อถึงกันได้ มีประตูกำแพงภายนอกพระราชวังโดยรอบ 13 ประตู เช่น ประตูวิมานเทเวศร์ ประตูเศไชยศรี และประตูมณีนพรัตน์ เป็นต้น มีป้อมรอบกำแพงพระบรมมหาราชวัง 13 ป้อม เช่น ป้อมชั้นชั้เชื่อนเพชร ป้อมเผด็จดัสกร และป้อมมหาสถิตโลหะ เป็นต้น

2.1.2 พระราชวังดุสิต

พระราชวังดุสิตตั้งอยู่สุดถนนราชดำเนินนอก ท้องที่เขตดุสิต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดซื้อที่ดินตอนชายทุ่งขึ้นด้วยเงินของพระคลังข้างที่ตั้งแต่ริมคลองผดุงกรุงเกษมถึงคลองสามเสนบริเวณสวนสุนันทาสำหรับประทับแรมสำราญพระอิริยาบถ และพระราชทานนามว่าสวนดุสิต³ ภายหลังได้เสด็จประทับในวังสวนดุสิตอย่างถาวร จึงพระราชทานนามพระราชวังนี้ว่า

¹ปัจจุบัน คือ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ

²กรมศิลปากร. (2525). *นำชมกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 5.

³แหล่งเดิม. หน้า 10-12.

⁴บริเวณนี้เดิมเป็นที่สวนต่อทุ่งนา ซึ่งมีวัด 2 แห่ง เป็นวัดร้าง และวัดเก่าโบราณ นามว่า วัดดุสิต เมื่อสร้างวังแล้วเสร็จ รัชกาลที่ 5 จึงโปรดให้นามของวัดมาตั้งเป็นชื่อ วังสวนดุสิต

“พระราชวังดุสิต”¹ สถานที่สำคัญภายในพระราชวังดุสิต เช่น พระที่นั่งอนันตสมาคม พระที่นั่งวิมานเมฆ พระที่นั่งอัมพรสถาน พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน

ก. พระที่นั่งวิมานเมฆ

พระที่นั่งวิมานเมฆเป็นพระที่นั่งองค์แรกในพระราชวังดุสิต โดยใช้เครื่องไม้สักที่ให้อพยมา จากพระที่นั่งมณฑลรัตนโชน ในพระราชวังจันทบุรีราชฐาน ณ เกาะสีชัง มาปลูกสร้างใหม่เพื่อเป็น สถานที่สำหรับแปรพระราชฐาน และเป็นพระตำหนักที่ประทับสำหรับเจ้านายต่างชาติที่เสด็จมาเยือน ไทย ทรงวางศิลาฤกษ์พระที่นั่งวิมานเมฆเมื่อวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2443² ก่อสร้างประมาณ 7 เดือน จึงแล้วเสร็จ พระที่นั่งวิมานเมฆเป็นพระที่นั่งไม้สักทองทั้งหลัง แต่ก่อสร้างเป็นสถาปัตยกรรมแบบยุโรป องค์พระที่นั่งเป็นรูปตัวแอลทรงแปดเหลี่ยม สูง 4 ชั้น ชั้นล่างสุดก่ออิฐถือปูน มีจั่วหน้าบัน และเชิงชาย โดยรอบประดับไม้ฉลุลายขนมปังขิง (Ginger Bread) ทางทิศใต้ตรงข้ามกับศาลาริมคลอง มีพระ ตำหนักเรือนต้นแบบเรือนไทยหมู่สำหรับเพื่อนต้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้เป็นที่พักประทับระหว่างการก่อสร้างพระที่นั่ง อัมพรสถานจนกระทั่งแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2449 จึงทรงย้ายไปประทับที่พระที่นั่งอัมพรสถานนับแต่นั้นมา ต่อมาพระที่นั่งวิมานเมฆถูกทิ้งร้างจนชำรุดทรุดโทรมไปตามกาลเวลา มีการบูรณะเพียงเล็กน้อยใน พ.ศ. 2448 และ พ.ศ. 2469

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ โปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังดำเนินการบูรณะ ซ่อมแซมตกแต่งพระที่นั่งใหม่ เพื่อการจัดแสดงเป็นพิพิธภัณฑ์ส่วนพระองค์ เมื่อ พ.ศ. 2525 ประกอบ ด้วย ห้องจัดแสดงจำนวน 31 ห้อง ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ ห้องที่คงลักษณะในอดีต และห้องที่ จัดแสดงศิลปวัตถุแยกตามประเภท เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว

ข. พระที่นั่งอนันตสมาคม

พระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นสถาปัตยกรรมแบบอิตาลีเลียนเรอเนซองส์ (Italian Renaissance)³ เป็นลักษณะอาคารตึกขนาดใหญ่ 2 ชั้น ก่อสร้างด้วยหินอ่อนสีขาวจากประเทศอิตาลี มีรูปทรงเป็นโดม

¹ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม. (2544). ดำเนินวังเก่า. หน้า 94.

²สำนักพระราชวัง. (2533). จดหมายเหตุการก่อสร้าง และซ่อมแซมพระที่นั่งวิมานเมฆ พุทธศักราช 2443-2518. หน้า 9.

³สำนักพระราชวัง. (2533). จดหมายเหตุการก่อสร้างและซ่อมแซมพระที่นั่งวิมานเมฆ พุทธศักราช 2443-2518. หน้า 381- 383.

เพื่อใช้เป็นท้องพระโรงสำหรับในการออกมหาสมาคม จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชพิธีวางศิลาฤกษ์พระที่นั่งอนันตสมาคม เนื่องในการพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกเมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 พระที่นั่งองค์นี้เสร็จสมบูรณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2458

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองของไทยในวันที่ 24 มิถุนายน พุทธศักราช 2475 กลุ่มคณะราษฎรได้ใช้พระที่นั่งองค์นี้เป็นกองบัญชาการ และเป็นที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎรขึ้นเป็นครั้งแรก ในวันที่ 28 มิถุนายน รวมทั้งเป็นสถานที่ในการพระราชทานรัฐธรรมนูญฉบับถาวรแก่ปวงชนชาวไทยวันที่ 10 ธันวาคม พระที่นั่งอนันตสมาคมคงใช้เป็นที่ประชุมรัฐสภาเรื่อยมา

จนกระทั่ง พ.ศ. 2517 รัฐบาลมีการก่อสร้างอาคารรัฐสภาแห่งใหม่ในบริเวณพระราชวังดุสิตริมถนนอุทองใน พระที่นั่งอนันตสมาคมยังคงใช้เฉพาะในรัฐพิธีเปิดสมัยประชุมรัฐสภา และการฉลองรัฐธรรมนูญ หรือเป็นสถานที่จัดงานราชพิธีและรัฐพิธีการต่างๆ ตลอดมา

2.1.3 วังปารุสกวัน

วังปารุสกวันตั้งอยู่ ณ ถนนราชดำเนินนอกฝั่งตะวันตกติดกับถนนศรีอยุธยา เขตดุสิต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างขึ้นเมื่อพุทธศักราช 2450 บริเวณหน้าพระราชวังดุสิตตามแบบอย่างอังกฤษ ที่วังมกุฎราชกุมารก็ตั้งอยู่น้ำพระราชวังของกษัตริย์ ... "มาลเบอเรอ (Marborough) ก็อยู่น้ำเบ็คกิงแฮม (Buckingham Palace)"...¹ โดยพระดำหนักทางด้านเหนือ คือ พระดำหนักจิตรลดาองค์เก่า สำหรับเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร และดำหนักทางด้านใต้ คือ วังปารุสกวัน สำหรับเป็นที่ประทับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ

ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังจันทร์เกษมพระราชทานแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ จึงได้รวมอาณาเขตพระตำหนักทั้งสองหลังของวังปารุสกวัน พระราชทานให้เป็นที่พักของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ แต่มิได้มีการโอนสิทธิในการครอบครองแก่ทายาท ดังนั้นปัจจุบันวังปารุสกวันจึงเป็นกรรมสิทธิ์ของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ และใช้เป็นที่พักการของกองบัญชาการตำรวจนครบาล และสำนักข่าวกรองแห่งชาติ

¹ จ้างวิศวกรชาวอิตาลีเข้ามาควบคุมงาน คือ มิสเตอร์ ซี อาเลกรี (Mr. C. Allegri) และมิสเตอร์ เอ็ม. ตมานโย (Mr. M. Tamagno) เป็นนายช่างออกแบบ

² สข. ร.5 น.18.1/1 ที่ 20/414. เรื่อง พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล. 22 กันยายน ร.ศ. 118.

2.1.4 วังจันทร์เกษม

วังจันทร์เกษมตั้งอยู่ ณ บริเวณริมถนนราชดำเนินนอกฝั่งตะวันออก ริมคลองผดุงกรุงเกษม เขตดุสิต เดิมเรียกว่า วังจันทร์¹ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างขึ้นราวพุทธศักราช 2442 สำหรับเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธตามธรรมเนียมโบราณ สำหรับผู้ดำรงตำแหน่งอุปราช วังจันทร์เกษมก่อสร้างยังไม่ทันแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในพุทธศักราช 2453

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงต้องเสด็จไปประทับในพระบรมมหาราชวังต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งวังจันทร์เกษมเป็นโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ โดยพระราชทานพระตำหนักใหญ่เป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยใหม่² เป็นสถานพยาบาลสำหรับข้าราชการบริหารแทน และต่อมาจึงเปลี่ยนเป็นโรงเรียนการเรือน และในราว พ.ศ. 2483 ได้ย้ายกระทรวงธรรมการมาตั้งในบริเวณวังแห่งนี้ และเปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงศึกษาธิการ³

2.2 ประเภทปูชนียสถาน

ปูชนียสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงรักษารูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมแบบพระราชนิยม มีการสร้างพระอารามและปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ เป็นจำนวนมาก เช่น วัดราชโอรสาราม วัดเทพธิดาราม เป็นต้น ถึงรัชสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอิทธิพลทางด้านศิลปกรรมแบบตะวันตกได้แพร่เข้ามา ทำให้การก่อสร้างวัดวาอารามต่างๆ มีการผสมผสานระหว่างศิลปกรรมแบบตะวันตกกับศิลปกรรมแบบไทยเข้าด้วยกัน เช่น วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม เป็นต้น ปูชนียสถานที่สำคัญริมถนนราชดำเนินแยกหมวดต่างๆ ดังนี้

หมวด ก. วัด

วัดเป็นศาสนาสถานที่มีความสำคัญอย่างยิ่งตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน วัดในกรุงรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่เป็นวัดหลวงเนื่องจากเป็นสถานที่ซึ่งองค์พระมหากษัตริย์ ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านาย

¹กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.

หน้า 226.

²แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

³กระทรวงศึกษาธิการ. (2525). 100 ปี กระทรวงศึกษา. หน้า 18.

⁴เป็นการผสมผสานสถาปัตยกรรมจีนกับไทย

ให้ความสำคัญ และใช้ในการประกอบพระราชพิธีและพิธีการต่างๆ นอกจากนี้วัดยังมีความผูกพันต่อวิถีชีวิตของผู้คนมาโดยตลอด ซึ่งวัดที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.2.1 วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดารามตั้งอยู่ ณ ภายในบริเวณพระบรมมหาราชวังตรงมุมถนนราชดำเนิน ใน ตัดกับถนนสนามไชย และถนนหน้าพระลาน เขตพระนคร ชื่อสามัญเรียกว่า วัดพระแก้ว¹

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในราวพุทธศักราช 2325 เพื่อเป็นที่ประดิษฐานของพระแก้วมรกต (พระพุทธรูปนามนิรัตนปฏิมากรฯ) ใช้เป็นสถานที่บำเพ็ญพระราชกุศลขององค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นก่อสร้างตามธรรมเนียมโบราณเช่นเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังหลวงของกรุงศรีอยุธยา และถือว่าวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นวัดคู่บ้านคู่เมืองของกรุงรัตนโกสินทร์

สถานที่สำคัญภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือ พระระเบียง พระอุโบสถ พระสุวรรณเจดีย์ พระมณฑป พระศรีรัตนเจดีย์ นครวัดจำลอง และบรมราชานุสาวรีย์ประจำรัชกาล เป็นต้น

2.2.2 วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร เป็นพระอารามหลวงชั้นโท ชนิดราชวรมหาวิหาร ตั้งอยู่ใกล้เคียงถนนราชดำเนินกลาง เป็นวัดโบราณตั้งแต่สมัยอยุธยา เรียกว่า วัดสระแก² พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ พระราชทานนามวัดใหม่ว่า วัดสระเกศ เนื่องจากเคยเสด็จมาประทับทำพิธีพระกระยาसन ณ วัดแห่งนี้ ก่อนเสด็จปราบดาภิเษกขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติใน พ.ศ. 2325

วัดสระเกศได้รับการดูแลตลอดทุกรัชกาล เนื่องจากเป็นวัดที่มีความสำคัญ เช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม ก่อสร้างพระบรมบรรพต สร้างสำเร็จในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีการสร้างศาลาการเปรียญและเขียนภาพภายในพระอุโบสถ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้นำพระบรมสารีริกธาตุขึ้นประดิษฐานบนยอดเจดีย์ของพระบรมบรรพต

¹ กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.

หน้า 160.

² กรมศิลปากร. (2525). ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 4 วัดสำคัญ กรุงรัตนโกสินทร์ . หน้า 129.

สถานที่สำคัญภายในวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร คือ พระบรมบรรพต พระอุโบสถ พระวิหาร พระระเบียง พระอัฐฐารส พระเจดีย์เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง หอไตร พระตำหนัก ตำหนักสมเด็จพระ และ โพธิ์ลังกา

2.2.3 วัดราชนั้ดดารามวรวิหาร

วัดราชนั้ดดารามวรวิหาร เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร ตั้งอยู่ริมถนนราชดำเนิน กลางฝั่งใต้บรรจบกับถนนมหาชัย บริเวณเชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ และป้อมมหากาฬ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ก่อสร้างเป็นพระอารามขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2389 เพื่อพระราชทานแก่พระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ทางด้านตะวันออกเป็นเขตพุทธาวาสและทางด้านตะวันตกเป็นเขตสังฆาวาส

สถานที่สำคัญภายในวัดราชนั้ดดารามวรวิหาร คือ พระเศฐตมณีนีพระประธาน พระอุโบสถ โลหะประสาธ และจิตรกรรมฝาผนัง เป็นต้น พุทธสถานโลหะประสาธเป็นอาคาร 7 ชั้น ก่ออิฐสลับด้วยศิลาแลงเป็นชั้นๆ สลับกันไป ซึ่งปัจจุบันเหลืออยู่เพียงแห่งเดียวในโลก ส่วนภายนอกวัดราชนั้ดดารามทางด้านทิศเหนือติดถนนราชดำเนินกลาง เป็นบริเวณที่ประดิษฐานพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

2.2.4 วัดปรินายกวรวิหาร

วัดปรินายกวรวิหารเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร ตั้งอยู่ ณ ถนนปรินายก ซึ่งแยกจากมุมถนนราชดำเนินนอก เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ ก่อสร้างขึ้นพ.ศ. 2353 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เดิมเรียกว่า วัดพรหมสุรินทร์¹ ตามนามบรรดาศักดิ์เดิมของผู้สร้าง คือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ซึ่งก่อสร้างหลังจากเสร็จศึกในประเทศเขมรแต่ถึงแก่กรรมก่อนที่จะสร้างวัดสำเร็จ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ทรงรับไว้เป็นพระอารามหลวง และก่อสร้างต่อจนสำเร็จ พระราชทานนามว่า วัดปรินายก เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่เจ้าพระยาบดินทรเดชา ขุนพลแก้วคู่พระบารมี

วัดปรินายกได้รกร้างกว่า 50 ปี เนื่องจากวัดอยู่ในที่เปลี่ยวนอกเขตกำแพงพระนคร จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างถนนราชดำเนิน

¹ต่อมาทรงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี พระมเหสีองค์แรกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹กรมศิลปากร. (2525). ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 4 วัดสำคัญ กรุงเทพมหานคร. หน้า 286.

และถนนพยุทธิบาท แต่ต้องตัดผ่านที่ดินของวัด จึงมีพระราชดำริให้ย้ายพระอุโบสถไปตั้ง ณ ที่แห่งใหม่โปรดเกล้าฯ ให้อุปถัมภ์ และซ่อมแซมเสนาะสนะภายในวัดเสียใหม่

สถานที่สำคัญภายในวัดปรีณายกวรวิหาร คือ พระอุโบสถทรงไทยก่ออิฐถือปูน หลังคา 3 ชั้น ศาลาการเปรียญสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และหอระฆังศิลปกรรมผสมไทยกับจีน

หมวด ข. ศาลเทพารักษ์

ศาลเทพารักษ์เป็นศาสนสถานที่มีความสำคัญในกรุงรัตนโกสินทร์เกิดขึ้นตามคตินิยมของลัทธิพราหมณ์ ซึ่งเป็นศาสนาเก่าแก่ที่อยู่คู่กับพุทธศาสนา ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ต่างให้ความสำคัญกับการตั้งศาลเทพารักษ์อันเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงของมั่นคง เพราะเป็นคติความเชื่อของบ้านเมืองที่ยังคงอยู่คู่กับวิถีชีวิตของคนไทย ศาลเทพารักษ์ที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.2.5 ศาลหลักเมือง

ศาลหลักเมือง ตั้งอยู่ ณ ถนนหลักเมือง แยกจากถนนราชดำเนินใน แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร เมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ในพุทธศักราช 2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้ทำพิธียกเสาหลักเมืองในวันอาทิตย์ขึ้น 10 ค่ำ เดือน 6 ปีชวด จัตวาศก จุลศักราช 1144 ตรงกับ วันอาทิตย์ที่ 21 เมษายน พุทธศักราช 2325¹

ศาลหลักเมือง หรือศาลเจ้าพ่อหลักเมือง ราชวรนิยมเรียกว่า เจ้าพ่อหลักเมือง ซึ่งเดิมเสาหลักเมืองทำด้วยไม้ชัยพฤกษ์ สูงประมาณ 108 นิ้ว เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 25.5 นิ้ว ฐานมีลักษณะเป็นแท่นกว้าง 69.5 นิ้ว ปลายเสาหัวทรงมณฑป บรรจุดวงชะตากรุงรัตนโกสินทร์ ศาลาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้อง ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสถาปนาเสาหลักเมืองขึ้นอีกครั้ง โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างศาลาขึ้นใหม่เป็นรูปทรงปราสาท และขุดเสาหลักเมืองเดิมออก โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญดวงพระชะตาพระนครลงในแผ่นทองคำหนัก 1 บาท แผ่นกว้าง 5 นิ้ว บรรจุดวงเมืองบนเสาหลักเมืองใหม่ เมื่อวันอาทิตย์ขึ้น 10 ค่ำ เดือนอ้าย ปีชวด จัตวาศก จุลศักราช 1214 ตรงกับ วันอาทิตย์ที่ 4 ธันวาคม พุทธศักราช 2395 เวลา 8.48 นาฬิกา²

เทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ที่สำคัญของศาลหลักเมืองมี 5 องค์คือ เจ้าพ่อหอกลองอยู่บนสุดเป็นเทวดาสวมมงกุฎหล่อด้วยโลหะปิดทอง เจ้าพ่อเจตคุปต์ พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง และพระกาฬไชยศรี

¹กรมศิลปากร. กองโบราณคดี. (2521). รายงานสำรวจโบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3 (ประเภทวัง ศาลเจ้า อนุสาวรีย์ อาคารร้านค้า). หน้า 76.

²กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 454 – 456.

ศาลหลักเมืองอยู่ในความดูแลของกรมเชื้อเพลิงตั้งแต่ พ.ศ. 2480 ต่อมาใน พ.ศ. 2502 องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก กระทรวงกลาโหม จึงเข้ามาควบคุมดูแลร่วมกับกรมศิลปากรดำเนินการปฏิสังขรณ์เปลี่ยนแปลงศาลหลักเมืองใหม่ เป็นหลังคาทรงไทยรูปจตุรมุข ส่วนยอดปราศรัยคงสภาพเดิม

2.2.6 อุทกทาน

อุทกทาน หรือราชูปถัมภ์เรียกว่า พระแม่ธรณีบีบมวยผม¹ ตั้งอยู่ ณ มุมถนนราชดำเนินใน บรรจบกับถนนราชินีใกล้กับคลองคูเมืองเดิม บริเวณเชิงสะพานผ่านพิภพลีลา เขตพระนคร ซึ่งในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2460 เนื่องจากสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ 5 มีพระราชเสาวนีย์โปรดเกล้าฯ ให้จัดสร้างอุทกทาน เพื่อให้ราษฎรได้มีโอกาสบริโภคน้ำสะอาดจากท่อน้ำประปาสาธารณะของทางการ

ปัจจุบันอุทกทานกลายเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากได้รับความเคารพบูชาจากประชาชน มีการลงรักปิดทองพระรูปนางพระธรณี และน้ำที่ไหลออกจากท่อนี้ถือว่าเป็นน้ำมนต์ ซึ่งอยู่ในการดูแลรักษาของกรุงเทพมหานคร

หมวด ค. อนุสาวรีย์

อนุสาวรีย์เป็นสิ่งก่อสร้างที่เป็นอนุสรณ์ที่สร้างขึ้นยังความระลึกถึงบุคคล หรือเหตุการณ์สำคัญต่างๆ ที่เกิดขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์ การสร้างอนุสาวรีย์มีมาตั้งแต่ครั้งสมัยโบราณ ดังเช่นพระเทพบิดรเชื่อว่าเป็นพระรูปพระเจ้าอยู่หัว การสร้างอนุสาวรีย์เริ่มทำครั้งแรกในสมัยรัชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินไปเสด็จที่ 3 ได้ทรงส่งรูปปั้นของพระองค์และพระมเหสีมาถวาย จึงโปรดเกล้าฯ ให้ปั้นรูปของพระองค์ส่งไปถวายเป็นราชบรรณาการตอบแทน และทรงดำริให้สร้างพระบรมรูปตั้งแต่รัชกาลที่ 1-3 ไว้สักการบูชา แต่สร้างสำเร็จในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาจึงมีการหล่อพระรูปองค์พระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์ที่สวรรคตตามลำดับ

2.2.7 พระบรมราชานุสาวรีย์ พระบรมรูปทรงม้า

พระบรมราชานุสาวรีย์ พระบรมรูปทรงม้า ประดิษฐานอยู่ ณ กลางลานพระราชวังดุสิต ถนนราชดำเนินนอก ด้านหน้าของพระที่นั่งอนันตสมาคม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. 2450 ระหว่างเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร เป็น

¹กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.

แม่กองในการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ด้วยเงินเฉลิมพระขวัญ เนื่องในวโรกาสการเฉลิมฉลองรัชสมบัติ พระราชพิธีชมมงคลภิเษก ครบรอบ 40 ปี เป็นจำนวนเงิน 1,200,000 บาท¹ พระบรมรูป และม้าทรงก่อสร้างขนาดใหญ่กว่าจริงเล็กน้อย หล่อด้วยโลหะชนิดทองบรอนซ์ติดกับแผ่นทองบรอนซ์ โดยช่างชาวฝรั่งเศส และประดิษฐานบนแท่นหินอ่อน² ปัจจุบันอยู่ในความดูแลของกรุงเทพมหานคร

2.2.8 พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งอยู่ ณ ริมถนนราชดำเนินกลางฝั่งใต้ ณ บริเวณเดิมของโรงภาพยนตร์เฉลิมไทย ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมตะวันตก หลังจาก พ.ศ. 2525 ราชการมีโครงการปรับปรุงเกาะเมืองรัตนโกสินทร์และมีมติของคณะรัฐมนตรีให้ทำการรื้อถอนโรงภาพยนตร์เฉลิมไทย โดยมอบให้สำนักกรุงเทพมหานครดูแลแล้ว ให้จัดสร้างลานพลับพลามหาเจษฎาบดินทร์เพื่อเป็นสถานที่ในการมอบกุญแจเมือง และพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อเป็นสถานที่ในการสักการะพระบรมราชานุสาวรีย์ และทั้งยังเพื่อเป็นการเปิดมุมมองทัศนียภาพของโลหะปราสาทภายในวัดราชนัดดา ซึ่งเหลืออยู่เพียงแห่งเดียวของโลก

2.2.9 อนุสาวรีย์ทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1

อนุสาวรีย์ทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1 ตั้งอยู่ ณ บริเวณด้านตะวันตกเฉียงเหนือของสนามหลวง ริมถนนหน้าพระธาตุทางฝั่งตะวันออกของถนนราชดำเนินใน เขตพระนคร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างขึ้นเมื่อพุทธศักราช 2462 เพื่อบรรจุอัฐิของทหารอาสาที่เสียสละชีวิตในระหว่างปฏิบัติราชการสงครามจำนวน 19 นาย อนุสาวรีย์ก่อสร้างเป็นรูปทรงสถูป มีลักษณะเป็นเจดีย์ทรงประยุกต์ สถาปัตยกรรมแบบศรีวิชัย³ มีอักษรสีดำจารึกกล่าวถึงสาเหตุการเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 และรายนามผู้เสียสละชีวิต ปัจจุบันอยู่ในความดูแลของกรุงเทพมหานคร

2.2.10 อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย

อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยตั้งอยู่ ณ กึ่งกลางวงเวียนถนนราชดำเนินกลางตัดกับถนนดินสอ ซึ่งเดิมพื้นที่ในบริเวณนี้เป็นสี่แยก

¹ถาวร จารุกิตติขัย. (2542). อนุสาวรีย์. หน้า 24.

²ประยุทธ์ ลิทธิพันธ์. (2514). ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวง. หน้า 297.

³กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์.

เมื่อรัฐบาลยุคจอมพล ป. พิบูลสงครามประสงค์จะให้สร้างเป็นผู้สร้าง เพื่อเป็นที่ระลึกในการที่ คณะราษฎรได้ขอรัฐธรรมนูญแก่ปวงชนชาวไทย อนุสาวรีย์ได้วางศิลาฤกษ์ และทำพิธีเปิดเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2483¹ และคงเป็นสัญลักษณ์ของระบอบประชาธิปไตย

กรมศิลปากรดำเนินการก่อสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย โดยมอบให้ศาสตราจารย์ศิลป พีระศรี เป็นผู้ออกแบบ ดังนั้นลักษณะสำคัญของการก่อสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย จึงมีความหมายเกี่ยวข้องกับวันที่ทำการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองทั้งสิ้น ได้แก่ ปีกทั้ง 4 ด้านของอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย มีรัศมียาว 24 เมตร พานรัฐธรรมนูญ ตัวพานหล่อด้วยสำริด อยู่เหนือป้อมใหญ่สูง 3 เมตร และเป็นใหญ่ฝังปากกระบอกปืนลงดินโดยรอบอนุสาวรีย์ จำนวน 75 กระบอกมีโซ่ร้อยเว้นเฉพาะช่องทางขึ้น 4 ทาง และพระขรรค์ 6 เล่มติดอยู่ที่ประตูป้อม รวมทั้งภาพปูนปั้นที่มีสัญลักษณ์แสดงถึง เหตุการณ์ของคณะราษฎรในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เป็นต้น

ปัจจุบันอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยอยู่ในความดูแลของกรุงเทพมหานคร

2.2.11 อนุสรณ์สถาน 14 ตุลา

อนุสรณ์สถาน 14 ตุลา ตั้งอยู่ ณ ริมถนนราชดำเนินกลางฝั่งใต้ เขตพระนคร เป็นอนุสาวรีย์ที่ สร้างเป็นอนุสรณ์ถึงการเรียกร้องประชาธิปไตยของนิสิตนักศึกษาและประชาชนในวันที่ 14 ตุลาคม 2516 โดยเงินบริจาคจากประชาชน อนุสาวรีย์ได้ทำพิธีวางศิลาฤกษ์เมื่อวันที่ 14 ตุลาคม 2518² ใน สมัยรัฐบาลม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช แต่ประสบปัญหาทางเมืองทำให้ระงับการก่อสร้าง

รัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์มีการเรียกร้องจากนักศึกษาและประชาชน ให้รื้อฟื้นโครงการ ก่อสร้างอนุสรณ์สถานแต่ยังไม่เป็นผลสำเร็จ..หลังเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ 2535 จึงมีแนวคิดที่จะสร้าง อนุสรณ์สถาน 14 ตุลา ณ บริเวณสวนสันติพร บริเวณเชิงสมเด็จพระปิ่นเกล้า แต่ติดปัญหาการจราจร ต่อมาในสมัยรัฐบาลสมัยพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ อนุสรณ์ พ.ศ. 2540 จึงแยกอนุสรณ์สถานเป็น 2 พื้นที่ คือ อนุสรณ์สถาน 14 ตุลา 2516 ให้จัดสร้าง ณ บริเวณสี่แยกคอกวัว และอนุสรณ์สถาน 17-20 พฤษภาคม 2535 ณ สวนสันติพร

จนกระทั่งถึงรัฐบาลสมัย พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร คณะรัฐมนตรีจึงมีมติให้จัดสร้างอนุสรณ์สถาน วีรชนประชาธิปไตยแต่เพียงแห่งเดียวที่สี่แยกคอกวัว

¹กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 465.

²อนุสรณ์สถาน 14 ตุลา. (2 ก.พ. 2548). http://www.14tula.com/memorial_2.htm.

³เดิมเป็นที่ตั้งของกรมโฆษณาการหรือกรมประชาสัมพันธ์ ภายหลังถูกเผาหลังเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ.

2.3 ประเภทอาคารของทางราชการ

เมื่อแรกสร้างอาคารในกรุงรัตนโกสินทร์ อาคารส่วนใหญ่ของทางราชการมักตั้งอยู่ในบริเวณพระบรมมหาราชวังเพื่อให้เกิดความสะดวกในการบริหารราชการแผ่นดิน แต่เนื่องจากพื้นที่ในบริเวณพระบรมมหาราชวังคับแคบ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างอาคารทางราชการขึ้นในบริเวณถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้า ซึ่งไม่ไกลจากพระบรมมหาราชวัง เป็นกลุ่มอาคารประเภทศาล ครั้นเมื่อมีการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการก่อตั้งกระทรวง ทบวง กรมเช่นเดียวกับชาติตะวันตกทำให้มีหน่วยงานราชการเกิดขึ้นอีกหลายแห่ง ต่อมาเมื่อมีการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายหน่วยราชการบางส่วนออกมาจากพระบรมมหาราชวัง จึงจำเป็นต้องก่อสร้างสถานที่ราชการเพื่อความเหมาะสมในการบริหารบ้านเมือง ในยุคนี้นี้มีการสร้างตึกและอาคารจำนวนมาก ต่อมาภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองมีการก่อสร้างสถานที่ราชการจำนวนมากบนถนนราชดำเนิน มีการปรับเปลี่ยนการใช้ประโยชน์ที่ดินของที่ราชพัสดุ และที่ดินของวัดเป็นสถานที่ราชการ รวมทั้งพื้นที่ในบริเวณถนนราชดำเนินส่วนใหญ่เป็นกรรมสิทธิ์ของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์จึงขอใช้พื้นบางส่วนด้วย ดังนั้นบริเวณถนนราชดำเนินจึงแบ่งหน่วยงานราชการออกเป็น หมวดหมู่ ดังนี้

หมวด ก. สถานศึกษา

สถานศึกษาเป็นสถาบันทางการศึกษาที่มีวัตถุประสงค์เพื่อฝึกฝน อบรม และให้ความรู้ขั้นพื้นฐานแก่ราษฎร สถานที่ศึกษาในอดีตส่วนใหญ่อยู่ศึกษาตามวัด หรือในวัง ต่อมาในรัชพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการปฏิรูปการศึกษาใน พ.ศ. 2441 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนเพื่อฝึกคนเข้ารับราชการ เดิมโรงเรียนแบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ โรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนกระทรวง โรงเรียนพระยาบาล และโรงเรียนราษฎร ซึ่งสถานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.3.1 โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า

โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า เดิมตั้งอยู่ ณ ริมถนนราชดำเนินนอกทางฝั่งตะวันออกบริเวณเชิงสะพานมัทมวาทรังสรรค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ซื้อที่ดินของเอกชน และใช้ที่ดินของกระทรวงกลาโหมโดยก่อสร้างโรงเรียนขึ้น ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าเจ้าในวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2476¹

¹ปัจจุบันย้ายไปตั้งอยู่ที่อำเภอเขาชะโงก จังหวัดนครนายก

²กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.

ซึ่งโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้ามีราษฎรจากโรงเรียนสอนวิชาทหาร รวมเข้ากับโรงเรียนนายสิบสังกัดกรมยุทธาธิการ และต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนสอนวิชาทหารบกก่อตั้งขึ้น ณ บริเวณถนนราชดำเนินนอก จนกระทั่งโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าได้ย้ายจังหวัดนครนายก ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของกองบัญชาการกองทัพบก

2.3.2 โรงเรียนแผนที่ทหาร

โรงเรียนแผนที่ทหารตั้งอยู่ ณ ริมถนนราชดำเนินนอกฝั่งตะวันออก เขตดุสิต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาโรงเรียนแผนที่ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2425 สังกัดกรมมหาดเล็กรักษาพระองค์ ต่อมาแยกกิจการแผนที่เป็นกรมแผนที่ทหาร สังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ภายหลังโอนไปขึ้นกับกระทรวงเกษตราธิการและสหกรณ์ และใน พ.ศ. 2442 ได้โอนไปขึ้นกับกรมแผนที่ทหารที่ตั้ง ณ ตำบลปากคลองตลาด ต่อมา พ.ศ. 2475 จึงย้ายมาตั้ง ณ หลังพระราชวังสราญรมณ์

พ.ศ. 2506 กรมแผนที่ได้เปลี่ยนไปสังกัดกระทรวงกลาโหม เปลี่ยนชื่อเป็นกรมแผนที่ทหาร 2475 หลังจากนั้นโรงเรียนแผนที่ทหารจึงก่อตั้ง ณ ถนนราชดำเนินนอก ซึ่งเป็นโรงเรียนพิเศษทำการสอนฝึกหัดนักเรียนเฉพาะผู้ที่เข้ารับราชการในกรมแผนที่เท่านั้น

2.3.3 โรงเรียนสตรีวิทยา

โรงเรียนสตรีวิทยาตั้งอยู่ ณ ริมถนนราชดำเนินกลางฝั่งเหนือ บริเวณหัวมุมถนนดินสอ ใกล้กับอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย เขตพระนคร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างขึ้นราวเมื่อ พ.ศ. 2443¹ โรงเรียนสตรีวิทยาย้ายมาจากโรงเรียนในวังพระองค์เจ้าอลังการ ตำบลสามยอด กรมศึกษาธิการแต่งตั้งให้มีสลุสึ ดันแล เป็นครูใหญ่คนแรก

ต่อมาโรงเรียนได้ย้ายไปอยู่ที่ตึกริมถนนราชบพิธ พ.ศ. 2449 กระทรวงธรรมการจึงให้ครูทิม กาญจนโอวาท เป็นครูใหญ่โดยรวมเข้ากับโรงเรียนศึกษานารี และย้ายมาอยู่ที่บริเวณสวนตึกดินมูมถนนดินสอและถนนราชดำเนินกลางฝั่งใต้ ถึง พ.ศ. 2482 สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ต้องการที่ดินคืนเพื่อปรับปรุงถนนราชดำเนินใหม่ จึงย้ายมาตั้งอยู่ ณ พื้นที่ในปัจจุบัน

ต่อมาระหว่าง พ.ศ. 2487 - 2488 โรงเรียนถูกใช้เป็นหน่วยพยาบาลของทหารพันธมิตร จึงย้ายไปเรียนที่โรงเรียนเบญจมราชาลัยเรียนแทน จนกระทั่ง พ.ศ. 2489 จึงกลับมามาเรียนที่เดิม ปัจจุบันโรงเรียนสตรีวิทยาเป็นโรงเรียนในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษากรุงเทพมหานคร เขต 1 ซึ่งเป็นโรงเรียนสตรีล้วน มีจำนวนนักเรียนประมาณ 3,500 คน

¹โรงเรียนสตรีวิทยา. (2547). คู่มือนักเรียนและผู้ปกครองโรงเรียนสตรีวิทยา. หน้า 3 - 4.

2.3.4 โรงเรียนวัดราชนัคดา

โรงเรียนวัดราชนัคดาดังอยู่ ณ ถนนมหาไชย ซึ่งอยู่ทางฝั่งใต้ของถนนราชดำเนินกลาง เขตพระนคร ผู้ก่อตั้งคือ ขุนเลขาสร นายอำเภอพระนคร เปิดทำการสอนเมื่อวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2476¹ เดิมชื่อโรงเรียนเทศบาล 22 ซึ่งเป็นโรงเรียนประชาบาล เปิดเรียนตั้งแต่ชั้น ป.1-ป.4

ต่อมา พ.ศ. 2480 ได้โอนมาเป็นโรงเรียนเทศบาลขึ้นกับเทศบาลกรุงเทพฯ และขึ้นตรงกับจังหวัดพระนคร พ.ศ. 2494 โรงเรียนได้งบประมาณจากกระทรวงศึกษาธิการ และจัดสร้างอาคาร 2 ชั้น แบบ ป.2 มีจำนวน 6 ห้องเรียน พร้อมถมพื้นดินให้สูงขึ้น เนื่องจากพื้นที่ในบริเวณนี้เป็นที่ลุ่มต่ำมาก เวลาเกิดน้ำท่วมน้ำมักขังนอง พ.ศ. 2496 ได้เปลี่ยนเป็นชื่อโรงเรียนวัดราชนัคดา² และใน พ.ศ. 2506 เปิดถึงชั้น ป. 7 ปีถัดมาได้ต่อเติมโรงเรียน จนกระทั่ง พ.ศ. 2520 กระทรวงศึกษาธิการสั่งให้ยุบชั้น ป. 7 โรงเรียนวัดราชนัคดาอยู่ในสังกัดของกรุงเทพมหานคร

หมวด ข พิพิธภัณฑ

พิพิธภัณฑเป็นสถาบันที่จัดตั้งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเก็บรักษาสิ่งของที่สำคัญทางด้านศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ ปูนียวัตถุ และของมีค่าต่างๆ โดยแบ่งหมวดหมู่สิ่งของเพื่อจัดแสดงเรื่องราวทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี วรรณคดี ฯลฯ ที่เป็นมรดกของชาติ พิพิธภัณฑในประเทศไทยก่อตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างพระที่นั่งราชฤดีเพื่อเป็นพิพิธภัณฑ ส่วนพระองค์ มีลักษณะเป็นตึกแบบยุโรป

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสประเทศต่างๆ ทั้งในเอเชียและยุโรป และโปรดเกล้าฯ ทรงนำแบบอย่างการจัดพิพิธภัณฑตามหลักวิชาสากลขึ้นใน พ.ศ. 2418 ซึ่งพิพิธภัณฑที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.3.5 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ตั้งอยู่ใกล้เคียงราชดำเนินใน เขตพระนคร บริเวณถนนหน้าพระธาตุ ด้านตะวันตกของสนามหลวง เดิมเป็นที่ตั้งของพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) สร้างขึ้นราว พ.ศ. 2325³ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช สิ่งก่อสร้างภายในเป็นพระที่นั่งต่างๆ หลายองค์ เช่น พระที่นั่งศิวโมกษพิมาน พระที่นั่งบุรพาภิมุข

¹โรงเรียนวัดราชนัคดา. (2527). หนังสืออนุสรณ์ โรงเรียนวัดราชนัคดา. หน้า 17.

²แหล่งเดิม. หน้า 18.

³กนกวลี ชูชัยยะ. (2544). พจนานุกรมวิสามานยนามไทย : วัด วัง ถนน สะพาน ป้อม. หน้า 313.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ยุบเลิกตำแหน่งวังหน้า เลีย และทำการปรับปรุงบริเวณภายในพระราชวัง เมื่อ พ.ศ. 2442 โดยมีพระราชประสงค์ให้สร้างเป็น พิพิธภัณฑ์ เพื่อเป็นสถานที่ที่เก็บรักษารวบรวมสมบัติอันมีค่าของชาติไว้ให้ชนรุ่นหลัง ได้แก่ โบราณสถาน โบราณวัตถุ และปูชนียวัตถุ เป็นต้น สถานที่สำคัญภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร คือ พระที่นั่งศิวโมกษิมาน พระตำหนักแดง เป็นต้น

2.3.6 พิพิธภัณฑสถานพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว^๑ ~~แห่ง~~ ~~ชาติ~~

พิพิธภัณฑสถานพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งอยู่ ณ ถนนราชดำเนินนอกบรรจบกับถนนหลานหลวง ใกล้สะพานผ่านฟ้าลีลาศ เขตพระนคร เดิมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่ตั้งของห้างยอนแซมซัน ต่อมาเปลี่ยนกิจการเป็นห้างสุดาดีลัก^๒

พ.ศ. 2489 ใช้เป็นที่ทำการของกรมโยธาเทศบาล ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น กรมโยธาธิการ^๓ มีลักษณะเป็นอาคาร 3 ชั้น พื้นที่เป็นรูปสามเหลี่ยม มียอดโดมประดับปูนปั้น มุขกลางมีดาดฟ้าขอบหลังคาเป็นรั้วลูกกรงโปร่ง

ปัจจุบันพิพิธภัณฑสถานพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจัดแสดงเกี่ยวกับของใช้ส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และประมวลภาพเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475

2.3.6 พิพิธภัณฑสถานหอศิลป์สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ

พิพิธภัณฑสถานหอศิลป์ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ตั้งอยู่ ณ ถนนราชดำเนินกลาง บรรจบกับถนนหลานหลวง ใกล้สะพานผ่านฟ้าลีลาศ เขตพระนคร วัตถุประสงค์ในการก่อตั้งเพื่อเฉลิมพระเกียรติในองค์สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ที่ดินในบริเวณนี้เดิมเป็นที่ดินว่างเปล่า รูปทรงสามเหลี่ยม หรือพื้นที่ชายธง ซึ่งเคยเป็นท่าเรือสำหรับขนส่งในบริเวณคลองรอบกรุง^๔ ต่อมามิตร ชัยบัญชาได้ซื้อเพื่อเตรียมทำเป็นโรงภาพยนตร์ ซึ่งตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับโรงภาพยนตร์เฉลิมไทย และต่อมาปลายปี พ.ศ. 2513 มิตร ชัยบัญชา ประสบอุบัติเหตุเสียชีวิตขณะถ่ายทำภาพยนตร์กรรมสิทธิ์ที่ดินตกเป็นของธนาคารกรุงเทพ จำกัด ซึ่งอาคารที่ก่อสร้างจึงมีลักษณะคล้ายคลึงกับการออกแบบโรงภาพยนตร์เดิม

^๑ เป็นห้างตัดเย็บเสื้อผ้า และตัดสุททศกาล

^๒ เป็นห้างขายสุภาพภัณฑ์ ซึ่งส่งสินค้าจากต่างประเทศ

^๓ กรมศิลปากร: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.

ต่อมา พ.ศ.2514 ธนาคารกรุงเทพ จำกัด ให้การสนับสนุนก่อสร้างเป็นศูนย์สังคีตศิลป์ ส่งเสริมกิจกรรมศิลปวัฒนธรรมต่างๆ เช่น นิทรรศการศิลปะ การเสวนา และการแสดงการเล่นพื้นบ้าน ฯลฯ จนกระทั่งปัจจุบันได้ก่อตั้งเป็นพิพิธภัณฑ์หอศิลป์ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ

หมวด ค. อาคารสถานที่ราชการ

อาคารสถานที่ราชการเป็นที่ตั้งของหน่วยงานของทางราชการ ซึ่งจัดตั้งขึ้นเพื่อการดำเนินงานของพระเจ้าแผ่นดินหรือรัฐบาล โดยการบริหารงานราชการแผ่นดิน ผ่านกระทรวง ทบวง กรม ฯ อาคารต่างๆ ส่วนใหญ่มีอิทธิพลรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบยุโรป สถานที่ราชการที่สำคัญบริเวณถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.3.7 สำนักพระราชวัง

สำนักพระราชวังตั้งอยู่ ณ ริมถนนราชดำเนินนอก ฝั่งตะวันออกของหน้าลานพระราชวังดุสิต เขตดุสิต เดิมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เป็นสนามในการฝึกกองกำลังแบบตะวันตกของเหล่าเสือป่า โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเตรียมกองทัพให้เข้มแข็ง จึงเรียกสถานที่แห่งนี้ว่า สนามเสือป่า ต่อมากระทรวงวัฒนธรรมขอใช้สถานที่ หลังจากนั้นยุบรวมกับกระทรวงศึกษาธิการ และเปลี่ยนเป็นศาลาวันเด็ก

ต่อมาหน่วยงานของกองทัพฯ ขอใช้สถานที่เรื่อยมาจนกระทั่งย้าย ปัจจุบันเป็นที่ทำการของสำนักพระราชวัง ซึ่งเป็นส่วนราชการที่มีฐานะเป็นกรมมีอำนาจจัดการพระราชวังตลอดจนดูแลรักษาทรัพย์สิน และผลประโยชน์ของพระมหากษัตริย์ สังกัดตรงกับสำนักนายกรัฐมนตรี ซึ่งบริเวณสนามเสือป่าอยู่ในความดูแลของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์

2.3.8 สำนักนายกรัฐมนตรี

สำนักนายกรัฐมนตรีตั้งอยู่ ณ ถนนราชดำเนินนอกทางฝั่งตะวันตก แขวงสะพานม้าสวนรังสรรค์ เขตดุสิต ส่วนทำเนียบรัฐบาลซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสำนักนายกรัฐมนตรีนั้น ตั้งอยู่ ณ ถนนพิษณุโลก เดิมชื่อ บ้านนรสิงห์ ของเจ้าพระยารามราชพลสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 พ.ศ.2484 รัฐบาลได้ใช้เงินของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ซื้อบ้านนรสิงห์สำหรับเป็นสถานที่ในการรับรองแขกเมืองให้สมเกียรติของประเทศ ต่อมาใน พ.ศ. 2512 รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ซื้อที่ดินในบริเวณดังกล่าวรวมทั้งที่ดินหน้ากรมทางหลวง

แผ่นดิน และทำการปลูกสร้างอาคารต่างๆ ปัจจุบันขยายไปใช้อาคารส่วนการศึกษา ของโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าเดิม รวมเป็นอาณาเขตเดียวกัน

2.3.9 กลุ่มกระทรวงบนถนนราชดำเนินนอก

กลุ่มกระทรวงบนถนนราชดำเนินนอก ก่อสร้างขึ้นระหว่างพุทธศักราช 2495-2500 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มี 5 อาคาร ได้แก่ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงคมนาคม กรมพัฒนาที่ดินและสำนักงานจัดรูปที่ดิน กระทรวงการท่องเที่ยว และองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ ซึ่งกลุ่มอาคารเหล่านี้ก่อสร้างในคราวเดียวกัน

ลักษณะของอาคารเป็นแบบไทยประยุกต์ ซึ่งนำเอกลักษณ์ของสถาปัตยกรรมไทยมาประยุกต์เข้ากับสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก และนำวัสดุสมัยใหม่มาใช้เพื่อปลูกฝังความเป็นชาตินิยม ซึ่งเป็นอาคารคอนกรีต 3 - 4 ชั้น หลังคาทรงไทย เดิมมุงด้วยกระเบื้องแผ่นเล็กทรงสี่เหลี่ยมเลียนแบบกระเบื้องไทย ต่อมาเปลี่ยนเป็นหลังคากระเบื้องลอน หน้ามุขเป็นสถาปัตยกรรมไทยตกแต่งกรอบหน้าต่างบานรูปเครื่องลายของแบบไทย ลวดลายเป็นคอนกรีตลักษณะแข็งแรงเนื่องจากไม่ได้เป็นงานปูนปั้น ถือเป็นอาคารต้นแบบของอาคารราชการไทย¹ เช่น ศาลากลางจังหวัด เป็นต้น

ต่อมาภายหลังมีการก่อสร้างอาคารเพิ่มเติมบนถนนราชดำเนินนอก มีหลายหน่วยงานมาขอใช้ เช่น หน่วยงานทางทหารมาขอใช้บริเวณสวนมิกส์วัน ได้แก่ สารวัตรทหาร ปัจจุบันคือ กองทัพบกที่ 1 หรือบริเวณสนามเสือป่าเดิมเป็นกระทรวงวัฒนธรรม² ต่อมาหน่วยทหารพัฒนาขอใช้ ปัจจุบันคือ สำนักพระราชวัง หรือมีบางหน่วยงานเคยขอใช้สถานที่แต่ปัจจุบันย้ายไปบ้าง หรือยุบหน่วยงานบ้าง เช่น ทบวงมหาวิทยาลัย³ กรมทางหลวง กระทรวงวัฒนธรรมเดิม⁴ เป็นต้น

นอกจากบริเวณถนนราชดำเนินกลางยังมีหน่วยงานทางราชการอีกหลายองค์กรที่ขอสถานที่ เช่น กรมเจรจาการค้าระหว่างประเทศ⁵ สังกัดกระทรวงพาณิชย์ กรมสรรพากรสังกัดกระทรวงการคลัง เป็นต้น ส่วนถนนราชดำเนินในเป็นหน่วยงานประเภทศาล และสำนักงานของสำนักพระราชวังในพระบรมมหาราชวัง เช่น กองราชบัณฑิต กองราชเลขาธิการ เป็นต้น

¹ ต่อมาย้ายไปที่อำเภอเขาชะโงก จ.นครนายก

² กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์*.

หน้า 509.

³ ก่อตั้งสมัยรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม ภายหลังยุบไปอยู่ในกระทรวงศึกษาธิการ

⁴ เดิมใช้อาคารสำนักงานปฏิรูปที่ดิน

⁵ ก่อตั้งสมัยรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม ภายหลังยุบไปอยู่ในกระทรวงศึกษาธิการ

⁶ เดิมชื่อ กรมเศรษฐกิจการพาณิชย์

2.3.10 ศาลยุติธรรม

ศาลยุติธรรม ตั้งอยู่บนถนนราชดำเนินในฝั่งตะวันออก ตรงข้ามสนามหลวง เดิมเป็นที่ตั้งของสนามราชฎฐ ซึ่งหน่วยงานลูกขุน ณ ศาลหลวงอยู่ในพระบรมมหาราชวัง และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ ตั้งกระทรวงศาลหลวงตามหอจันทกล่อมกลอง

เดิมระบบศาลไทยมีหน่วยงานการจัดกระจายอยู่หลายศาล ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมศาลทั้งหมดที่สังกัดหน่วยงานต่างมาอยู่ที่เดียวกัน ณ ถนนราชดำเนิน และถนนหีบเหย และทรงวางศิลาฤกษ์ ตั้งแต่ 21 เมษายน 2425¹ โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้นเมื่อ 25 มีนาคม 2434

จนกระทั่ง พ.ศ.2502 จึงได้รื้ออาคารเดิมก่อสร้างอาคารใหม่ในพื้นที่เดิม แต่เนื่องจากสถานที่บริเวณนี้ประกอบด้วยหลายศาล เช่น ศาลแพ่ง ศาลอาญา ศาลฎีกา ฯลฯ และถือว่าอาคารเหล่านี้เป็นต้นแบบของก่อสร้างอาคารศาลจังหวัดต่างๆ ของประเทศ

ต่อมา พ.ศ. 2535 มีการย้ายหน่วยงานของศาลแพ่งและอาญาไปอยู่ที่ถนนรัชดาภิเษก ทำให้ทางศาลฎีกาจึงขอใช้สถานที่อาคารที่เหลืออยู่ ภายหลัง พ.ศ. 2540 ศาลยุติธรรมเป็นหน่วยงานอิสระ จึงไม่ต้องสังกัดกระทรวงการยุติธรรมอีกต่อไป

หมวด ๖ อาคารของทางรัฐวิสาหกิจ

อาคารของทางรัฐวิสาหกิจเป็นสถานที่ตั้งหน่วยงานของราชการจัดตั้งขึ้น เพื่อจัดหารายได้แก่ประเทศ โดยผ่านกระทรวงต่างๆ เช่น กระทรวงพาณิชย์ กระทรวงศึกษาธิการ และกระทรวงการคลัง เป็นต้น ซึ่งอาคารของรัฐวิสาหกิจที่สำคัญบริเวณถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.3.11 ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์

ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ ตั้งอยู่ ณ ถนนราชดำเนินกลางฝั่งเหนือ ใกล้อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย เขตพระนคร ก่อตั้งเมื่อ 1 เมษายน 2493 เป็นร้านจำหน่ายสินค้ามีพื้นที่เพียง 2 คูหาในอาคาร 9 และเป็นที่ตั้งของสำนักงานใหญ่ขององค์การค้าคุรุสภา สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งเกิดจากการรวมกิจการโรงพิมพ์วัดสังเวชกรมอาชีวศึกษาเป็นโรงพิมพ์คุรุสภา เดิมพิมพ์หนังสือของทางราชการ แต่ประสบปัญหา หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ร้านค้าศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ จึงรวมทั้งสองกิจการเป็น "องค์การค้าของคุรุสภา" กิจการได้เจริญก้าวหน้าจนเป็นร้านขายสินค้าทางการศึกษา และเครื่องอุปโภคบริโภคขนาดใหญ่มีร้านสาขาทั้งในกรุงเทพฯ และปริมณฑล 11 สาขา

¹www.cvcourt.com. (16 มีนาคม 2549).

และมีกิจการบริการน้ำมันเชื้อเพลิงอีก 2 แห่งที่ถนนลาดพร้าว และจังหวัดอุดรดิตถ์ ใน พ.ศ. 2498 ได้แต่งตั้งร้านตัวแทนจำหน่ายทั่วประเทศมากกว่า 300 แห่ง จนถึงปัจจุบัน

2.3.12 สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล

สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลตั้งอยู่ ณ ถนนราชดำเนินกลางฝั่งเหนือ เขตพระนคร เดิมตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาในรัฐบาลสมัยจอมพลป. พิบูลสงคราม จึงมอบหมายให้ นายพล จุลเสวก สถาปนิกของกรมโยธา ทำการก่อสร้างอาคารบริเวณถนนราชดำเนินกลางในคราวเดียวกัน จึงได้ย้ายสำนักงานออกมา ตั้ง ณ สถานที่ปัจจุบัน ซึ่งเป็นหน่วยงานของกระทรวงการคลังและถือว่าเป็นหน่วยงานของราชการที่สร้างขึ้นเพื่อจัดหารายได้ในการพัฒนาประเทศ โดยการออกสลากแก่ประชาชน

หมวด จ อาคารขององค์การต่างประเทศ

อาคารขององค์การต่างประเทศ เกิดขึ้นภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุด ซึ่งมีหน่วยงานต่างๆ มากมาย โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยเหลือรวมทั้งนำความเจริญทางด้านเศรษฐกิจ และสังคมสู่ประเทศในภูมิภาคเอเชีย และแปซิฟิก ซึ่งเป็นประเทศที่ด้อยพัฒนา ทั้งยังช่วยขจัดความยากจน และช่วยพัฒนาชีวิตให้มีคุณภาพ เช่น องค์การสหประชาชาติ องค์การอนามัยโลก องค์การยูนิเซฟ ฯลฯ ซึ่งองค์การต่างประเทศที่สำคัญบริเวณถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.3.13 องค์การสหประชาชาติ

องค์การสหประชาชาติตั้งขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นองค์การระหว่างประเทศที่จะผดุงไว้ซึ่งสันติภาพ มีองค์กรหลัก 6 องค์การ คือ สมัชชา คณะมนตรีความมั่นคง คณะมนตรีเศรษฐกิจและสังคม คณะมนตรีภาวะทรัพย์สินศาลยุติธรรมระหว่างประเทศ และเลขาธิการ เมื่อมีการลงนามกฎบัตรสหประชาชาติ ณ นครซานฟรานซิสโก เมื่อวันที่ 24 ตุลาคม ทุกปีเป็นวันสหประชาชาติ

ประเทศไทยเป็นสมาชิกลำดับที่ 55 เมื่อวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2489 ซึ่งตรงกับรัฐบาลสมัยจอมพลป. พิบูลสงคราม จึงมอบหมายให้ นายพล จุลเสวก สถาปนิกของกรมโยธาเทศบาลออกแบบจัดสร้างอาคารที่ตั้งสำนักงานตัวแทนสหประชาชาติในประเทศไทย เพื่อเป็นสถานที่ประชุมนานาชาติ เรียกว่า ศาลาสันติธรรม มีลักษณะเป็นอาคารไทยแบบประยุกต์ สร้างเสร็จ พ.ศ. 2496

ต่อมาได้ย้ายสำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งเอเชียและแปซิฟิก-เอสแคป (UNCAP) ได้ย้ายสำนักงานมาตั้งที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2518 ณ ถนนราชดำเนินนอกฝั่งตะวันตก บริเวณเชิงสะพานมัชฆวานรังสรรค์ และก่อสร้างอาคารเน้นเอกลักษณ์ไทย ซึ่งเป็นลักษณะของบ้านเรือนไทยโดยยกใต้ถุนสูง และมีแนวเสาเข้าสู่สวนยอด เรียกว่า อาคารศูนย์ประชุมองค์การสหประชาชาติ

2.4 ประเภทสวนสาธารณะ

สวนสาธารณะของกรุงรัตนโกสินทร์มีลักษณะเป็นสนามกว้าง ใช้ประกอบพระราชพิธีของหลวง และเป็นสถานที่จัดงานนักขัตฤกษ์ของราษฎร เช่น สนามหลวง สนามไชย ซึ่งต่างจากประเทศทางตะวันตกที่ประกอบด้วยสนามหญ้า สระน้ำ ถนน ม้านั่ง มีต้นไม้ดอกไม้สดงาม ต่อมาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดตั้งสวนสาธารณะขึ้นแห่งแรกของกรุงเทพฯ คือ สวนลุมพินีแบบสากลสำหรับเล่นกีฬาและแข่งม้า ปัจจุบันมีสวนหย่อมและสวนสาธารณะเกิดขึ้นจำนวนมากซึ่งอยู่ในความดูแลของรัฐและเอกชน สวนสาธารณะที่สำคัญบริเวณถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.4.1 สนามหลวง

สนามหลวงตั้งอยู่ ณ ริมถนนราชดำเนินใน เดิมชื่อว่า ‘ทุ่งพระเมรุ’ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงถนน และทำการขยายจากถนนหน้าจักรวรรดิวงน้ำเดิมให้กว้างขวางขึ้น ซึ่งถนนสายนี้ที่ต่อจากถนนหน้าจักรวรรดิวงหลวง เพื่อเชื่อมระหว่างป้อมเผด็จดัสกรกับป้อมมุกดาพิศาล ถนนสายเดิมได้รับการปรับปรุง และขยายถนนราชดำเนินเข้าไปบริเวณสนามของพระราชวังหน้า ต่อมาจึงพระราชทานเปลี่ยนนามใหม่ว่า “ถนนราชดำเนินใน”

บริเวณโดยรอบสนามหลวงเมื่อแรกสร้างการปลูกต้นไม้ขามโดยรอบเพียง 2 แถว ต่อมา มีการปลูกต้นไม้เพิ่มรอบสนามหลวงเป็น 4 แถว และในปัจจุบันตลอดถนนราชดำเนิน มีต้นไม้ขามจำนวน 829 ต้น¹ ได้แก่ ถนนราชดำเนินนอกมีต้นไม้ขามจำนวน 508 ต้น ถนนราชดำเนินในมีต้นไม้ขามจำนวน 321 ต้น เท่ากับร้อยละ 59.86 เฉลี่ยกิโลเมตรละ 206 ต้น

2.4.2 สนามไชย

สนามไชยตั้งอยู่ ณ มุมถนนราชดำเนินใน ด้านตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง เดิมเรียกว่า สนามหน้าจักรวรรดิ หรือ สนามหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพฑูริย์ในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างขึ้นเพื่อไว้เป็นที่สำหรับประกอบงานราชพิธีสำคัญของหลวง เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษกในการออก ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างพลับพลาสำหรับพระราชทานสิ่งของสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการบริพาร

¹กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.

หน้า 547.

²ปัจจุบันทั้งสองป้อมรื้อแล้ว

³กรุงเทพมหานคร. (2543). ต้นไม้บนถนนในกรุงเทพมหานคร. หน้า 94.

ส่วนที่วางไว้สำหรับพิธีการสวนสนาม และเป็นสถานที่สำหรับฝึกซ้อม และพระราชทานเปลี่ยนชื่อจากสนามหน้าจักรวรรดิ เมื่อพุทธศักราช 2398 สนามหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เป็นท้องสนามไชย หรือราษฎรเรียก สนามไชย

2.4.3 สนามราษฎร

สนามราษฎรตั้งอยู่ริมถนนราชดำเนินใน เดิมตั้งอยู่ริมถนนหน้าจักรวรรดิวังหน้าปากตะวันออก ตรงข้ามสนามหลวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างขึ้นเพื่อไว้เป็นที่สำหรับเป็นสนามที่ทางการจัดไว้สำหรับราษฎรทำกิจกรรมต่างๆ ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างเป็นที่ตั้งของอาคารประเภทศาลยุติธรรม

2.4.4 สวนสัตว์ดุสิต

สวนสัตว์ดุสิตตั้งอยู่ในใกล้เคียงถนนราชดำเนินนอก เขตดุสิต ก่อตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเขาดินวนาเป็นส่วนพฤษชาติสวนพระองค์

พื้นที่บริเวณนี้เดิมเป็นที่สวนต่อกับทุ่งนา ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล โปรดเกล้าฯ ให้เทศบาลนครกรุงเทพฯ ต่อมา มีการปรับปรุงเขาดินตามมติคณะรัฐมนตรีให้ขยายพื้นที่ และดำเนินการจัดสร้างให้เป็นสวนสัตว์เป็นสวนสาธารณะสวนพฤษชาติสำหรับเป็นที่พักผ่อนของประชาชน เรียก สวนสัตว์ดุสิตเขาดินวนา ปัจจุบันเป็นสถานที่ในการจัดแสดงพันธุ์สัตว์หายาก นานาชนิดทั้งไทยและเทศ

2.5 ประเภทอาคารธุรกิจการค้า การธนาคาร

ในต้นกรุงรัตนโกสินทร์สถานที่ในการประกอบการค้าของราษฎร เรียกว่า ตลาด เดิมไม่มีอาคารร้านค้ามักอยู่ในที่โล่งกว้าง มีทั้งตลาดบก และตลาดน้ำ ตลาดที่สำคัญที่สุด คือ ตลาดน้ำ เช่น ตลาดน้ำคลองมหานาค ส่วนตลาดบกมีขึ้นในช่วงเช้า บริเวณลานกว้างเพื่อรับสินค้าต่อจากตลาดน้ำ บางครั้งปลูกเป็นเพิง เช่น ตลาดบ้านหม้อ ตลาดเสาชิงช้า ฯลฯ หรือเป็นย่านที่ผลิตและจำหน่ายสินค้า เช่น บ้านพานถม บ้านบาตร ฯลฯ

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างห้องแถวไม้ และตึกแถวริมถนนที่ตัดใหม่ เช่น ถนนเจริญกรุงในระยะแรกก่อสร้างเป็น 2 ชั้น มีขนาดเล็กและทึบ ไม้มีลวดลายประดับ กันสาดเชิงชายมีลายฉลุ

เมื่อกรุงเทพฯ มีการขยายถนนหนทางมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การก่อสร้างตึกแถว ห้องแถว ร้านค้า และอาคารแหล่งธุรกิจ การเงิน การธนาคาร ริมถนนที่ตัดใหม่ บางแห่งมีการสร้างอาคาร ร้านค้า และตึกแถว 3 ชั้นแบบยุโรป มีลายปูนปั้นประดับ กันสาดมีเชิงชายที่ลวดลายงดงาม เช่น ตึกแถวถนนหน้าพระลาน ตึกแถวถนนตะนาว ฯลฯ

ปัจจุบันตึกแถวโบราณเหล่านี้เป็นอาคารอนุรักษ์ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ ซึ่งอาคารธุรกิจและสถาบันการเงินที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.5.1 อาคารร้านค้าถนนราชดำเนินกลาง

เมื่อแรกสร้างถนนราชดำเนินกลาง ถนนมีลักษณะคล้ายคลึงกับถนนราชดำเนินนอกเป็นสายเปลี่ยวริมถนนมีต้นพุทธรักษาปลูกตลอดแนว มีบ้านเรือนขนาดเล็กอยู่ข้างถนน บรรยากาศร่มรื่นบริเวณริมน้ำทิวทัศน์มีปลูกต้นไม้ดอกกานีเป็นทิวแถวตลอดสองข้างทาง ส่วนใหญ่เป็นต้นไม้ใหญ่ราษฎรนิยมมาเดินเล่นพักผ่อน และเป็นเส้นทางในการเสด็จพระราชดำเนินเป็นการประจำ เจ้านายและข้าราชการบริพารมักใช้เป็นเส้นทางในการขับขีรถยนต์

ต่อมาในราว พ.ศ. 2480 รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ออกพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดินริมถนนราชดำเนินกลางทั้งสองฟาก เพื่อก่อสร้างอาคาร และกำหนดเขตที่ดินลี้จากถนน เข้าไปข้างละ 40 เมตร ให้สร้างเป็นอาคารตึก 3 ชั้นครึ่ง มีจำนวน 15 อาคารโดยแบ่งอาคารทำเป็นช่วงๆ มีถนนซอยขนาดเล็กๆ ระหว่างตึกแถว บริเวณหัวมุมอาคารก่อเป็นมุขรูปโค้งครึ่งวงกลม บนดาดฟ้ามีมุขทำเป็นคอนกรีต ซึ่งเป็นวิธีการก่อสร้างที่ทันสมัยในยุคนั้น ส่วนหลังคาของอาคารหลังอื่นๆ มุงด้วยกระเบื้อง ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของอาคาร คือ หลังคามุขโค้งกลม การฉาบผิวของผนังมีลักษณะขรุขระ ซึ่งแตกต่างจากอาคารทั่วไป เดิมมีบันไดยาว 3 ชั้นขึ้นด้านหน้าอาคาร¹ การก่อสร้างอาคารในระยะแรกจำเป็นต้องตัดต้นไม้ดอกกานีที่ปลูกริมสองฟากถนนออกทั้งหมด ตามพระราชประสงค์เดิมที่ดำรัสไว้ว่า "...หากจะก่อสร้างอาคารร้านค้าให้ตัดต้นไม้ดอกกานี (มะฮอกกานี) เพื่อใช้เป็นประโยชน์ในภายหลัง..."

เมื่อก่อสร้างอาคารริมสองฟากถนนราชดำเนินแล้วเสร็จ มีร้านค้าและห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่มากมายที่นำเข้ามาสินค้าจากต่างประเทศมาขาย ภายในตัวอาคารมีห้องขนาดใหญ่มีผู้นิยมมาเช่าอาคาร ประกอบกับมีทำเลที่ใกล้กับย่านบางลำภูแหล่งการค้าของคนไทย แต่ในระยะแรกตั้งกิจการร้านค้าต่างๆ ต้องประสบปัญหาหลายประการ บางห้างร้านต้องปิดกิจการลงเพราะสินค้าไม่เป็นนิยม เนื่องจากมีราคาแพง ส่วนใหญ่เป็นสินค้าฟุ่มเฟือยและมีราคาแพงเกินไปกว่าผู้เช่าจะสามารถจะดำเนินกิจการต่อไปได้

¹กรมศิลปากร: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ: จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 561.

ประกอบกับบริเวณตึกแถวริมถนนอากาศร้อนอบอ้าวมาก การระบายอากาศบริเวณนั้นยังไม่เพียงพอเพราะไม่มีต้นไม้ใหญ่ที่มีอยู่เป็นต้นเล็กๆ ที่เพิ่งปลูก จึงทำให้การดำเนินธุรกิจย่านนี้ไม่เฟื่องฟู

ร้านค้าที่เก่าแก่ในบริเวณนี้ ได้แก่ ห้างยอนแซมสัน เดิมตั้ง ณ บริเวณเชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ แต่ทางห้างฯ ประสบปัญหาขาดทุน ต่อมาสำนักงานกรมโยธาธิการขอให้สถานที่ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของพิพิธภัณฑ์พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือโรงแรมรัตนโกสินทร์ตั้งอยู่หัวมุมถนนราชดำเนินกลางบริเวณเชิงสะพานผ่านพิภพลีลา และห้างแบดแมน อยู่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา ส่วนร้านอาหารที่มีชื่อเสียงต่างๆ เช่น เมธาวลัย(ศรีแดง) มูแลงรุช เป็นต้น และห้างวิทยาสมซึ่งขายอุปกรณ์การแพทย์ โรงแรม และห้างร้านต่างๆ บางแห่งตั้งมาเกินกว่า 50 ปี ยังสามารถดำเนินกิจการได้อยู่จนจนสายนี้

2.5.2 อาคารสถาบันทางการเงิน

ถนนราชดำเนินกลางเป็นศูนย์กลางของย่านธุรกิจการค้าตั้งแต่อดีตจนกระทั่งถึงปัจจุบัน เนื่องจากมีสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล โรงพยาบาล โรงแรม ห้างร้านต่างๆ และย่านการค้าดั้งเดิมจำนวนมาก ซึ่งทำให้มีผลต่อความเติบโตทางด้านการเงินและการธนาคารของกรุงเทพฯ รวมทั้งเป็นแหล่งชุมชนและเป็นศูนย์กลางของการเดินรถ

ทำให้ปัจจุบันมีสถาบันทางการเงินการธนาคารตั้งอยู่ ณ ถนนราชดำเนินกลางอย่างมากมาย เช่น ธนาคารกรุงไทย ธนาคารกรุงเทพ ธนาคารอาคารสงเคราะห์ และธนาคารออมสิน ฯลฯ ถนนราชดำเนินมีความสำคัญต่อสถาบันทางการเงิน มีกระแสเงินตราสะพัดบนถนนสายนี้ตราប់ทุกวันนี้

2.6 ประเภทป้อมและกำแพงเมือง

ป้อมและกำแพงเมืองในกรุงเทพฯ สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีทั้งหมด 14 ป้อม ซึ่งขุดรากกำแพงพระนครมีระยะห่างไม่เกิน 10 เส้นตามแนวคลองรอบกรุงระหว่างป้อมกับกำแพงพระนครมีประตูเมือง 2 ลักษณะ คือ ประตูยอด และประตูช่องกุด ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการขยายพระนคร และขุดคูพระนครชั้นนอกบริเวณรอบคลองผดุงกรุงเกษม มีการก่อสร้างป้อมเพิ่มขึ้นอีกจำนวน 8 ป้อม

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มมีการขยายพระนครตามความเจริญของบ้านเมืองจำเป็นต้องรื้อลง เพื่อตัดถนนและก่อสร้างอาคารต่างๆ จนกระทั่งในรัชสมัยพระ

ปัจจุบันรื้อแล้ว

“ประตูยอดสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 1 มีลักษณะเป็นประตูยอดมณฑปเครื่องไม้ ทาสีแดง ต่อมาในรัชกาลที่ 3 เปลี่ยนเป็นประตูรอบ

บาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการอนุรักษ์ป้อม ประตูเมือง และกำแพงพระนครให้เป็นอนุสรณ์สถานทางประวัติศาสตร์ ป้อมและกำแพงพระนครที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.6.1 ป้อมมหากาฬ

ป้อมมหากาฬตั้งอยู่บนถนนมหาไชยหัวมุมราชดำเนินกลางฝั่งใต้ เขตพระนคร สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกใน พ.ศ. 2326¹ ซึ่งเป็น 1 ใน 14 ป้อม ที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเพื่อป้องกันรักษาพระนครด้านตะวันออก ลักษณะเป็นรูปแปดเหลี่ยมมีกำแพงล้อมรอบ 2 ชั้น

ปัจจุบันป้อมมหากาฬเป็น 1 ใน 2 ที่เหลืออยู่ในกรุงเทพฯ อยู่ในความดูแลของกรุงเทพมหานคร ร่วมกับกรมศิลปากรบูรณะซ่อมแซม ตั้งแต่คราวสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี และได้รับการบูรณะอย่างต่อเนื่อง แต่มีปัญหาการบุกรุกของชุมชนภายในป้อม

2.6.2 กำแพงเมืองริมคลองรอบกรุง

กำแพงเมืองริมคลองรอบกรุง เดิมต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นกำแพงเมืองชั้นนอกของพระนคร ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการขยายพระนครออกไปทางด้านเหนือถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษม และมีการสร้างป้อมเป็นระยะตามแนวคลองเพื่อป้องกันพระนคร ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ป้อมและกำแพงเมืองหมดความสำคัญลง เพราะมีนโยบายในการสร้างบ้านเมืองให้ทันสมัยเพื่อทัดเทียมกับนานาประเทศ จึงทำให้ต้องทุบป้อมและกำแพงเมืองส่วนใหญ่ลง เพื่อก่อสร้างถนน และอาคารแบบตะวันตก

ปัจจุบันกรมศิลปากรขึ้นทะเบียนกำแพงเมืองเป็นโบราณสถาน และกำแพงบางส่วนที่เหลืออยู่ เช่น กำแพงและประตูหน้าวัดบวรนิเวศวิหาร และกำแพงบริเวณป้อมมหากาฬ เป็นต้น

2.7 ประเภทสะพาน

การก่อสร้างสะพานข้ามคลองในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มักเป็นสะพานไม้ขนาดเล็กเฉพาะคนข้าม สะดวกแก่การรื้อถ่ายเพราะคูคลองนอกจากเป็นเส้นทางคมนาคม ยังใช้เป็นปราการป้องกัน ส่วนสะพานที่ขนาดใหญ่และมั่นคง เริ่มขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบ้านเมืองมีการพัฒนายิ่งขึ้น จึงมีการสร้างคูคลอง ตัดถนนหลายสาย และสร้างสะพาน ซึ่งเป็นสะพานที่เป็นโครงเหล็กแต่เสาและคานเป็นเครื่องมือ²

¹กนกวลี ชูชัยยะ. (2544). พจนานุกรมวิสามานยนามไทย : วัด วัง ถนน สะพาน ป้อม. หน้า 236.

²กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีการสร้างสะพานโดยใช้เทคนิคแบบตะวันตก ในระยะแรกมอบให้กรมโยธาธิการ และหลัง พ.ศ. 2440 มอบเป็นหน้าที่ของกรมสุขาภิบาล ปัจจุบันบางสะพานถูกรื้อเป็นถนนแต่อนุรักษ์ไว้เพียงชื่อ สะพานในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์แบ่งเป็น 2 เขต สะพานในเขตคลองผดุงกรุงเกษม และสะพานนอกเขตคลองผดุงกรุงเกษม สะพานที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.7.1 สะพานผ่านพิภพลีลา

สะพานผ่านพิภพลีลา เป็นสะพานข้ามคลองคูเมืองเดิม เชื่อมระหว่างถนนราชดำเนินในกับถนนราชดำเนินกลาง เดิมสะพานผ่านพิภพลีลาเป็นสะพานเก่ามีลักษณะโค้ง ก่อสร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงถนนราชดำเนินในกับถนนราชดำเนินกลาง เมื่อ พ.ศ. 2443 และต้องการสร้างให้บ้านเมืองให้สวยงาม ด้วยการสร้างเชื่อมสะพานให้เหมือนกับสะพานมัทวานรังสรรค์ และเมื่อ 15 พฤศจิกายน 2449¹ ทำพิธีเปิดสะพาน ลักษณะของสะพานมีความลาดเอียงเล็กน้อย และราวสะพานเป็นเหล็กดัดลวดลายงดงาม เชิงสะพานมีเสาไฟฟ้า ต่อมารื้อสะพานผ่านพิภพลีลาเพื่อขยายถนนให้กว้างขึ้น โดยนำราวสะพานเหล็กดัดเดิมมาประกอบ ก่อสร้างเป็นสะพานเลี้ยวสำหรับคนข้าม

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2514 - 2516 มีการก่อสร้างสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้าจึงทำการปรับปรุงสะพานสะพานผ่านพิภพลีลาอีกครั้ง เพื่อปรับขยายแนวให้เบรกับแนวถนนที่ลงมาจากสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า จึงรื้อออกและก่อสร้างใหม่แต่ไม่ได้นำวัสดุเดิมมาประกอบ ลักษณะของสะพานใหม่หล่อปูนแต่ลวดลายของราวสะพานไม่งดงามดังเดิม

2.7.2 สะพานผ่านฟ้าลีลาศ

สะพานผ่านฟ้าลีลาศ ตั้งอยู่ระหว่างถนนราชดำเนินกลางกับถนนราชดำเนินนอก เป็นสะพานข้ามคลองรอบกรุง เรียกคลองตอนนี่ว่า คลองบางลำภู² ก่อสร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานใหม่ ให้มีขนาดใหญ่เหมาะสมกับถนนราชดำเนิน ลักษณะของสะพานเป็นสะพานโค้ง ลูกกรงและราวสะพานเป็นเหล็กหล่อ ซึ่งมีลวดลายเป็นรูปช่อดอกทานตะวัน เสาสะพานเป็นหินอ่อนประดับด้วยเครื่องสำริดเป็นรูปเรือโบราณแบบยุโรปอยู่กลางเสา

¹ กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 576.

² แหล่งเดิม. หน้า 585.

และลายเฟื่องอุบะที่หัวเสา สะพานผ่านฟ้าลีลาศมีลักษณะงดงาม ต่อมากรมศิลปากรขึ้นทะเบียนเมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2518

2.7.3 สะพานมัฆวานรังสรรค์

สะพานมัฆวานรังสรรค์ตั้งอยู่ ณ ถนนราชดำเนินนอก อยู่ระหว่างเขตดุสิต เขตพระนคร และเขตป้อมปราบศัตรูพ่ายเป็นสะพานข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างขึ้นเมื่อพ.ศ. 2443 โดยมีพระราชประสงค์เพื่อให้เป็นสะพานขนาดใหญ่ที่งดงาม ให้กรมสุขาภิบาลตัดถนนราชดำเนินนอกเพื่อเป็นทางเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระราชวังดุสิต การสร้างสะพาน และถนนแล้วเสร็จ พ.ศ. 2446 และได้เสด็จพระราชดำเนินประกอบพิธีเปิดสะพานมัฆวานรังสรรค์และถนนราชดำเนินนอก เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน 2446¹ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 50 ปี

ลักษณะของสะพานมัฆวานรังสรรค์เป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก ราวสะพานสองข้างเป็นเหล็กหล่อ กึ่งกลางราวสะพานด้านนอกมีแผ่นโลหะกลมหล่อเป็นรูปช้างเอราวัณ 3 เศียร ซึ่งเป็นพาหนะของท้าวมัฆวาน มีเสาโคมไฟโลหะขนาดเล็กอยู่ด้านบน ราวสะพานทั้งสองข้างเป็นเสาหินอ่อนบนยอดเสามีโคมไฟ หัวเสาประดับด้วยโลหะลายเฟื่องอุบะ บางชิ้นเป็นกะไหล่ทอง จารึกนามสะพานที่เสาหินอ่อนทั้ง 4 ต้น ทางลาดประดับด้วยหินอ่อน

ต่อมากรมศิลปากรขึ้นทะเบียนเมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2518 และมีการขยายตัวสะพานให้กว้างขึ้น จึงได้รื้อเสาสะพานที่เป็นหินอ่อนแล้วประเข้าไปใหม่ และในปัจจุบันได้ทำสะพานเพิ่มอีก 2 แห่ง ขนานกับแนวตัวสะพานเดิม ทำลวดและทาสีเขียวคล้ายคลึงกับแบบเดิม

2.7.4 สะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งอยู่บริเวณถนนราชดำเนินใน เดิมเป็นเขตพระราชวังบวรสถานมงคล ก่อสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เมื่อ พ.ศ. 2516 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาที่เชื่อมเส้นทางระหว่างฝั่งกรุงเทพฯ และฝั่งธนบุรี สะพานมีความยาว 622 เมตร เป็นสะพานแบบคอนกรีตอัดแรงชนิดต่อเนื่อง² มี 6 ช่องทางจราจร โดยสร้างครอบคลองคูเมืองเดิมเพื่อแก้ปัญหาการจราจร ซึ่งเป็นสะพานที่ก่อสร้างโดยร่วมกันระหว่างรัฐบาลไทยกับรัฐบาลญี่ปุ่นเพื่อเทิดพระเกียรติสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

¹กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 593.

²กนกวลี ชูชัยยะ. (2544). พจนานุกรมวิสามานยนามไทย : วัด วัง ถนน สะพาน ป้อม. หน้า 236.

2.8 ประเภทคลอง

ในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ แม่น้ำคูคลองเป็นเส้นทางคมนาคมสายหลัก เพราะราชภูมินิคมใช้เส้นทางน้ำมากกว่าทางบกในการติดต่อกันในชุมชน ดังนั้นคลองจึงเปรียบเสมือนถนนทางธรรมชาติทางการจึงมักขุดคลองเพื่อเป็นเส้นทางการค้าขายเป็นที่จัดงานประเพณี และเส้นทางสัญจร ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้นมีการถมคูคลองเพื่อทำเป็นถนน จึงมีการอนุรักษ์คลองสำคัญต่างๆ ในพระนคร รวมทั้งการออกพระราชบัญญัติเพื่อรักษาคลองในพ.ศ. 2441 คลองที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.8.1 คลองคูเมืองเดิม

คลองคูเมืองเดิม ตั้งอยู่ระหว่างถนนราชดำเนินใน เขตพระนคร ขุดขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพื่อเป็นคูพระนครทางด้านตะวันออกของกรุงธนบุรี ต่อมา พ.ศ. 2314¹ การขุดเชื่อมคลองโรงใหม่กับคลองตลาดเข้าด้วยกัน มีกำแพงพระนครเลียบไปตลอดแนวคลอง

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายราชธานี จึงให้มีการขยายเขตพระนครให้กว้างขึ้น และมีการขุดแนวใหม่เป็นคูพระนครโดยขุดเชื่อมคลองเก่า คือ คลองรอบกรุง ส่วนคลองคูเมืองเดิมจึงเป็นคลองในพระราชวัง และมีการขุดแต่งปรับปรุงตลอดเวลา ต่อมาราชภูมินิคมในการเรียกคลองหลอดวัดราชนันทากับคลองหลอดวัดราชบพิตร จึงเรียกคลองนี้ว่า คลองหลอด ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2519 มีการสร้างสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้าจึงให้ปิดด้านบนของตลิ่งเพื่อทำถนนรองรับการจราจร ปัจจุบันคลองคูเมืองเริ่มต้นขึ้นเวลาน้ำลดลงแจวเรือไม่ได้ตลิ่งทั้ง 2 ข้าง มีคันคลองก่อด้วยอิฐถือปูน มีสภาพน้ำเน่าเสียเพราะราษฎรระบายน้ำและสิ่งปฏิกูล กรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถาน อยู่ในความดูแลของกรุงเทพมหานคร

2.8.2 คลองรอบกรุง (คลองบางลำภูและคลองโอ่งอ่าง)

คลองรอบกรุง ตั้งอยู่บริเวณถนนราชดำเนินกลางและถนนราชดำเนินนอก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นใน พ.ศ. 2326 ตั้งแต่ปากคลองบางลำภูไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาทางใต้ บริเวณใกล้วัดเชิงเลนกับวัดสามปลื้ม เชื่อมกับคลองเก่า คือ คลองบางลำภู และ คลองโอ่งอ่าง และได้สร้างกำแพง ป้อม และประตูเมืองตามแนวคลองด้านในเป็นระยะลักษณะเหมือนเกาะ คลองรอบกรุงมีชื่อเรียกอื่นๆ ตามย่านที่คลองตัดผ่าน เช่น คลองวัดบางลำภู คลองวัดเชิงเลน คลองสะพานหัน และคลองโอ่งอ่าง

¹กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.

ปัจจุบันคลองรอบกรุงมีสภาพตื้นเขินและน้ำเน่าเสีย กรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถาน และอยู่ในความดูแลของกรุงเทพมหานคร

2.8.3 คลองมหานาค

คลองมหานาคตั้งอยู่ใกล้เคียงถนนราชดำเนินกลาง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นใน พ.ศ. 2326 ตั้งแต่คลองรอบกรุงบริเวณพระบรมมหาราชวัง ถึงคลองผดุงกรุงเกษม เพื่อให้ราษฎรมีสถานที่ประกอบประเพณี การละเล่นในฤดูน้ำเหมือนเมื่อครั้งสมัยอยุธยา เช่น เพลงเรือ และสักวา ต่อมาบริเวณนี้แยกคลองมหานาคเป็นที่ชุมทางการค้าที่สำคัญ

ปัจจุบันคลองมหานาคมีสภาพตื้นเขิน น้ำเน่าเสีย เพราะราษฎรทิ้งสิ่งปฏิกูล และกรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถาน และอยู่ในความดูแลของกรุงเทพมหานคร

2.8.4 คลองผดุงกรุงเกษม (คูพระนครชั้นนอก)

คลองผดุงกรุงเกษม ตั้งอยู่บริเวณถนนราชดำเนินนอก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์เมื่อครั้งเป็นเป็นนาายงานในการขุดคลอง พ.ศ. 2395 ตั้งแต่ปากคลองบางลำภูไปออกแม่น้ำผ่านคลองมหานาคบริเวณเหนือวัดแก้วแจ่มฟ้า เพื่อการขยายอาณาเขตพระนครให้กว้างขึ้นตั้งแต่ 10 วา ลึก 6 ศอก ยาว 137 เส้น 10 วา ด้วยงบประมาณ 27,500 บาท¹ และโปรดให้สร้างป้อมตลอดแนวคลองเป็นระยะ ห่างประมาณ 12 เส้น รวม 8 ป้อม ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงรื้อป้อมดังกล่าวลง เพื่อขยายอาณาเขตพระนคร

คลองผดุงกรุงเกษมกลายเป็นทางคมนาคมขนส่งที่สำคัญ เช่น การค้าข้าว ไม้ เสา ไม้กระดาน เนื่องจากตลอดแนวสองฝั่งคลอง ซึ่งมีตลาด โรงสี และเรือบรรทุกสินค้าจอดอยู่มากมาย

ปัจจุบันคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน และมีการปิดประตูระบายน้ำ ทำให้การค้าต่างๆ ที่เคยรุ่งเรือง และเป็นเส้นทางทางการสัญจรหยุดชะงักลง คลองผดุงกรุงเกษมจึงมีสภาพเป็นเพียงทางระบายน้ำลงสู่ลำน้ำเจ้าพระยา

2.9 ประเภทท่าเรือ

สภาพภูมิศาสตร์ของกรุงรัตนโกสินทร์มีลักษณะเป็นเมืองท่าการค้าตั้งแต่โบราณ มักใช้เส้นลำน้ำเจ้าพระยาในการคมนาคมขนส่ง มีการเดินเรือขึ้นล่องระหว่างหัวเมืองต่างๆ สู่หัวเมืองชายทะเล

¹กรมศิลปากร. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.

และมีท่าเรือหรือทำนน้ำจำนวนมาก จึงแบ่งท่าเรือออกเป็น 2 ประเภท คือท่าเทียบเรือเดินในแม่น้ำลำคลอง และท่าเดินเรือทะเลน้ำลึก ซึ่งในกรุงเทพฯ ท่าเรือที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.9.1 ท่าเรือปากคลองแสนแสบ

ท่าเรือปากคลองแสนแสบตั้งอยู่ใกล้เคียงถนนราชดำเนินนอก เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย ใกล้เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศบริเวณคลองโองอ่าง ซึ่งคลองแสนแสบเป็นคลองที่ขุดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อประโยชน์ทางสงครามในการการย่นระยะทาง ที่เชื่อมลำน้ำเจ้าพระยากับลำน้ำบางปะกงและประโยชน์ทางการค้า ซึ่งการขุดคลองต่อจากคลองมหานครผ่านคลองบางกะปิถึงบางนาออกไปออกปากแม่น้ำบางปะกงที่ฉะเชิงเทรา ปัจจุบันท่าเรือปากคลองแสนแสบอยู่ในความดูแลของกรมเจ้าท่า และให้สัมปทานแก่เอกชนในการดำเนินการ ซึ่งเป็นการช่วยลดปัญหาการจราจร

2.10 ประเภทชุมชน

ชุมชนดั้งเดิมในกรุงเทพฯเกิดขึ้นพร้อมกับเมืองบางกอก ราว พ.ศ.2000 ชุมชนมีการอาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ต่อมาเมื่อต้นกรุงรัตนโกสินทร์เมืองขยายตัวออกมารอบๆ กำแพงเมืองมีความหนาแน่นของชุมชนเกิดเป็นย่านการค้า เช่น ย่านถนนดินสอ ย่านตีทอง ตลาดสำเพ็ง ปากคลองโองอ่าง และเกิดเป็นชุมชนขนาดใหญ่บริเวณปากคลองตลาด

ต่อมา มีการตัดถนนแบบตะวันตกชุมชนในเขตกำแพงพระนครเริ่มแออัด ชุมชนมีการขยายตัวริมถนนและคลองที่ขุดขึ้น ทำให้เกิดย่านการค้าและที่อยู่อาศัยแบบใหม่ คือ ดึกแถวริมถนนที่ตัดใหม่ ต่อมาย่านเมืองมีการขยายตัวทางฝั่งพระนครมากกว่าฝั่งธนบุรีอย่างมาก ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว บ้านเรือน ชุมชน ร้านค้าเริ่มแออัดมากขึ้น ชุมชนเดิมที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาจึงขยายไปบริเวณรอบนอกแนวคลองผดุงกรุงเกษม และในรัชสมัยต่อมา มีการกระจายตัวของชุมชน และขยายอีกหลายเท่าตัวทั้งในพระนคร และพื้นที่ชานพระนครตามถนนสายหลัก ชุมชนที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ได้แก่

2.10.1 ชุมชนบ้านพานถม

ชุมชนบ้านพานถมตั้งอยู่แขวงบ้านพานถม เขตพระนคร หลังวัดปริณายกริมถนนราชดำเนินนอกฝั่งเหนือ เป็นชุมชนเนื้อที่ประมาณ 10 ไร่ 2 งาน¹ เดิมเป็นหมู่บ้านที่เกิดขึ้นตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีการประกอบอาชีพทำพานเงิน ต่อมาจึงได้ดัดแปลงมาทำเครื่องถมแบบเมืองนคร ส่วนชุมชนในปัจจุบันอายุประมาณ 150 ปี ประมาณ 3 ชั่วอายุคน พื้นที่บริเวณนี้เคยเป็นท้องร่องมาก่อน

¹ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม. (2545). สำนักงานเขตพระนคร. หน้า 12.

ต่อมาเจ้าของที่ดินได้ถมดินเพื่อปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย ดังนั้นในบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นบ้านของตนเอง และบางส่วนเป็นที่เช่าปลูกบ้าน ปัจจุบันยังคงเป็นชุมชนทำเครื่องถมพื้นเมืองที่สำคัญ และเหลือเพียงแห่งเดียวที่ยังคงรักษากิจกรรมวิธีการตีขึ้นลงหินแบบเดิม

2.10.2 ชุมชนป้อมมหากาฬ

ชุมชนป้อมมหากาฬ ตั้งอยู่ ณ ภายในป้อมมหากาฬ เขตพระนคร หน้าวัดสระเกศฯ ริมปากคลองโง่งอ่างใกล้เคียงบริเวณถนนราชดำเนินกลางฝั่งใต้ มีเนื้อที่ประมาณ 4 ไร่เศษ เป็นชุมชนโบราณที่เกิดขึ้นตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมและกำแพงโดยรอบเมืองบางกอกฝั่งตะวันออกจำนวน 14 ป้อม ซึ่งป้อมมหากาฬใช้สำหรับเพื่อรับศึกที่จะยกมาด้านตะวันออก และอนุญาตให้ข้าราชการบริพารที่มีหน้าที่จัดการวัด และช่างฝีมือต่างๆ ตั้งบ้านเรือนบริเวณด้านนอกป้อมแห่งนี้ ต่อมาในรัชสมัยรัชพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานที่ดินบริเวณด้านนอกป้อม และบริเวณที่ของวัดให้อยู่อาศัย อายุของชุมชนประมาณ 200 ปี มีตำนาน ศิลปะ และวัฒนธรรม มีอาชีพทำเครื่องปั้นดินเผา หลอมทอง ทำน้ำประปา ทำเครื่องดนตรีถวายในวัง และทำกรงนก ฯลฯ ต่อมาเกิดปัญหาในการเวนคืนที่ดิน เพื่อสร้างสวนสาธารณะตามโครงการพัฒนาพื้นที่รอบเกาะรัตนโกสินทร์ จึงเกิดปัญหาการไล่รื้อโดยให้ย้ายไปที่โครงการเคหะคลองกรุงยานมื่นบุรี ซึ่งยังขาดแคลนด้านสาธารณูปโภคคนในชุมชนรวมตัวกันต่อต้าน จึงทำให้กรุงเทพมหานครต้องรอมชอม ปัจจุบันชุมชนป้อมมหากาฬเหลือพื้นที่อยู่อาศัยเพียง 2 ไร่เศษ มีจำนวน 77 ครอบครัว และกรุงเทพมหานครได้จัดพื้นที่ภูมิทัศน์โดยรอบป้อมให้งดงาม

ดังนั้นการพัฒนาของถนนราชดำเนินตั้งแต่ พ.ศ. 2442 – 2542 เป็นเวลานานับ 100 ปี ถนนสายนี้มีความเคลื่อนไหว และการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องตลอดทุกยุคทุกสมัย มีการใช้ประโยชน์ของที่ดิน อย่างมาก และสถานที่สำคัญของชาติบนถนนราชดำเนิน ซึ่งมีผลต่อวัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยม และการชีวิตของผู้คนในสังคมไทย

บทที่ 4

ความสำคัญของถนนราชดำเนิน ตั้งแต่ พ.ศ. 2442 – 2542

เมื่อลัทธิจักรวรรดินิยมได้ขยายอิทธิพลเข้ามาสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประเทศต่างๆ ในภูมิภาคนี้ต้องเผชิญกับปัญหา และความเปลี่ยนแปลงนานาประการ จากสภาพความเป็นอยู่เรียบง่ายที่ยึดถือประเพณีแบบเก่าซึ่งถือปฏิบัติกันมาตั้งแต่ครั้งโบราณ มาเป็นการรับอิทธิพลจากแนวคิด และการประกอบอาชีพแบบอารยธรรมตะวันตก

นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยเปิดรับแนวคิดวิทยาการที่ทันสมัยแบบตะวันตก เพื่อให้ทันกับความเปลี่ยนแปลงของโลกมีผลต่อความคิด ทักษะคติ การพูด โลกทัศน์ การแต่งกาย การบริโภค และการค้า ตลอดจนการติดต่อสื่อสารกัน ประเทศไทยจำเป็นต้องเปิดรับกฎเกณฑ์ใหม่ๆ รวมทั้งการเรียกร้องสิทธิเสรีภาพของประชาชน ที่มาจากแนวความคิดของอุดมการณ์ทางประชาธิปไตยและสังคมนิยม ต่อมาแนวความคิดเหล่านี้ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างคนหัวเก่ากับคนหัวใหม่ จนเป็นผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการปกครอง

การปฏิรูปที่เป็นรูปธรรมมีขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดระยะเวลา 42 ปี แห่งการครองราชย์ทรงนำความรู้ และวิทยาการต่างๆ เพื่อมาพัฒนาประเทศ และปรับปรุงการทำงานในกระทรวงต่างๆ ในระยะที่กรุงเทพฯ มีการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองแบ่งการพัฒนาออกเป็น 2 ระยะใหญ่ๆ ดังนี้

ระยะแรก ระหว่าง พ.ศ. 2411 – 2439 เป็นระยะที่เพิ่งเสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงเสด็จประพาสสิงคโปร์และประเทศในภูมิภาคเอเชีย จึงโปรดเกล้าฯ ให้พัฒนาในเขตพระนครชั้นในและพื้นที่โดยรอบ เช่น มีการตัดถนนใหม่หลายสาย และสร้างตึกแถว ร้านค้า ตามริมถนนสายเดิม เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนพหลุ่ย และถนนสามเสน เป็นต้น

ระยะที่สอง ระหว่าง พ.ศ. 2440 – 2453 หลังจากทรงเสด็จประพาสยุโรป ถึง 2 ครั้ง คือ ใน พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2450 เมื่อพระองค์ทรงทอดพระเนตรความเจริญรุ่งเรืองของมหานครในต่างแดน จึงมีความประทับใจในความเป็นระเบียบเรียบร้อย สวยงาม รวมทั้งความใหญ่โตของถนนสายต่างๆ

ดังนั้นถนนราชดำเนินจึงเป็นถนนที่สร้างขึ้น จากแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อก่อสร้างถนนให้มีขนาดกว้างใหญ่เกินกว่าถนนสายใดๆ ของพระนครในขณะนั้น โดยเป็นการรวมลักษณะเด่นของถนนสายสำคัญๆ ในยุโรป เช่น ถนนมอล (The Mall) ถนนชองป์ส-เอลิเซส์ (Champs-Élysées) และถนนอุตเตอร์ เดนลินเดน (Unter Den Lindenstrasse) เป็นต้น และโปรดเกล้าฯ ให้พัฒนากรุงเทพฯ ให้เหมือนบ้านเมืองต่างๆ ในทวีปยุโรป

เพราะทรงมีสายพระเนตรที่ยาวไกล และทรงคาดการณ์ล่วงหน้าว่าหากกรุงเทพฯ เจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นมหานคร ถนนราชดำเนินจะมีความสำคัญอยู่คู่กับพระนครสืบไป

การตัดถนนราชดำเนินจากพระบรมมหาราชวังจนถึงพระราชวังแห่งใหม่ คือ พระราชวังดุสิต ซึ่งเป็นการขยายความเจริญของพระนคร ทำให้เกิดการตัดถนนสายใหม่โดยรอบตามเส้นทางที่ขยายใหม่เพื่อเชื่อมต่อเส้นทางกับถนนราชดำเนิน จึงทำให้ถนนราชดำเนินยิ่งทวีความสำคัญมากยิ่งขึ้น เนื่องจากในบริเวณโดยรอบของถนน และตลอดแนวเส้นทางตั้งแต่ถนนราชดำเนินใน ถนนราชดำเนินกลาง และถนนราชดำเนินนอก มีอาคารอนุรักษ์ ตลอดจนสถานที่ราชการที่สำคัญมากมาย

ความสำคัญที่สุดของถนนราชดำเนินนับตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน คือ เป็นเส้นทางสำคัญของการเสด็จพระราชดำเนินของสถาบันพระมหากษัตริย์ เนื่องจากเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวัง ดังนั้นสถานที่สำคัญต่างๆ จึงมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของผู้คนตลอดจนผู้เกี่ยวข้อง และใช้ชีวิตบนถนนสายนี้ ดังนั้นจึงแยกความสำคัญของถนนราชดำเนินแต่ละส่วน ดังนี้

ถนนราชดำเนินนอก

ถนนราชดำเนินนอกมีโบราณสถาน ตลอดจนสถานที่ราชการต่างๆ และชุมชนที่สำคัญ ได้แก่ พระราชวังดุสิต มีความสำคัญ คือ เดิมเป็นที่ประทับขององค์พระมหากษัตริย์ และเจ้านาย ส่วนวังจันทร์เกษม และวังปารุสกวัน มีความสำคัญ คือ เดิมเป็นที่ประทับขององค์รัชทายาท และพระราชวงศ์ ส่วนพระที่นั่งอนันตสมาคม มีความสำคัญ คือ เดิมเป็นท้องพระโรง ต่อมาเป็นรัฐสภา และพิพิธภัณฑ์ในพระราชวังดุสิต

กลุ่มอาคารสถานที่ราชการ ได้แก่ ทำเนียบรัฐบาล กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงคมนาคม กระทรวงการท่องเที่ยว องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ กองบัญชาการตำรวจนครบาล และกรมประมงหลวงกลาง ฯลฯ ซึ่งหน่วยงานเหล่านี้มีความสำคัญต่อระบบการบริหารงานของประเทศ มีความสำคัญ คือ หน่วยงานการระดับสำนักนายกรัฐมนตรี กระทรวง ทบวง และกรม เป็นต้น

พระบรมราชานุสาวรีย์ พระบรมรูปทรงม้า และลานพระราชวังดุสิต มีความสำคัญ คือ เดิมที่จัดพระราชพิธีฉลองการครองสิริราชสมบัติครบ 40 ปีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งพิธีต้อนรับการเสด็จพระราชดำเนินกลับจากการประพาสยุโรป ฯลฯ ในปัจจุบันเป็นสถานที่ในการจัดพิธีสวนสนามถวายสัตย์ปฏิญาณต่อหน้าธงชัยเฉลิมพล เป็นต้น

วัดปรินายก มีความสำคัญ คือ เป็นวัดโบราณ เดิมมีพื้นที่ตั้งแต่บริเวณสะพานผ่านฟ้าถึงสถานีตำรวจนครบาลนางเลิ้งเป็นที่ตั้งของวัด ต่อมาถูกเวนคืนที่ดินเพื่อก่อสร้างถนนราชดำเนินนอกบางส่วน

พื้นที่ในบริเวณใกล้เคียง เช่น พระตำหนักสวนจิตรลดาธารโหล่น มีความสำคัญ คือ เดิมเป็นพระราชอุทยาน เคยเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และปัจจุบันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบัน

นอกจากนี้ชุมชนรายรอบในบริเวณนี้ไม่มี เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นเขตพระราชฐาน สถานที่ราชการ และวัด

ถนนราชดำเนินกลาง

ถนนราชดำเนินกลางมีโบราณสถาน อาคาร สถานที่ราชการ และชุมชนที่สำคัญ ได้แก่ พระบรมบรรพต ป้อมมหากาฬ ลานพลับพลามหาเศวตฉัตร มีความสำคัญ คือ เป็นปูชนียสถาน และโบราณสถานที่สำคัญของชาติ บางเวลาใช้เป็นสถานที่ในการต้อนรับแขกเมืองจากต่างแดน

กลุ่มอาคารริมถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งประกอบด้วย หน่วยงานทางราชการต่างๆ เช่น สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล กรมสรรพากร กรมเจรจาการค้าระหว่างประเทศ ฯลฯ และยังเป็นย่านเศรษฐกิจสำคัญประกอบด้วย สำนักงานนายกรัฐมนตรี ธนาคาร และโรงแรม นอกจากนี้มีบริษัทห้างร้าน อาคารห้องชุด ร้านอาหาร ทั้งที่อยู่ใกล้เคียงแหล่งการค้าเก่าแก่ของไทย เช่น ย่านบางลำพู ย่านถนนดินสอ และย่านสี่แยกคอกวัว

ส่วนชุมชนในบริเวณนี้ คือ ชุมชนป้อมมหากาฬ และชุมชนใกล้เคียง ซึ่งเป็นชุมชนหัตถกรรมดั้งเดิมตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีอาชีพต่างๆ เช่น ชุมชนวัดสระเกศ ชุมชนบ้านดอกไม้ ชุมชนบ้านดินสอ และชุมชนบ้านบาตร

ถนนราชดำเนินใน

ถนนราชดำเนินในมีปูชนียสถาน โบราณสถาน ปูชนียวัตถุ โบราณวัตถุ อาคารอนุรักษ์ และสถานที่ราชการสำคัญ ได้แก่ พระบรมมหาราชวัง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดมหาธาตุ ศาลหลักเมือง และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ซึ่งมีความสำคัญที่ถือเป็นสัญลักษณ์ของสถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์

กลุ่มอาคารศาลสถิตยุติธรรม ซึ่งประกอบด้วย หน่วยงานทางราชการประเภทศาลฎีกา ศาลแพ่ง ศาลเด็กและเยาวชน เป็นต้น ส่วนชุมชนใกล้เคียง เช่น ชุมชนท่าพระจันทร์ ชุมชนท่าพระอาทิตย์ มีความสำคัญ คือ เป็นชุมชนดั้งเดิมตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์

ในช่วงประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงทางด้านต่างๆ ของประเทศ ทั้งยังส่งผลกระทบทางด้านการเมืองการปกครอง ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคมของประเทศ ถนนราชดำเนินได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ต่างๆ ที่มีความสำคัญในแง่ประวัติศาสตร์ทั้งทางตรง และทางอ้อม ดังนี้

1. ด้านการเมือง-การปกครอง

ความสำคัญของถนนราชดำเนินในรอบ 100 ปีที่ผ่านมา ถนนราชดำเนินถือว่าเป็นถนนที่เปลี่ยนผ่านทางด้านการเมืองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไปสู่ระบอบประชาธิปไตย เพราะถนนราชดำเนินเป็นถนนก่อสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีพระราชอำนาจตลอดจนสิทธิอยู่เหนืออาณาประชาราษฎร์ทั้งปวง แต่ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาหลายทศวรรษไทยแทบทุกพระองค์ของไทย ทรงปกครองประเทศด้วยหลักทศพิธราชธรรม ทำให้ราษฎรไม่ได้รู้สึกว่าเป็นทาส หรือถูกกดขี่หรือถูกตรวนสิทธิ และเสรีภาพแต่อย่างใด และกลับมีความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างสูงสุด

หลังจากอิทธิพลแนวคิดทางการเมืองการปกครองแบบตะวันตกเริ่มเข้ามาในประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริให้พัฒนาและปรับปรุงประเทศในด้านต่างๆ ซึ่งประเทศในยุคนั้นยังขาดแคลนบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถทางด้านศิลปวิทยาการต่างๆ ที่จะช่วยในการพัฒนาประเทศจึงส่งผลให้มีนโยบายพัฒนาทางด้านการศึกษา ด้วยการส่งนักเรียนไปศึกษาต่างประเทศด้วยทุนเล่าเรียนหลวง บุคคลเหล่านั้นต่างได้รับความรู้ทางด้านวิทยาการสมัยใหม่ รวมทั้งอิทธิพลแนวคิดทางการเมืองเป็นผลสืบเนื่องถึงความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง-การปกครองในช่วงเวลาต่อมา ดังนี้

1.1 อิทธิพลทางตะวันตกที่มีผลต่อการเคลื่อนไหวทางการเมือง

แนวคิดทางการเมืองการปกครองแบบตะวันตกที่นักเรียนไทยศึกษามานั้น ได้แก่ ระบอบต่างๆ ทางการเมือง รวมทั้งปรัชญาทางตะวันตก ซึ่งล้วนแต่มีอุดมการณ์เพื่อเรียกร้องเสรีภาพของประชาชน เช่น คาร์ล มาร์กซ กล่าวว่า¹ "...ในการต่อสู้ของชนงาน กรรมกร ชาวนา ชาวไร่ เพื่อต่อต้านระบบนายทุน พวกคนจนเหล่านั้นจะไม่สูญเสียอะไร นอกจากชีวิตของความเป็นทาส..." หรือแนวความคิดของ อับราฮัม ลินคอล์น กล่าวว่า² "...ประเทศประชาธิปไตยแท้จริง ควรจะให้ประชาชนมีสิทธิเหนือรัฐบาลอย่างแท้จริง และระบุไว้ในรัฐธรรมนูญว่ารัฐบาลใดไม่ดี ประชาชนมีสิทธิออกเสียงประชามติขับไล่ได้..." แนวคิดการเมืองดังกล่าวประกอบกับการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิเสรีภาพของชนชั้นกลางในกลุ่มประเทศยุโรป จนเกิดการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองในประเทศเหล่านั้น เป็นเหตุให้นักเรียนไทยที่กำลังศึกษาอยู่ได้รับอิทธิพลด้านอุดมการณ์ และมีความประสงค์ที่ต้องการเปลี่ยนแปลง การปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบบประชาธิปไตยเมื่อกลับมาสู่ประเทศไทย

¹ไพฑูริย์ วงศ์วานิช. (2517). คำพูดทางการเมืองที่ดังก้องโลก. หน้า 172.

²แหล่งเดิม. หน้า 104.

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มมีสัญญาณแห่งการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดินที่สำคัญ 2 ระยะ¹ คือ

ระยะที่ 1 ระหว่าง พ.ศ. 2427 – 2428 กลุ่มก้าวหน้า ร.ศ. 103 ได้เสนอให้มีการจัดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน

ระยะที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2445 – 2449 เทียนวรรณได้เขียนบทวิจารณ์ระบบการปกครองภายหลังการปฏิรูป และได้เรียกร้องให้มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ และจัดตั้งระบอบรัฐสภาแต่ไม่ประสบความสำเร็จ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า “...ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นรูปแบบการปกครองที่เหมาะสมที่สุดสำหรับสยาม คนไทยไม่มีคุณสมบัติเหมือนกับชาวยุโรป การปกครองที่ชาวยุโรปใช้อยู่ไม่เหมาะกับคนไทย และระบอบรัฐสภาจะไม่นำผลดีมาสู่สยาม กลับจะนำมาซึ่งความยุ่งยากเสียอีก...”²

การเคลื่อนไหวทางการเมืองจากอิทธิพลแนวคิดตะวันตก ในระยะแรกไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สามารถควบคุมการบริหารประเทศตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้อย่างสมบูรณ์ ทรงปฏิรูประบอบราชการใหม่ ทรงยกเลิกระบบการปกครองที่ล้าสมัย มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองของไทยทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กลุ่มคนรุ่นใหม่ที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศ ยังคงมีแนวคิดในการปฏิรูประบอบราชการของไทย และหวังที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย เช่น เหตุการณ์กบฏ ร.ศ. 130 แต่พระองค์ยังคงรักษาพระราชอำนาจไว้ได้ ในรัชสมัยนี้ไทยประสบภาวะเศรษฐกิจตกต่ำอยู่ 2 ระยะ ดังนี้

ระยะแรกตลอดรัชกาล อันเนื่องมาจากการที่พระองค์ใช้ใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือย ได้แก่ การสร้างพระราชวังต่างอากาศหลายแห่ง ใช้งบประมาณของประเทศมากเกินไป เช่น ด้านการทหาร ด้านการคมนาคม (การรถไฟ) ด้านการละคร ฯลฯ นอกจากนี้ยังเกิดภาวะทุพภิกขภัยอันเนื่องมาจากภาวะฝนแล้งติดต่อกันหลายปี

ระยะที่สองช่วงปลายรัชกาล ด้านเศรษฐกิจ ประเทศไทยได้รับผลกระทบทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากสงครามโลกครั้งที่ 1 ทำให้ไม่สามารถแก้ปัญหาในประเทศได้ กลายเป็นปัญหาความขัดแย้งทางแนวความคิดระหว่างชนชั้น จนกระทั่งเปลี่ยนรัชกาล

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2523). การเมืองการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย 2411- 2475. หน้า 171.

² กลุ่มก้าวหน้า มีสมาชิกประกอบด้วย พระราชวงศ์ และข้าราชการที่เคยศึกษาและ ทำงานในทวีปยุโรป

³ แหล่งเดิม. หน้า 172.

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามแก้ปัญหาของประเทศแต่ปัญหาทางเศรษฐกิจค่อนข้างรุนแรง เนื่องจากเป็นผลกระทบจากภายนอกประเทศในระดับมหภาค จึงไม่สามารถแก้ไขได้ในระยะสั้นกลุ่มผู้ต่อต้านมองเห็นว่า วิธีการแก้ไขปัญหามิบรรลุผลสำเร็จ กลุ่มเจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทำตามอำเภอใจ ไม่ใส่ใจต่อความคิดเห็นของข้าราชการชั้นผู้น้อย ทำให้เกิดความขัดแย้งกันอย่างรุนแรง จนกระทั่งเกิดเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครองขึ้นในที่สุด¹

1.2 เหตุการณ์ 24 มิถุนายน 2475

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเช้าตรู่ของวันศุกร์ที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 "คณะราษฎร" ซึ่งนำโดย พ.อ.พระยาพลพลพยุหเสนาพร้อมกับคณะทหาร และพลเรือนได้อำลาสละเสด็จของการก่อการปฏิวัติ 2 ประการ² ได้แก่ รัฐบาลของกษัตริย์ไม่ได้ปกครองประเทศเพื่อประชาชน และกดขี่เบียดเบียนประชาชน ซึ่งเกิดเหตุการณ์ความเคลื่อนไหวในวันปฏิวัติมีข้อความ ดังนี้³

"...บริเวณสองฟากถนนราชดำเนิน กรุงเทพฯ ผู้คนทยอยกันออกมายืนได้ลุ่มท่มต้นมะขาม ตั้งแต่เช้าถึงสายก็ยิ่งแน่น เมื่อทหารเรือออกมาประกาศความประสงค์ ในการยึดอำนาจเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทุกคนเปล่งเสียงไชโยให้ร้องตลอดวัน มีรถแหงก(รถตะขาบ) และรถยนต์บรรทุกทหารเหล่าต่างๆ ออกวิ่งบัญชาการตามถนนนักเรียนนายร้อยไปรักษาความปลอดภัย ที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

คณะปฏิวัติยึดพระที่นั่งอนันตสมาคม และวังปารุสกวันเป็นกองบัญชาการปฏิบัติการอย่างเฉียบขาด ทหารเข้าควบคุมตามวังเจ้านายชนิดที่เรียกว่า เอาปืนจ่อไปทุกแห่งไม่มีการยอมขอมอย่างที่ยพยายามเข้าใจกันในภายหลังเจ้านายฝ่ายในที่ประทับอยู่ในวังสวนสุนันทา ติดกับพระที่นั่งอนันตสมาคมทรงเล่าประทานว่าถ้าใครอยู่ในเหตุการณ์ตอนนั้นจะรู้สึกวุ่นวายมากเพราะเสียงพูดโห่ร้อง เสียงรถเกราะดังสนั่น พอผู้ก่อการจับเจ้านายองค์ไหนมาได้ก็เฮกันกลัวเหลือเกินว่า เหตุการณ์จะเหมือนตอนปฏิวัติที่ปารีส หรือที่รัสเซียขนาดวังสวนสุนันทา ซึ่งมีแต่เจ้านายผู้หญิงทั้งนั้น ผู้ก่อการยังส่งนักเรียน นายดาบมาคุมที่หน้าประตูไม่ให้ใครหนีออกไป..."

หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เสร็จสิ้น คณะผู้ก่อการได้มีการฝังหมุดทองเหลืองบริเวณพื้นถนนราชดำเนินนอก เคียงคู่พระบรมราชานุสาวรีย์ พระบรมรูปทรงม้า ณ จุดที่นายพันเอกพระยาพลพยุหเสนาหัวหน้าคณะราษฎรได้ทำการประกาศเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชา

¹กุหลาบ สายประดิษฐ์. (2543). เบื้องหลังการปฏิวัติ 2475. หน้า 23.

²ชาวนะ ไตรมาส. (2543). ข้อมูลพื้นฐาน 66 ปี ประชาธิปไตยไทย. หน้า 126.

³แถมสุข นุ่มนนท์. (2545). ละครการเมือง 24 มิถุนายน 2475. หน้า 2-5.

ธิปไตย เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน 2475 ในหมุดนั้นจารึกไว้ว่า "...24 มิถุนายน 2475 เวลาย่ำรุ่ง ณ ที่นี้ คณะราษฎรได้ก่อกำเนิดรัฐธรรมนูญเพื่อความเจริญของชาติ..."

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าถนนวนราชดำเนิน จึงมีส่วนเป็นเวทีสำคัญในการรวมตัวของกลุ่มต่อต้านต่างๆ เช่น กลุ่มทหาร กลุ่มพลเรือน และกลุ่มผู้ใช้แรงงาน รวมทั้งประชาชนที่ออกมาเรียกร้องสิทธิ และเสรีภาพทางประชาธิปไตย จนกระทั่งได้ก่อสร้างสัญลักษณ์เพื่อเป็นประจักษ์พยานไว้บนถนนสายนี้ เช่น หมุดทองเหลืองบริเวณหน้าลานพระราชวังดุสิต และอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยในเวลาต่อมา

ซึ่งมีเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนิน ดังนี้ การสวนสนามของกองทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2461 การชุมนุมของเหตุการณ์ปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง 24 มิถุนายน 2475 กรณีชุมนุมเรียกร้องดินแดนอินโดจีนฝรั่งเศส พ.ศ. 2484 หรือกรณีการพูดไฮปาร์ค พ.ศ. 2500 รวมทั้งเหตุการณ์ประท้วงครั้งยิ่งใหญ่ของนิสิตนักศึกษา วันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 เหตุการณ์วันล้อมปราบวันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 และเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ พ.ศ. 2535 เป็นต้น ซึ่งแต่ละเหตุการณ์ล้วนแต่มีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับถนนราชดำเนินสายนี้ทั้งสิ้น

1.3 เหตุการณ์สำคัญทางการเมืองของไทย นับตั้งแต่ พ.ศ. 2475 – 2516

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศใช้รัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินฉบับชั่วคราว เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2475 โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยามโนปกรณนิติธาดาเป็นนายกรัฐมนตรีคนแรกของประเทศไทย และแต่งตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรชั่วคราวจำนวน 70 คน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2475 เมื่อวันที่ 10 มิถุนายน 2475 และโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยามโนปกรณนิติธาดาเป็นนายกรัฐมนตรีครั้งที่ 2 และเตรียมการในการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เมื่อคณะราษฎรทำการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย สภาพบ้านเมืองยังไม่เรียบร้อยจึงห้ามจัดตั้งพรรคการเมือง เนื่องจากราษฎรขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับระบบพรรคการเมืองแล้วสถานการณ์ทางบ้านเมืองกลับไม่ดีขึ้น สภาพเศรษฐกิจยังคงตกต่ำอยู่ที่เป็นปัญหาคั่งค้างแต่กลับไม่ได้รับการแก้ไขกระทั่งเกิดความแตกแยกของกลุ่มคณะราษฎรด้วยกันระหว่างนายปรีดี พนมยงค์ กับสมาชิกในกลุ่มคณะราษฎร โดยมีสาเหตุของความขัดแย้งเกี่ยวกับหลัก 6 ประการ

หลังจากนั้นเกิดการรัฐประหารแย่งชิงอำนาจขึ้นหลายครั้ง¹ เช่น รัฐประหารวันที่ 20 มิถุนายน 2476 นำโดย พ.อ.พหลพลพยุหเสนา กบฏบวรเดชวันที่ 11 ตุลาคม 2476 นำโดยพระองค์เจ้าบวรเดชกษัตริย์การ รัฐบาลใช้กำลังทหารปราบกบฏอย่างรุนแรง หลังเหตุการณ์สงบลงความสัมพันธ์

¹ แกมสุข นุ่มนนท์. (2545). ละครการเมือง 24 มิถุนายน 2475. หน้า 126.

ระหว่างกลุ่มคณะราษฎรกับพระราชวงศ์เกิดความแตกแยกอย่างรุนแรง และในที่สุดพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศสละราชสมบัติ เมื่อวันที่ 6 มีนาคม 2477

ในระบอบเวลานั้นประเทศต่างทั่วโลก มีการเคลื่อนไหวเรียกร้องเอกราชจากกลุ่มประเทศตะวันตก ที่ใช้ลัทธิจักรวรรดินิยม ต่อมาเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ขึ้นใน พ.ศ. 2482 ระหว่างฝ่ายสัมพันธมิตรกับฝ่ายอักษะ ซึ่งในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ระหว่างฝ่ายสัมพันธมิตรโดย เฉพาะฝรั่งเศสเริ่มพ่ายแพ้ และสูญเสียดินแดนในอาณานิคมแก่ฝ่ายอักษะ ไทยได้ถือโอกาสเรียกร้องดินแดนคืนจากฝรั่งเศสจนกระทั่งเกิดสงครามอินโดจีน¹ การเคลื่อนไหวเรียกร้องทางการเมืองของประชาชนครั้งแรกสุดบนถนนสายนี้ คือ การเดินขบวนของกลุ่มยุวชนทหาร² เพื่อเรียกร้องดินแดนเขมรส่วนใน (อินโดจีน) คืนจากฝรั่งเศส ภายใต้การสนับสนุนของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ใน พ.ศ. 2483 ดังปรากฏในบันทึกของผู้ร่วมเหตุการณ์ ดังนี้

“...ทุกอย่างพร้อมได้ฤกษ์เคลื่อนขบวน ประสิทธิ์ ศุภรแพทย์ขึ้นยืนบนรถบรรทุกชักเป็นพวงขนาด 7.65 ม.ม. ยิงขึ้นฟ้า- เบ๊เรียง- เบ๊เรียง- เบ๊เรียง เป็นสัญญาณเคลื่อนขบวนที่เป็นการเดินขบวนครั้งแรกในสยาม ขบวนเคลื่อนออกจากประตูฟ้าฯ เลี้ยวซ้ายไปสามย่าน เลี้ยวขวาไปหัวลำโพง-เจริญกรุง-เอสเอบี-ราชดำเนินนอก-ราชดำเนินกลาง-ราชดำเนินใน ลงไปกราบนมัสการพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร...”

ผลจากการเรียกร้องดินแดนคืนระหว่างประเทศไทยเข้าสู่สงครามอินโดจีน เกิดเป็นกรณีพิพาทระหว่างฝรั่งเศสและไทย จนกระทั่งมีกลุ่มนักศึกษา ข้าราชการ และประชาชนออกมาเดินขบวนประท้วงประเทศฝรั่งเศสขึ้นบริเวณถนนราชดำเนิน ทำให้มีการเจรจาทั้งระหว่างไทยและฝรั่งเศส ในที่สุดญี่ปุ่นจึงเข้ามาไกล่เกลี่ยในกรณีพิพาทดังกล่าว และได้มีการลงนามในอนุสัญญาสันติภาพ เมื่อวันที่ 9 พฤษภาคม 2484 ให้ประเทศไทยได้ดินแดนเขมรส่วนในคืน ความสำคัญของถนนราชดำเนินในขณะนี้ คือ การก่อสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ณ ถนนราชดำเนินกลาง และทำพิธีเปิดอนุสาวรีย์เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน 2483 อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย จึงเป็นสัญลักษณ์ของการได้มาซึ่งระบอบประชาธิปไตย

หลังจากนั้นในวันที่ 8 ธันวาคม 2484³ ญี่ปุ่นยกพลขึ้นบก และยื่นคำขาดต่อรัฐบาลไทยขอให้กองทัพญี่ปุ่น ผ่านประเทศไทยไปประเทศพม่า รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ยินยอมตามข้อเสนอ

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2528). ประวัติการเมืองไทย 2475-2500. 257, 264-267.

² กอนต์ธีร์ ศุภมงคล. (2527). การวิเทศนโยบายของไทย. หน้า 14-15, 86-90.

³ วิจิตรวงศ์ ณ ป้อมเพชร์. (2542). เสรีไทย วีรกรรมกู้ชาติ. หน้า 15.

⁴ กองทัพญี่ปุ่นยกพลขึ้นบกตามหัวเมืองชายทะเลหลายแห่ง ด้วยกำลังพลประมาณ 50,000 คน

ประเทศไทยยังได้ประกาศสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตร เมื่อวันที่ 25 มกราคม 2485 ขณะเดียวกันนายปรีดี พนมยงค์ได้จัดตั้งขบวนการเสรีไทยอย่างลับๆ

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติ สถานการณ์ทางการเมืองไทยมีการขัดแย้งแย่งชิงอำนาจกันอย่างมาก นายปรีดี พนมยงค์ นายกรัฐมนตรีต้องลาออกจากตำแหน่งเนื่องจากกรณีสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ทำให้หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ขึ้นดำรงตำแหน่งสืบแทน และในระยะนั้นการเมืองไทยได้มีพระราชบัญญัติจัดตั้งพรรคการเมือง ต่อมาใน พ.ศ. 2490 รัฐสภาเปิดอภิปรายไม่ไว้วางใจหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ ถึงแม้ว่ารัฐบาลเป็นฝ่ายชนะเสียงข้างมาก แต่ในที่สุดหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ก็ตัดสินใจลาออก “คณะรัฐประหาร”¹ ซึ่งนำโดย พล.ท. ผิน ชุณหะวัณ ทำการรัฐประหาร ประกาศยกเลิกรัฐธรรมนูญ และประกาศใช้ธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน ฉบับชั่วคราวแทน และให้นายควง อภัยวงศ์ ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ส่วนนายปรีดี พนมยงค์ ต้องลี้ภัยออกนอกประเทศ

ต่อมาใน พ.ศ. 2491 คณะทหารบีบบังคับให้นายควง อภัยวงศ์ ลาออกจากตำแหน่ง และจอมพล ป. พิบูลสงคราม กลับมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีแทน หลังจากนั้นเกิดเหตุการณ์ไม่สงบทางการเมืองอีกหลายครั้ง เช่น “กบฏเสนานิการ”² เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม 2491 นำโดยทหารบกกลุ่มเสนานิการ “กบฏวังหลวง” เมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2492 นำโดยกลุ่มทหารเรือและกลุ่มที่สนับสนุนนายปรีดี พนมยงค์ แต่กลุ่มผู้ก่อการถูกปราบปรามโดยรัฐบาล และจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้รับการสนับสนุนเป็นนายกรัฐมนตรี

ต่อมาเมื่อวันที่ 29 มิถุนายน 2494 เกิด “กบฏแมนฮัตตัน”³ นำโดยกลุ่มทหารเรือ แต่ถูกปราบปรามโดยทหารในรัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ต่อมาวันที่ 29 พฤศจิกายน 2494 เกิดรัฐประหารโดยคณะทหาร และแต่งตั้งให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีประกาศยกเลิกรัฐธรรมนูญ นำรัฐธรรมนูญ ฉบับถาวร พ.ศ. 2475 มาแก้ไขและห้ามจัดตั้งพรรคการเมือง จอมพล ป. พิบูลสงครามพยายามคงอำนาจไว้ด้วยวิธีการสร้างความสมดุลระหว่างกองทัพบก ตำรวจ และสภา

ขบวนการนักศึกษาในประเทศไทยเกิดขึ้นจากความกดดันทางการเมืองภายในระหว่างกลุ่มทหาร ตำรวจ และอดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งเป็นพลังจากกระแสความเคลื่อนไหวของขบวนการนักศึกษาที่ปารีส จนกระทั่งกลุ่มนิสิตนักศึกษาในประเทศไทยเกิดการรวมพลัง เพื่อการเรียกร้องและต่อต้านรัฐบาล เช่น ขบวนการนักศึกษา 11 ตุลาคม 2494 ขบวนการสันติภาพ พฤศจิกายน 2495 และการเดินขบวนประท้วงการเลือกตั้ง พ.ศ. 2500 เป็นต้น

¹เชาวนะ ไตรมาศ. (2543). ข้อมูลพื้นฐาน 66 ปี ประชาธิปไตยไทย. หน้า 126.

²แหล่งเดิม. หน้า 34.

³กลิน 13. (2540). กบฏแมนฮัตตัน. หน้า 98-114.

ต่อมา ระหว่าง พ.ศ. 2496-2497¹ รัฐสภาไม่ยอมรับร่างพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินของรัฐบาลทำให้สถานการณ์ทางการเมืองเร่งส่อเค้าถึงปัญหาของรัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงครามขณะการเลือกตั้งใน พ.ศ. 2500 ท่ามกลางข้อกล่าวหาว่าการเลือกตั้งไม่บริสุทธิ์ยุติธรรม เป็นผลให้กลุ่มนิสิตนักศึกษา ดำเนินการประท้วง โดยวิธีการเดินขบวนไปตามถนนราชดำเนินใน พ.ศ. 2500 ด้วยการสนับสนุนของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

ในที่สุดเมื่อวันที่ 16 กันยายน 2500 “คณะรัฐประหาร”² นำโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ล้มล้างรัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม คณะรัฐประหารแต่งตั้งให้ นายพจน์ สารสิน ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ส่วนจอมพล ป. พิบูลสงคราม และพล.ต.อ. เผ่า ศรียานนท์ ต้องลี้ภัยไปอยู่ต่างประเทศ ต่อมาได้แต่งตั้งให้ พล.ท.ถนอม กิตติขจร ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในวันที่ 1 มกราคม 2501

เมื่อวันที่ 20 ตุลาคม 2501 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ปฏิบัติยึดอำนาจจากรัฐบาลพลเอก ถนอม กิตติขจร โดยมีข้ออ้างเรื่องภัยคุกคามจากลัทธิคอมมิวนิสต์ที่บ่อนทำลายความสงบสุขในบ้านเมือง ก่อให้เกิดความแตกแยกความสามัคคีในหมู่คนไทย คณะปฏิวัติประกาศยุบสภาและพรรคการเมืองยกเลิกรัฐธรรมนูญ และบริหารประเทศภายใต้กฎอัยการศึก จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีจนถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. 2506

ต่อมาจอมพลถนอม กิตติขจร ซึ่งเป็นทายาททางการเมืองขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสืบแทน และได้ประกาศร่างรัฐธรรมนูญใน พ.ศ. 2511 และรัฐบาลจัดให้มีการเลือกตั้ง ซึ่งทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างฝ่ายนิติบัญญัติกับฝ่ายบริหารในหลายประเด็น

ในที่สุดจอมพลถนอม กิตติขจร และจอมพลประภาส จารุเสถียรทำการปฏิวัติรัฐบาลตนเองในวันที่ 17 พฤศจิกายน 2514 ยกเลิกรัฐธรรมนูญประกาศใช้ธรรมนูญการปกครองแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2515 จัดตั้งสภาบริหารแห่งชาติ โดยอ้างสาเหตุจากภัยคอมมิวนิสต์ และความวุ่นวายของสมาชิกสภา จนกระทั่งเกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ในเวลาต่อมา

1.4 เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516

ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาของไทย เกิดขึ้น หลังจากการรวมกลุ่มของเหล่านิสิต-นักศึกษาจำนวน 18 สถาบัน ซึ่งมีอุดมการณ์ทางความคิดเกี่ยวกับความไม่เป็นธรรมของสังคมเห็นว่ารัฐบาลนี้อยู่ในฐานะอภิสิทธิ์ชน มีการคอร์รัปชัน และแสวงหาความสุขให้ชีวิตสุขสบาย มีความเหลื่อมล้ำทางสังคมมากระหว่างชนชั้น³

¹ไชวณะ ไตรมาศ. (2543). ข้อมูลพื้นฐาน 66 ปี ประชาธิปไตยไทย. หน้า 35.

²แหล่งเดิม. หน้า 128.

³แหล่งเดิม. หน้า 25-40.

ในที่สุดศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย จึงเริ่มก่อการรวมกลุ่มชุมนุมต่อต้านสินค้าญี่ปุ่น และทำการประท้วงในกรณีการใช้สิทธิล้าสัวในทุ่งใหญ่นเรศวร รวมทั้งการประท้วงต่อความไม่เป็นธรรมอื่นๆ ปัญหาทางการเมืองและสังคมยังเกิดจากความแตกต่างทางชนชั้นระหว่างคนรวยกับคนจน ชนชั้นกลางนายทุนและเจ้าของที่ดินที่เอารัดเอาเปรียบชาวนา ผู้ใช้แรงงานถูกเอารัดเอาเปรียบ กดขี่ค่าจ้างแรงงานจากนายจ้าง มีบทกวี วรรณกรรม และบทเพลงเพื่อชีวิตที่ล้วนประพันธ์ขึ้นจากความเหลื่อมล้ำทางสังคม บทเพลง “คนกับควาย” “กรรมาชน” หรือบทกวี “ใบไม้ที่หายไป” จากนักเคลื่อนไหวด้านสิทธิมนุษยชน

เหตุการณ์เกิดขึ้นในตอนเช้าตรู่วันที่ 13 ตุลาคม 2514 เมื่อนักเรียน นิสิต นักศึกษา และประชาชนมารวมตัวกัน เพื่อเรียกร้องรัฐธรรมนูญบริเวณที่อนุสาวรีย์ท้าวสุทศิ์ทางด้านเหนือของท้องสนามหลวง ในยุคประชาธิปไตยชนรชาดำเนินเป็นถนนที่เป็นสัญลักษณ์ และมีความสำคัญทางการเมือง เช่น ดังเหตุการณ์คำพูดของจิระนันท์ พิตรปรีชา กล่าวว่า¹

ในวันแรกของผู้ที่อยู่กลางคลื่นมหาชน เมื่อวันที่ 14 ตุลาคม 2516 เราเคลื่อนขบวนออกจากธรรมศาสตร์ โดยรถบัญชาการออกทางประตูหลังด้านท่าพระอาทิตย์ ผ่านโรงละครแห่งชาติมาออกถนนราชดำเนิน คนที่ไม่ได้ออกทางประตูหลังก็มาออกทางประตูหน้าธรรมศาสตร์ แล้วออกมาสมทบกัน สภาพของถนนเหมือนไหลไปเอง เหมือนกับมีรางน้ำหรือทางน้ำอยู่แล้วคลื่นมหาชนไหลไปตามนั้น นั่นก็คือ ถนนราชดำเนิน จุดหมายก็คือพักยกแรกที่อนุสาวรีย์ ซึ่งตอนนั้นดูทั้งทางด้านสามัญสำนึกของการเดินขบวน มันเป็นเรื่องที่ถูกที่ควรอยู่แล้ว เพราะว่าไม่มีถนนที่ใหญ่ไปกว่านั้นที่จะรับคนขนาดนั้นได้แล้วจุดที่จะหยุดจะดูเหมือนว่าเป็นศูนย์กลางพอดีไม่ว่าเราจะตั้งโต๊ะขึ้นไฮปาร์คคนก็สามารถล้อมรอบได้ทุกทิศทางเพื่อจะมาฟังตอนนั้นการใช้เวลาจากธรรมศาสตร์ไปอนุสาวรีย์นี้ใช้เวลานานมากไปอย่างช้าๆคนที่มาร่วมเดินขบวนในตอนนั้นตอนที่เคลื่อนไปทางก็รู้สึกคล้ายว่าจะได้เห็นภาพอะไรที่ยิ่งใหญ่ มองไปทางไหนก็มีแต่คน คน คน ขบวนนักเรียนอาชีวะ ขบวนธง นักศึกษาหญิงอัญเชิญพระบรมฉายาลักษณ์ดูแล้วพูดได้ว่าชนลูกกันทุกคนตอนนั้นยังไม่ได้สัญญาอันตราย มันเป็นเพียงภาพประวัติศาสตร์...

นึกไม่ถึงว่าคนมากมายขนาดนั้นมาด้วยจุดประสงค์อันเดียวกัน มองไปทิศไหนไม่ว่าสี่แยกคอกวัวในครั้งนั้นมีประชาชนก็มาร่วมเยอะมากในวันนั้น...อย่าลืมน่าประเด็นของการต่อสู้มันเป็นเรื่องที่ทุกคนมีสำนึกที่จะเข้าร่วมได้ เช่น เป้ามันอยู่ที่ระบบเผด็จการและเผด็จการนี้ได้ก่อปัญหาอะไรไว้บ้าง เช่น เสรีภาพ นักเรียน นักศึกษาต่างรู้ดีก็เรียกร้องกันอยู่ รัฐธรรมนูญ ประชาชนก็ไม่พอใจ เพราะว่าตอนนั้นมีปัญหาข้าวแพง น้ำมันแพง ซึ่งก่อนหน้านี้เป็นเวลา 20 ปี ไม่เคยมีคนไทยต้องไปยืนเข้าคิวซื้อข้าว ข้าวเท็จจริงที่ปรากฏอยู่ คนสี่ห้า ตระกูลครองความเป็นใหญ่ในรัฐบาล และเป็นกรรมการบริษัทใหญ่ ถือหุ้นลม ผลประโยชน์ส่วนตัว เปิดเผย และความไม่พอใจของประชาชนถึงขีดสุด...

¹จิระนันท์ พิตรปรีชา เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, ทวีวุฒิ สุรินทร์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เมื่อ 23 กุมภาพันธ์ 2547.

การจลาจลเกิดขึ้นในตอนเช้าตรู่วันที่ 14 ตุลาคม 2514 เมื่อนักเรียนนิสิตนักศึกษา และประชาชนเตรียมที่จะสลายตัวบริเวณถนนพระราม 5 บริเวณด้านหน้าพระราชวังสวงจิตตลารโหฐาน แต่แล้วเหตุการณ์กลับบานปลาย เมื่อมีการเผากองสลากรินแบ่งรัฐบาล ที่ตั้งอยู่ ณ มุมถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจรัฐที่เก็บเกี่ยวผลประโยชน์ของประชาชน และมอมเมาประชาชน ทำให้คนผ่นจ่อมปลอม รวมทั้งสถานีตำรวจ (โรงพักขณะสงคราม) คือ สัญลักษณ์ของอำนาจรัฐ ด้วยเหมือนกัน เมื่อเกิดจลาจล หลังจากเกิดการตีกันจึงไม่มีใครคุมใครอยู่ จึงเกิดการเผาทำลายและแนวคิดทางด้านและขบวนการนักศึกษา(studen Revolt)¹ ในยุคนั้นมีผลต่อการกระตุ้นให้กลุ่มนิสิต-นักศึกษาส่วนหนึ่งในยุค 14 ตุลาคม 2516 ได้แรงบันดาลใจในการสู้เพื่อเสรีภาพแม้กระทั่งอิทธิพลของบทเพลง Bolting in the win หรือภาพนักศึกษาฝรั่งเศสเอาดอกไม้เสียบที่ปลายปืนของทหารฝรั่งเศส เป็นต้น

ในที่สุดเมื่อเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ยุติลง ประเทศไทยจึงได้นายกพระราชทาน คือ นายสัญญา ธรรมศักดิ์ แต่สถานการณ์ทางบ้านเมืองยังมีข้อขัดแย้ง จนกระทั่งเกิดเหตุการณ์ หลังจากมีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ ฉบับ พ.ศ.2517 หลังจากนั้น ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และต่อมาไม่ได้รับความไว้วางใจจากการแถลงนโยบายของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในที่สุดสภาจึงแต่งตั้ง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

ต่อมามีเหตุการณ์วุ่นวายทางการเมืองขึ้นบ่อยครั้ง รวมทั้งมีการเดินขบวนก่อการประท้วงเรียกร้องเพื่อบีบบังคับรัฐบาล บรรดานิสิต-นักศึกษาประท้วงเพื่อขับไล่ไม่ให้กองทัพอเมริกันในประเทศไทย รวมทั้งมีการลอบสังหารผู้นำชาวนา และจอมพลประภาสเดินทางกลับประเทศไทย ทำให้กลุ่มนักศึกษาเกิดความไม่พอใจ หลังจากนั้น เกิดการยุบสภา ในที่สุดนั้น ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ชนะการเลือกตั้งและได้กลับมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

เมื่อจอมพลถนอม กิตติขจรเดินทางกลับประเทศไทยสร้างความไม่พอใจให้กลุ่มนิสิตนักศึกษาเกิดการประท้วง และสร้างความวุ่นวายทางการเมือง จนกระทั่งม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ตัดสินใจลาออกจากตำแหน่งกลางสภา แต่กลับได้รับเลือกกลับเข้ามาดำรงตำแหน่งอีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นสถานการณ์บ้านเมืองของไทยเกิดความระส่ำระสายจากความเปลี่ยนแปลงจากภายนอกและภายในประเทศ ดังพระราชดำรัส เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2518 ความว่า²

¹ จีระนันท์ พิศรปริษา เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, ทวีวุฒิ สุริบุตร เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เมื่อ 23 กุมภาพันธ์ 2547.

² ฉลอง สุนทรวณิช; และคนอื่นๆ. (2546). 25 ปี 6 ตุลาในบริบทสังคมไทย. หน้า 198.

ประเทศชาติก็เหมือนกัน ถ้าร่วมกันจริงๆ ก็อยู่ได้ การอยู่ก็มีหลายพวก ถ้าอยากแบ่งเป็นพวก...เป็นพวกทหาร พวกพลเรือน หรือตำรวจ พวกที่อยู่ในเครื่องแบบ และพวกที่อยู่นอกเครื่องแบบ แบ่งเป็นพวกเจ้าหน้าที่กับพวกประชาชน แบ่งเป็นผู้ใหญ่เป็นผู้ย่อย เป็นผู้เฒ่าได้โนเสาร์กับนักศึกษาและนักเรียน แบ่งกันทั้งนั้น ชั้นชั้นต่างๆ แบ่งกัน ถ้าแบ่งกันอย่างนี้อยู่กันไม่ได้ ต้องช่วยกันทั้งนั้น...ที่เปรียบเหมือนลั่นกับฟัน...ลั่นก็คือประชาชน ฟันคือนาย เขาว่าต้องปลดแอก...

แต่แล้วสถานการณ์ทั่วไปยิ่งเลวร้ายลง ความขัดแย้งของชนชั้นต่างๆ บังเกิดขึ้น และความแตกแยกทางอุดมการณ์ของสังคมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งเกิดเหตุการณ์ ดังนี้

1.5 เหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519

การประท้วงของบรรดานิสิต-นักศึกษาหลายสถาบัน ทำให้เหตุการณ์บานปลายเป็นการจลาจลที่ท้องสนามหลวงและถนนราชดำเนินในวันที่ 6 ตุลาคม 2519 มีการใช้กำลังทหารปราบปรามนักศึกษาที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์อย่างรุนแรงจนเกิดความแตกแยกในสังคมไทย ปัญญาชนและประชาชนถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ต้องหนีภัยเข้าป่าเพื่อรักษาอุดมการณ์ ประกอบกับในระยะนั้นสถานการณ์ภายนอกประเทศเกิดปัญหาวิกฤตการณ์นาปรการ เช่น การพ่ายแพ้ของกองทัพสหรัฐในสงครามเวียดนาม และกองทัพของเวียดนามเหนือบุกผ่านเส้นขนานที่ 17 องศาเหนือ จนกระทั่งยึดกรุงไซ่ง่อนเมืองหลวงเวียดนามใต้ได้สำเร็จ ประเทศลาว และประเทศกัมพูชาก็ตกอยู่ภายใต้การปกครองลัทธิคอมมิวนิสต์ ซึ่งเป็นผลจากสงครามเย็นทำให้ประเทศไทยที่อยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงและเปราะบาง จึงเกิดการกระทบกระทั่งเพราะอิทธิพลของอุดมการณ์ที่แตกต่างกัน และเกิดความไม่เข้าใจกันจนเกิดการแตกความสามัคคีในสังคม

หลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 แต่บ้านเมืองยังระส่ำระสาย คณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน นำโดย พล.ร.อ.สงัด ชลออยู่ และพล.อ.เกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ ก่อการรัฐประหารประกาศยุบสภา และยกเลิกรัฐธรรมนูญ

คณะปฏิรูปได้แต่งตั้งนายธานินทร์ กรัยวิเชียร เป็นนายกรัฐมนตรี แต่สถานการณ์ทางการเมืองและฐานะของรัฐบาลยังไม่มั่นคง ยังคงมีการก่อการรัฐประหารอีกหลายครั้ง เช่น พ.ศ. 2520 พล.อ.ฉลาด หิรัญศิริ พยายามทำรัฐประหารแต่ไม่สำเร็จ พล.ร.อ.สงัด ชลออยู่ ทำการปฏิวัติ ล้มล้างรัฐบาลนายธานินทร์ กรัยวิเชียร แต่งตั้งให้พล.อ.เกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี แต่ประกาศลาออกกลางรัฐสภา ใน พ.ศ. 2523 หลังปัญหาวิกฤตการณ์น้ำมัน และค่าครองชีพเพิ่มสูงขึ้นอย่างมาก รัฐสภาได้คัดเลือก พล.อ.เปรม ติณสูลานนท์ให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีคนที่ 16

พ.ศ. 2524 เกิดกบฏ นำโดยพล.อ.สันต์ จิตรปฏิมา และพล.อ.มัญญ ฐปชจร และ ใน พ.ศ. 2528 พล.อ.เสริม ณ นคร และพล.อ.เกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ พยายามก่อการรัฐประหารอีกแต่ไม่สำเร็จ

พ.ศ. 2531 พล.อ.เปรม ติณสูลานนท์ประกาศยุบสภา และมีการเลือกตั้งทั่วไปแต่งตั้ง พล.ต.ชาติชาย ชุณหะวัณ ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีคนที่ 17 จนถูกคณะรักษาความมั่นคงแห่งชาติ (รชช.) นำโดยพล.อ.สุนทร คงสมพงษ์ พล.อ.สุจินดา คราประยูรยึดอำนาจ เมื่อวันที่ 23 กุมภาพันธ์ คณะรักษาความมั่นคงแห่งชาติได้มอบให้นายอานันท์ ปันยารชุนขึ้นดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรีคนที่ 18

แม้ว่าเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 จะไม่ได้ใช้เวทีต่อต้านอำนาจรัฐบาลนราธิวาสดำเนิน แต่เนื่องจากในบริเวณนั้น เป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และสนามหลวง ซึ่งเป็นพื้นที่โดยรอบของถนนราชดำเนิน ทำให้การประท้วงครั้งนั้นเกิดข้อผิดพลาดเพราะการชุมนุมครั้งนั้นตั้งอยู่ในที่มั่น คือในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่เป็นจุดอับ ไม่เหมาะในการชุมนุม ทำให้นำมาซึ่งความพ่ายแพ้ในที่สุด

1.6 เหตุการณ์พฤษภาทมิฬ 2535

หลังการเลือกตั้งใน พ.ศ. 2535 ในวันที่ 10 เมษายน 2535 พล.อ.สุจินดา คราประยูร ได้รับแต่งตั้งขึ้นดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรีคนที่ 19 แต่ได้รับการต่อต้านอย่างมาก และในระหว่างวันที่ 17-20 พฤษภาคม 2535 มีผู้เข้าร่วมชุมนุมที่ท้องสนามหลวงและตลอดถนนราชดำเนินราว 5 แสนคน¹ เพื่อเรียกร้องให้พล.อ.สุจินดา คราประยูร ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ให้มีการแก้ไขรัฐธรรมนูญ โดยให้นายกรัฐมนตรีมาจากการเลือกตั้ง และต้องเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เหตุการณ์บานปลายจนเกิดการปะทะอย่างรุนแรงระหว่างทหารและประชาชน มีประชาชนล้มตายเป็นจำนวนมาก

ที่สุทวัน² 20 พฤษภาคม 2535² พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พล.อ.สุจินดา คราประยูร นายกรัฐมนตรี และพล.ต.จำลอง ศรีเมือง ผู้นำฝ่ายต่อต้านเข้าเฝ้าเพื่อคลี่คลายสถานการณ์ ความรุนแรงทางการเมือง หลังจากนั้น 24 พฤษภาคม 2535 พล.อ.สุจินดา คราประยูรประกาศลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ให้นายอานันท์ ปันยารชุน ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง และจัดให้มีการเลือกตั้งในเดือนกันยายน พ.ศ. 2535 นายชวน หลีกภัย ขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีคนที่ 20 ซึ่งมาจากการเลือกตั้ง หลังจากนั้นนายกรัฐมนตรีมาจากการเลือกตั้งโดยตลอด

จะเห็นได้ว่าถนนราชดำเนินสายนี้มีความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง-การปกครองไทยของชาติหลายครั้ง ซึ่งแต่ละเหตุการณ์ก็ล้วนเป็นการแสดงแสนยานุภาพของมวลชนทั้งสิ้น ทั้งนี้อาจเป็นด้วยที่ถนนราชดำเนินมีทำเลที่ตั้ง ตลอดจนสถานที่สำคัญที่เป็นสัญลักษณ์แสดงความหมายเกี่ยวกับเสรีภาพ ตลอดจนมีชัยภูมิที่เหมาะสมในการรวมพลัง

¹เชาวนะ ไตรมาศ. (2543). ข้อมูลพื้นฐาน 66 ปี ประชาธิปไตยไทย. หน้า 54.

²แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

จึงทำให้เหตุการณ์ที่ผ่านมาทุกๆ สถานการณ์ล้วนมีหลากหลายอาชีพ ตั้งแต่ ข้าราชการ ตำรวจ ทหาร นักธุรกิจ ตลอดจนพ่อค้าและประชาชนทุกหมู่เหล่า ทำให้ถนนราชดำเนินสายนี้เป็นเวทีทางการเมืองที่ชนทุกชั้นต่างเข้ามาเพื่อขอให้สถานที่เพื่อเป็นการประกาศพลัง ซึ่งแสดงสิทธิอันชอบธรรมของปวงชนเป็นการต่อรองทางการเมือง บางครั้งเพื่อต้องการกดดันรัฐบาลครั้งแล้วครั้งเล่าบนถนนราชดำเนิน

2. ด้านเศรษฐกิจ

การสร้างถนนราชดำเนินจัดเป็นโครงการก่อสร้างขนาดใหญ่ ที่ใช้งบประมาณสูงในการก่อสร้าง เริ่มด้วยค่าวัสดุอุปกรณ์การก่อสร้าง เช่น อิฐ หิน ดิน ทราย ท่อน้ำ และลูกกลิ้งบดถนน เป็นต้น ค่าแรงงานในการก่อสร้าง ค่าต้นไม้สำหรับปลูกประดับที่เกาะกลางและสองข้างถนน ค่าเก้าอี้พักผ่อนริมทาง รวมทั้งค่าใช้จ่ายต่างๆ อีกมากมาย และที่สำคัญที่สุด คือ ค่าเวนคืนที่ดินแก่ราษฎรเจ้าของที่ดิน ซึ่งงบประมาณจำนวนมากที่ใช้จ่ายไปในโครงการนี้ได้ก่อให้เกิดการหมุนเวียนของเศรษฐกิจ และการพาณิชย์เป็นวงกว้างกล่าวคือในขณะที่กำลังก่อสร้างนั้น ได้มีการสั่งซื้อวัสดุอุปกรณ์ก่อสร้างจำนวนมาก พ่อค้าวัสดุก่อสร้างได้มีโอกาสขายของ ขนส่งของ ทำให้ราษฎรมีงานทำเพราะการก่อสร้างถนนนี้มีความต้องการใช้แรงงานจำนวนมากมีการจ้างทั้งแรงงานไทยและแรงงานจีน ทำให้ราษฎรมีรายได้มีกำลังซื้อเพิ่มขึ้นเกิดตลาด และเกิดแหล่งการค้าขายแห่งใหม่ และมีการตั้งบ้านเรือนเกิดชุมชนใหม่ขึ้นบริเวณถนนราชดำเนินและพื้นที่ใกล้เคียง เช่น ชุมชนย่านคลองมหานาค ชุมชนนางเลิ้ง เป็นต้น

ต่อมาเมื่อการตัดถนนเกิดขึ้นภายในกรุงเทพฯ มากขึ้น ถนนบางสายพยายามตัดเลียบแม่น้ำคูคลองเพราะต้องการดึงดูดการค้าขายแบบเดิม ซึ่งยังคงผูกพันกับคูคลองและแม่น้ำสายต่างๆ อยู่พ่อค้าแม่ค้ายังนิยมนำเอาสินค้าในสวนออกมาจำหน่ายตามตลาด จึงทำให้การค้าขายยิ่งขยายตัวจากแม่น้ำลำคลองขึ้นมาอยู่บนบกมากกว่าแต่ก่อน จนทำให้เกิดเป็นตลาดบกขึ้นข้างถนนริมคลองสำคัญๆ หลายสาย เช่น คลองผดุงกรุงเกษม คลองโอ่งอ่าง คลองบางลำภู เป็นต้น ดังนั้นคลองจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งทั้งทางด้านชีวิตความเป็นอยู่ วัฒนธรรม ประเพณี สงคราม ความเชื่อ และก่อให้เกิดประโยชน์อื่นๆ อีกมากมาย

ต่อมาชาวกรุงเทพฯ จึงหันมานิยมสร้างบ้าน ผูกเรือน ปลูกกระต๊อบขึ้นริมสองฟากถนนมากยิ่งขึ้น การจับจองที่ดินของผู้มาก่อนสามารถสร้างบ้านเรือนตามชอบ ผู้มาทีหลังต้องขอซื้อหรือเช่าจากเจ้าของเดิม ส่วนกลุ่มนายทุน เช่น กลุ่มเจ้านาย กลุ่มขุนนาง และกลุ่มชาวจีนโพ้นทะเลนิยมกว้านซื้อที่ดินริมถนนที่ตัดใหม่หลายสาย เพื่อปลูกห้องแถว ตึกแถวสำหรับให้เช่าเพื่อทำการค้าขายและอยู่อาศัย ทำให้ราคาที่ดินริมสองฟากถนนสายต่างๆ ยิ่งเพิ่มราคาสูงขึ้นตามลำดับ เนื่องจากการคมนาคมสะดวก ราษฎรจึงนิยมสร้างบ้านเรือนริมถนนจนเป็นเกิดเป็นค่านิยมใหม่ที่ต้องการมีที่ดินติดถนน

ที่ดินริมถนนราชดำเนินเมื่อถนนราชดำเนินมีการก่อสร้างแล้วเสร็จได้ ทำให้ราคาที่ดินตลอดแนวสองข้างถนนมีราคาแพงขึ้น เจ้าของที่ดินยอมได้ประโยชน์ทางการ จึงขอให้เจ้าของที่ดินช่วยออกค่าก่อสร้างถนนบางส่วนด้วย สำหรับที่ดินของทางการจะมีการสร้างอาคารให้ราษฎรได้เช่าอยู่อาศัยและทำการค้าขาย รวมทั้งมีการประกาศขายที่ดินริมถนนราชดำเนินบางส่วนแก่ราษฎรด้วย

ในปัจจุบันที่ดินสองข้างถนนราชดำเนินส่วนใหญ่เป็นของราชการ โดยเฉพาะบริเวณถนนราชดำเนินใน และราชดำเนินนอก ส่วนที่ดินบริเวณถนนราชดำเนินกลางที่ดินจะเป็นของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ โดยมีการปลูกสร้างเป็นอาคารพาณิชย์ให้เอกชนเช่าทำธุรกิจ นับเป็นการหารายได้เข้าคลัง และยังทำให้มีการขยายความเจริญทางเศรษฐกิจ

2.1 การขยายตัวทางการค้าบริเวณถนนราชดำเนินโดยรอบ

เนื่องจากถนนราชดำเนินเป็นถนนที่ตั้งอยู่บริเวณเกาะเมืองรัตนโกสินทร์ และมีพื้นที่ติดต่อกับทางทิศเหนือภายนอกเกาะเมือง ถนนราชดำเนินก่อสร้างเสร็จเมื่อราวพุทธศักราช 2447 ดังนั้นทำให้หลัง พ.ศ. 2447 ถนนหลายสายที่เกิดขึ้นในขณะนั้นมักสร้างเส้นทางเพื่อเชื่อมต่อกับถนนราชดำเนินกับถนนสายต่างๆ เพราะถนนราชดำเนินเป็นศูนย์กลางของกรุงเทพฯ ซึ่งในยุคนั้นเป็นถนนที่มีความเจริญ ความทันสมัย และแหล่งรวมแฟชั่น รวมทั้งมีสถานที่สำคัญของท่านราชการ เช่น กระทรวง ทบวง กรม

นอกจากนี้ยังเป็นเส้นทางคมนาคม และเป็นย่านธุรกิจการค้า ซึ่งมีย่านตลาดการค้าโบราณตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์กระจายกระจายทั่วไป ทำเลการค้าขายสินค้าประเภทต่างๆ และมีการประกอบอาชีพซึ่งเกิดจากการขยายตัวของถนนโดยรอบถนนราชดำเนิน ซึ่งได้รวบรวมจากหนังสือหลายเล่มไว้พอสังเขป ได้แก่ ย่านเก่าในกรุงเทพฯ โดย ปราณี กล้าล้ม ย่านตึกทั่วกรุงเทพฯ โดย น.ณ ปากน้ำ และชื่อบ้าน นามเมือง โดย ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย ฯลฯ ดังนี้

สินค้าประเภท	ย่าน/ถนน
เครื่องเขียน	ถนนราชวงศ์ ถนนลำเพ็ง
แบบเรียน	โรงพิมพ์ถนนสำราญราษฎร์
ทองคำเปลว รักปิดทอง โรงหล่อพระปฏิมากร	วัดสุทัศน์ ถนนตีทอง
สายรัดประคด	วัดเทพธิดา ถนนมหาไชย
โอง อ่าง ถ่อ แจว พาย มืด โซ่ ตรวน	สี่แยกมหานาค ริมคลองผดุงกรุงเกษม
แจว พาย ถ่อ	บริเวณคลองบางกอกใหญ่
หม้อ โอง อ่าง	บ้านตะนาวศรี เหนือวัดเขมาภิรตาราม
ข้าวสาร	ห้องแถว ดึกแถวริมถนนทั่วไป

สินค้าประเภท	ย่าน/ถนน
กระสอบป่านใส่ข้าวสาร เชือกป่าน	ถนนทรงวาด บริเวณวัดเกาะปลายถนนสำเพ็ง
เครื่องยาไทย	ถนนสำเพ็ง ถนนเจริญกรุง
เครื่องยาฝรั่ง	ห้างบีแอล... ถนนเยาวราช
เสาไม้กระดาน ปูนขาว	ริมคลองบางลำภู ริมคลองผดุงกรุงเกษม
เครื่องประดับบ้านเรือน เช่น ตู้ โต๊ะ เก้าอี้	เวียงโรจน์นาครเกษม ถนนเจริญกรุง ถนนวรจักร
เรือกำปั่น เรือประทุน	ริมคลองบางลำภู สะพานผ่านฟ้าลีลาศ
โรงต่อเรือ	คลองบางกอกใหญ่
เครื่องจักร รถยนต์ เครื่องเรือ	ตามห้างขนาดใหญ่ เช่น ห้างบาราโเบต สะพานอุบลรัตน์ ห้างเพาปิกบิกเดนบัก สะพานมอญ ถนนอัษฎางค์ ถนนเจริญกรุง
ดินสอพอง ดินสอขาว ดินขาว	บ้านดินสอ ถนนดินสอ โบสถ์พราหมณ์ เสาชิงช้า
เครื่องถม ชันน้ำพานรอง	บ้านพานถม รอบวัดสระเกศ
เครื่องทองเหลือง	เสาชิงช้า
เครื่องหัตถกรรม	บ้านบุ หลังวัดสังเวช
ทองรูปพรรณ	ตลาดเสาชิงช้า
ช่างทอง	ตรอกสุเหร่า บางลำพู
ช่างทำหัวโขน	ตรงข้ามวัดชนะสงคราม
ดอกไม้ไฟ ดอกไม้เพลิง	บ้านดอกไม้ หน้าวัดสระเกศ
ดินปืน	ตึกดิน
หีบ กระถาง	ถนนปทุมคงคา ตลาดน้อย ถนนเจริญกรุง
หินสำหรับจารึก ทำพื้นโต๊ะ	ตลาดน้อย ถนนเจริญกรุง
เมล็ดพันธุ์ผักต่างๆ	ข้างวัดสัมพันธวงศ์ ถนนทรงวาด
ผลไม้จากสวนต่างจังหวัด	สี่แยกมหานาค (ชุมชนชาวเรือ)
-ทุเรียน	ริมคลองบางลำภูบน
-ส้มโอ	จากจังหวัดนครปฐม
-เงาะ ลำไย	จากจังหวัดจันทบุรี และภาคใต้
ผลไม้จากภาคใต้	ถนนบางรัก
ผลไม้จากต่างประเทศ	สะพานหัน ถนนสำเพ็ง ถนนราชวงศ์

ภายหลังเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ธุรกิจการค้าขายในย่านและถนนที่เคยเจริญรุ่งเรืองในอดีตบางแห่งกลับซบเซาลง เพราะขาดความนิยมล้าสมัย บางแห่งกลับสูญหายไป เพราะไม่มีผู้สืบทอดกิจการ แต่ในย่านธุรกิจบนถนนสำคัญหลายสาย เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนเยาวราช ถนนบำรุงเมือง ยังคงรุ่งเรืองธุรกิจการค้าส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในสถานที่เดิม ย่านการค้าเดิม แหล่งเดิม ถนนสายเดิม เช่น ถนนบางลำพู เป็นย่านการค้าของชุมชนชาวไทย เป็นต้น บางครั้งอาจจะเล็กลง แต่ยังคงรักษาเอกลักษณ์ของชาติตราบนานเท่าทุกวันนี้

2.2 อาคารบริเวณถนนราชดำเนิน

เมื่อธุรกิจการค้าริมสองฟากถนนสายต่างๆ พัฒนาขึ้นเรื่อยๆ บ้านเรือน ร้านค้า หอแถว และตึกแถวเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก การปลูกสร้างตึกและอาคารต่างๆ ในระยะแรกเริ่มสร้างมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากอาคารชั้นเดียวบ้าง สองชั้นบ้าง ปลูกสร้างแบบง่ายเพื่อให้ชาวตะวันตก และชาวจีนเช่าเพื่อทำกิจการค้า ส่วนชาวไทยในอดีตนิยมอาศัยอยู่ตามสวน และบ้านเรือนมีรั้วรอบขอบชิด จึงเริ่มปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการอยู่อาศัยซึ่งมีพัฒนาการตามความเจริญตามยุคสมัย ส่วนถนนราชดำเนินในปัจจุบันอาคารที่สร้างในบริเวณนี้ถือว่าเป็นย่านสำคัญในการดำเนินธุรกิจการค้า และเป็นย่านการค้าโบราณมาตั้งแต่ยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เช่น บริเวณถนนราชดำเนินกลาง ประกอบด้วยท่าเลกราค้า และอาชีพที่แตกต่างกัน ได้แก่ การค้าขายเสื้อผ้า ขายสินค้าไทย ขายขนมไทย ที่ตั้งอยู่บริเวณถนนบางลำพูจากแยกถนนราชดำเนินกลาง มีแหล่งขายตำราแบบเรียนและหนังสือเรียนบริเวณศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ หรือการค้าสลากบริเวณสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ฯลฯ

ดังนั้นถนนราชดำเนิน จึงถือว่าเป็นสถานที่ที่เป็นแหล่งรวมทางการค้า และเศรษฐกิจที่สำคัญของสังคมไทยตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

3. ด้านสังคม

สภาพทางสังคมของบริเวณถนนราชดำเนิน ในช่วงเวลานับ 100 ปี ที่ผ่านมามีถนนสายนี้มีบทบาทต่อสังคมไทยอย่างมาก มีกิจกรรม ตลอดจนประเพณี ที่เป็นรากฐานของสังคมไทย นับตั้งแต่อดีตและสืบสานมาจนกระทั่งทุกวันนี้ และยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในสังคมไทย

ถนนราชดำเนินเปรียบเป็นราชินีแห่งเมือง ตั้งแต่เมื่อแรกสร้าง ถนนหนทางของราชดำเนิน มีความกว้างใหญ่เกินกว่าคนในยุคเมื่อ 100 ปีก่อนจะใช้ประโยชน์อย่างคุ้มค่า หรือในถนนบางสาย เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเยาวราช ซึ่งเป็นถนนที่มีความสำคัญเพราะเป็นย่านการค้า

เมื่อสร้างเสร็จใหม่ยังใช้ประโยชน์ในการสัญจรเพียงครั้งหนึ่ง ส่วนอีกครึ่งหนึ่งยังปล่อยเป็นที่รกร้าง บางครั้งถึงขั้นเอาขยะมูลฝอยสิ่งปฏิกูลมาทิ้ง กรมสุขภาพบาลมีหน้าที่ดูแลก็ไม่สามารถดูแลได้อย่างทั่วถึง ในที่สุดถึงทางการในยุคนั้นต้องออกพระราชบัญญัติด้านความสะอาดเพื่อควบคุม หรือ ถนนสีลม มีความสำคัญเพราะเป็นย่านการค้า นอกจากเป็นย่านที่อยู่อาศัยของชาวต่างชาติ เช่น ชาวตะวันตกยังเป็นที่ตั้งของสถานกงสุล และสถานทูตของประเทศต่างๆ

ถนนราชดำเนินเมื่อสร้างเสร็จใหม่ๆ มีการใช้ประโยชน์น้อยเป็นเพียงทางเสด็จพระราชดำเนินของพระราชวงศ์ และสถานที่ในการพักผ่อนของราษฎร ต่อมาเมื่อระยะเวลาผ่านไปการใช้ประโยชน์ของถนนราชดำเนินยิ่งทวีความจำเป็นมากขึ้น

ประเทศไทยมีตัวอย่างงานสถาปัตยกรรมที่มีการออกแบบที่สง่างาม¹ คือ บริเวณถนนราชดำเนินนอก และถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นส่วนหนึ่ง และสร้างเพิ่มเติมในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เพื่อแสดงให้เห็นว่าเรามีความเจริญเท่าเทียมกันเพราะเป็นเมืองที่มีคนเป็นอารยะจัดสร้าง เหมือนกับเมืองทุกแห่งในยุโรป ที่แข่งขัน และสร้างสรรค์ให้เมืองงดงามรวมทั้งสร้างความชื่นชม และความยำเกรงแก่ผู้พบเห็นนับว่าเป็นการสร้างเมืองเพื่อความยำเกรง ซึ่งเป็นการป้องกันประเทศอีกวิธีหนึ่ง

ถนนราชดำเนินเป็นถนนขนาดใหญ่ มีพระที่นั่งอนันตสมาคมตั้งอยู่ปลายถนนราชดำเนินนอก ตามหลักการวางผังเมือง² โดยวางตัวอาคารขนานแนวถนนราชดำเนินกลางเน้นความเป็นระเบียบ สีความโอ่อ่าของอาคาร และการออกแบบอาคารในความสม่ำเสมอของส่วนด้านหน้าอาคารถนนราชดำเนินเปรียบเสมือนเป็นกำแพงกันด้านข้างถนนราชดำเนินทั้งสองข้างอย่างต่อเนื่อง โดยเน้นความสวยงามของตัวอาคารแต่ละหลัง ซึ่งถือว่าเป็นถนนที่ใช้สำหรับต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองเป็นที่เชิดหน้าชูตาของชนชาวไทย ในปัจจุบันอาคารที่การออกแบบให้เป็นเอกภาพ และมีบางส่วนถูกทำลาย

ถนนราชดำเนินถือว่าเป็นถนนสายที่หน่วยราชการต่างๆ ให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง จึงแบ่งสายงานความรับผิดชอบ ดังนี้ สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ส่วนใหญ่ในถนนราชดำเนิน และเนื่องจากเป็นถนนสายหลักในการใช้ประกอบพระราชพิธี รัฐพิธี และประชาพิธี จึงมอบให้สำนักกรุงเทพมหานครเป็นผู้ดูแล รวมไปถึงงบประมาณในการจัดซื้อ ซ่อมแซม ปรับปรุง และเปลี่ยนแปลงตามแผนแม่บทโดยคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ รวมทั้งมอบให้การไฟฟ้า การประปา และองค์การโทรศัพท์รับผิดชอบตามสายงานเป็นส่วนๆ เป็นต้น

¹บุญนาค ตีวกุล. (2545). เมืองและสิ่งแวดล้อม. หน้า 59.

²แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

ซึ่งภาพลักษณ์ของเมืองที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือ ต้นไม้ ไม่ว่าจะอยู่ในป่าในเมืองหรือสวนสาธารณะ ดังนั้นถนนราชดำเนิน จึงมีต้นไม้เป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการสร้างเมือง ถนนราชดำเนินมีต้นมะขามประมาณราว 829 ต้น เท่ากับร้อยละ 59.86 เฉลี่ยกิโลเมตรละ 206 ต้น¹ เฉพาะถนนราชดำเนินนอกมีต้นมะขามประมาณ 508 ต้น ถนนราชดำเนินในมีต้นมะขามประมาณ 321 ต้น² ส่วนถนนราชดำเนินกลางมีต้นไม้หลายประเภท เช่น ต้นประดู่ ต้นราชพฤกษ์ ต้นหูกวาว และต้นอินทนิล เป็นต้น

3.1 การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของถนนราชดำเนิน

ถนนราชดำเนินมีความสำคัญทางสังคมต่อวิถีชีวิตของคนกรุงเทพฯ มาทุกยุคทุกสมัย บางช่วงเวลาถนนสายนี้ดูเงียบเหงา บางช่วงเวลาที่เมืองเกิดกาลถนนสายนี้มีผู้จำนวนมากเข้าจากทุกหัวสาระทิศเพื่อมาเฉลิมฉลอง หรือบางครั้งที่ประเทศต้องการการรวมพลังของมวลชนก็จะมีผู้คนที่เปี่ยมด้วยอุดมการณ์มาชุมนุมจำนวนมหาศาล ดังนั้นทุกชีวิตที่มาปรากฏบนถนนสายนี้ก็ล้วนมาด้วยจุดมุ่งหมายที่ต่างกัน และใช้ประโยชน์จากกิจกรรมทางสังคมที่ต่างกัน

ดังนั้นถนนราชดำเนินจึงมีการเคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงทางกายภาพอยู่ตลอดเวลา ตั้งแต่การตัดถนน เพิ่มซอย ถมคลอง สร้างสะพาน รื้อถอนอาคารเก่า ทาสีอาคารใหม่ ก่อสร้างอาคารเพิ่มเติม ทั้งมีการบูรณะปฏิสังขรณ์โบราณสถาน ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอาคารอนุรักษ์ ดังนั้นทางราชการจึงมีนโยบายในการอนุรักษ์ถนนราชดำเนินและอาคารโดยรอบเป็นสำคัญ

3.2 ถนนราชดำเนินกับการท่องเที่ยว

ถนนราชดำเนินเป็นถนนสายแรกของการจัดกระบวนพระราชพิธี ตั้งแต่ครั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้จัดชุมตลอดริมถนนราชดำเนินและกระบวนพระราชพิธีต้อนรับการเสด็จกลับพระนครในการประพาสยุโรป ต่อมาในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามได้มีการปรับปรุงใหม่บางส่วน คือ ส่วนของถนนราชดำเนินกลาง มีการปรับปรุงใหม่ให้มีบรรยากาศคล้ายกับถนนของสแวลีเซ ของกรุงปารีสประเทศฝรั่งเศสให้มากขึ้น

โดยการสร้างอาคารร้านค้าทรงสมัยใหม่ขึ้นสองฟากถนน ส่วนหลังอาคารจะมีถนนขนาดเล็กเรียกว่า ถนนบริการ ทำให้ถนนสายนี้กลายเป็นถนนสายธุรกิจที่มีความสวยงามและทันสมัยที่สุดในประเทศ ซึ่งสภาพอาคารพาณิชย์และสภาพแวดล้อมที่สวยงามของถนนราชดำเนินนี้ยังคงอยู่จนปัจจุบัน แม้ว่าถนนราชดำเนินจะไม่เป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจ และความทันสมัยที่สุดของประเทศ เช่น

¹บุญวงศ์ ไทยอุดสาหกรรม และคนอื่นๆ (2543). ต้นไม้บนถนนในกรุงเทพมหานคร. หน้า 4

²แหล่งเดิม. หน้า 31.

ปัจจุบันการดูแลต้นไม้บนถนนราชดำเนิน ขึ้นกับกองปลูก และรักษา กรุงเทพมหานคร

เดิมเนื่องจากสภาพบ้านเมืองเปลี่ยนไป จึงมีการขยายศูนย์การค้าและธุรกิจที่ทันสมัยไปที่อื่นๆ แต่ถนนราชดำเนินและบริเวณใกล้เคียงโดยรอบ ยังคงเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการระดับสูง และ สถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์มากมายหลายแห่งที่สำคัญ เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพล พระบรมมหาราชวัง พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย พระบรมรูปทรงม้า พระที่นั่งอนันตสมาคม เป็นต้น ทำให้ถนนราชดำเนินได้กลายเป็นบริเวณที่มีสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญของกรุงเทพมหานคร เป็นที่ดึงดูดนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและต่างชาติให้มาเยือนบริเวณนี้และบริเวณใกล้เคียง เช่น ย่านบางลำพู บริเวณถนนข้าวสารกับถนนพระอาทิตย์ เป็นต้น ก่อให้เกิดการสร้างงานอาชีพต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง กับธุรกิจท่องเที่ยวและการบริการที่เกี่ยวข้อง เช่น โรงแรมที่พัก ร้านอาหาร ธุรกิจนำเที่ยว การเช่ารถโดยสาร ร้านขายของที่ระลึกและขายสินค้าต่างๆ นับเป็นการสร้างรายได้แก่ประชาชนและประเทศชาติ ซึ่งทางการท่องเที่ยวฯ ได้ใช้ประโยชน์จากถนนราชดำเนิน ในการแสดงสัญลักษณ์และประเพณีต่างๆ เช่น งานสงกรานต์ งานแข่งขันว่าว นับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

3.4 ถนนราชดำเนินกับปัญหาการจราจร

ถนนราชดำเนินแม้จะมีความกว้างใหญ่มาก แต่จากสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป มีประชากรเพิ่มมากขึ้น มีการลดการใช้คลองเป็นทางคมนาคมหลัก แต่หันมาใช้ถนนแทน เมื่อมีการใช้รถใช้ถนนมากขึ้น แต่ขนาดของถนนยังเท่าเดิม ทำให้ไม่เพียงพอที่จะรองรับการจราจรที่เพิ่มขึ้น นอกจากนี้ ถนนราชดำเนินยังเป็นเส้นทางหลักที่เชื่อมต่อฝั่งธนบุรีที่มีการขยายตัวของเมือง รวมทั้งเชื่อมต่อกับเส้นทางสู่ภาคตะวันตกและภาคใต้ของประเทศ จึงยิ่งทำให้ถนนราชดำเนินมีสภาพการจราจรที่คับคั่ง ติดขัดบ่อยครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อตรงกับการจัดพิธีการของทางราชการ หรือเมื่อมีการชุมนุมประท้วงของประชาชนบนถนนสายนี้ ทำให้มีความจำเป็นต้องสร้างถนน และ สะพาน มารองรับ เช่น ถนนวงแหวนรอบนอก และสะพานพระรามแปด ทำให้ปัญหาการจราจรบนถนนราชดำเนินคล่องตัวขึ้นบ้าง การใช้เชื้อเพลิงลดลง เป็นการประหยัดเงินตราของประเทศ

นอกจากนี้บนถนนราชดำเนินกลาง ยังมีการจัดการจราจรแบบวงเวียนบริเวณอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ซึ่งเป็นบริเวณแยกของถนนราชดำเนินกลางตัดกับถนนดินสอ ซึ่งการจราจรแบบวงเวียนนี้ได้แบบอย่างมาจากยุโรป โดยเฉพาะประเทศอิตาลีโดยจัดให้รถทางขวามือในวงเวียนไปก่อน นับเป็นต้นแบบการจัดการจราจรแบบวงเวียนบนทางแยกสำหรับถนนอีกหลายสายในเวลาถัดมา

ซึ่งระบบการจราจรแบบวงเวียนนี้ใช้ในการจราจรของกรุงเทพมหานครมานาน จนกระทั่งประมาณ 5 - 40 ปี ที่ผ่านมา ได้มีการลดและเลิกการใช้ระบบวงเวียนลงเป็นระยะๆ เนื่องจากไม่สามารถรองรับการไหลเวียนของการจราจรที่หนาแน่นมากขึ้น โดยเปลี่ยนเป็นการสร้างสะพานลอยข้ามแยก หรือสร้างอุโมงค์ลอดทางแยกสำหรับบริเวณวงเวียนหลายแห่ง เช่น วงเวียนปทุมวัน วงเวียน

ราชเทวี และวงเวียนหลักสี่ เป็นต้น เหลือไว้เพียงวงเวียนอนุสาวรีย์ชัยสมรภูมิ และวงเวียนอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยอันเป็นต้นแบบที่ถนนราชดำเนินเท่านั้น

3.5 ถนนราชดำเนินกับการอนุรักษ์

การรักษาเอกลักษณ์เดิมของแนวถนน เนื่องจากอาคารส่วนใหญ่บนถนนสายนี้เป็นอาคารอนุรักษ์ ซึ่งประกอบด้วยปูชนียสถาน โบราณสถาน ที่สำคัญของชาติตั้งแต่ถนนราชดำเนินในถึงถนนราชดำเนินนอก ซึ่งในปัจจุบันถนนราชดำเนินนอกยังคงรักษาสภาพถนนตามแนวพระราชดำริเดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้มากที่สุด

อาคารส่วนใหญ่ของถนนราชดำเนินเป็นอาคารของส่วนราชการ ประกอบกับถนนสายนี้มีสถานที่ในการประกอบพระราชพิธี และรัฐพิธีที่สำคัญ เช่น สนามหลวง และลานพระราชวังดุสิต ดังนั้นตลอดเวลานับ 100 ปี ทางการจึงให้ความสำคัญกับถนนสายนี้สม่ำเสมอ มีการปรับปรุง ซ่อมแซม บำรุงรักษา และตกแต่งให้งดงาม ถนนสายนี้จึงได้รับการดูแลอย่างสม่ำเสมอ รวมทั้งยังมีนโยบายในการอนุรักษ์ถนนราชดำเนินรวมทั้งอาคารโดยรอบมาโดย

เมื่อถนนราชดำเนินมีความเจริญขึ้นตามลำดับทำให้สภาพชุมชนดั้งเดิมที่ตั้งอยู่ ณ บริเวณสายนี้ตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ต้องโยกย้าย หรือเปลี่ยนแปลงเนื่องจากการเปลี่ยนอาชีพ ตลอดจนการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนแปลง บางอาชีพสูญหายไป บางอาชีพเกิดขึ้นใหม่ การสืบทอดของวัฒนธรรม ตลอดจนสิทธิในการครอบครองที่ดิน เช่น ชุมชนป้อมมหากาฬ เกิดความขัดแย้งในจากการใช้ประโยชน์ที่ดิน ปัญหาการย้ายหน่วยราชการ รวมทั้งอาคารอนุรักษ์ที่ทรุดโทรมต้องมีการอนุรักษ์ การบูรณะปฏิสังขรณ์ พระอาราม ตลอดจนอาคารโบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์

ซึ่งในปัจจุบันอาคารต่างๆ ที่ได้รับการดูแลก็ยังเกิดปัญหาจากอาคารมีสภาพชำรุดทรุดโทรม เนื่องจากแต่ละอาคารส่วนใหญ่มีอายุเกือบ 100 ปี และมีการใช้งานมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน การซ่อมแซม และบำรุงรักษาต้องใช้งบประมาณจำนวนมาก บางอาคารผู้เข้าใช้ทำประโยชน์ไม่ตรงตามวัตถุประสงค์ ทำให้สภาพภายในอาคารสกปรกรกรุงรัง บางแห่งมีลักษณะที่คนอยู่อาศัย มีป้ายโฆษณาขนาดใหญ่ การทำสีขัดกับอาคารเดิม สายไฟฟ้าไม่เป็นระเบียบ และระบบสาธารณูปโภคไม่ดี ถนนด้านหลังอาคารมีสภาพเสื่อมโทรมเนื่องจากขาดการดูแล ทำให้อาคารส่วนใหญ่มีสภาพไม่สวยงามเป็นระเบียบ เช่น บริเวณถนนราชดำเนินกลาง แม้แต่ชนิดของต้นไม้ก็เป็นปัญหา เช่น ต้นประดู่ และต้นราชพฤกษ์ ฯลฯ ที่ปลูกขึ้นทดแทนต้นมะฮอกกานี ก็มีกิ่งก้านสาขาใหญ่โต ทำให้ดูรก ไม่เป็นระเบียบ

นายนิคมแก้ไขได้ วิชาเลข
48103010063 ประวัติศาสตร์ #4

100 ปี สภานิติบัญญัติแห่งราชอาณาจักรไทย
(พ.ศ. 2442-2542)

- สภานิติบัญญัติเป็นประวัติศาสตร์ร่วมกันของเรา

ในศตวรรษที่ 100 นี้ เราได้มีบทเรียนจากบทเรียนของสภานิติบัญญัติแล้วทำให้เราได้คิดกันว่า สภานิติบัญญัติ
ทั้งสามที่อยู่ที่นั่น เราว่าเป็นการเคารพสิทธิกัน

บทที่ 5

บทสรุป

ถนนราชดำเนินเป็นถนนที่มีความสำคัญด้านประวัติศาสตร์ เป็นหลักฐานที่เป็นรูปธรรมอันแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของกรุงเทพฯ ทางด้านกายภาพแฝงไปด้วยการเปลี่ยนแปลงแนวคิดโลกทัศน์ทางการเมือง ตลอดจนวิถีชีวิตของสังคมไทยจากยุคปรับตัวให้ทันสมัยแบบตะวันตก ผ่านยุคเริ่มต้นประชาธิปไตย เข้าสู่การเรียกร้องทางการเมืองโดยพลังประชาชนมาโดยตลอด

หลังจากที่อารยธรรมของตะวันตกได้หลั่งไหลเข้าสู่ประเทศในแถบเอเชีย รวมทั้งประเทศไทย แล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์จะสร้างความเจริญรุ่งเรืองให้ทัดเทียมกับนานาอารยประเทศ ด้วยพระองค์เล็งเห็นว่าการคมนาคมเป็นปัจจัยสำคัญที่จะนำความเจริญรุ่งเรืองไปสู่สังคมไทยได้ ประกอบกับการที่พระองค์ได้เสด็จประพาสประเทศต่างๆ ทั้งในเอเชียและยุโรป ทรงมีความประทับใจในความมั่งคั่งร่ำรวยของถนนหนทางแห่งมหานครใหญ่ในทวีปยุโรป พระองค์จึงมีพระราชประสงค์จะพัฒนากรุงเทพฯ และตั้งมั่นในพระราชหฤทัยที่จะกลับมาสร้างบ้านเมืองให้ทันสมัย

ในระยะแรกของการพัฒนาพระนคร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดำเนินการปรับปรุงถนนสายต่างๆ ที่มีอยู่เดิมตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์โดยใช้เทคนิควิธีการแบบตะวันตก ถนนที่สร้างขึ้นนั้นเป็นถนนที่ทางการดำเนินการตัดเอง และถนนที่ผู้มีบรรดาศักดิ์ตัดขึ้น

ต่อมาจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดสร้างพระราชวังดุสิตขึ้นเพื่อเป็นพระราชวังฤดูร้อน และเป็นที่พักประทับแรมในเวลาต่อมา จึงให้มีการก่อสร้างถนนราชดำเนินขึ้นไปพร้อมกันเพื่อใช้เป็นเส้นทางเชื่อมต่อระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังดุสิต ซึ่งสันนิษฐานว่านำแบบอย่างมาจาก ถนนมอลถนนของปารีส-เอลิเซส์ และถนนอูเตเตอร์ เดนลินเดน ถนนราชดำเนินมีระยะทาง 83 เส้น แบ่งออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ ถนนราชดำเนินนอก ถนนราชดำเนินกลาง และถนนราชดำเนินใน

นอกจากนี้พื้นที่บริเวณริมถนนราชดำเนินยังมีการใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างสูงสุด ซึ่งถนนสายนี้มีองค์ประกอบที่สำคัญเริ่มตั้งแต่ ที่ตั้ง ลักษณะของถนน สถาปัตยกรรม สถานที่สำคัญระดับชาติ ซึ่งมีทั้งปูชนียสถาน โบราณสถาน รวมทั้งสิ่งก่อสร้างต่างๆ เป็นจำนวนมาก มีพื้นที่สาธารณะขนาดใหญ่ที่มีประโยชน์ใช้สอยตลอดเวลาดังแต่อดีต ทั้งยังทำให้พื้นที่สองข้างทางและบริเวณโดยรอบ รวมทั้งสถานที่ใกล้เคียงได้รับผลประโยชน์ที่ก่อให้เกิดความเจริญขึ้น เป็นแหล่งการค้า ชุมชน ตลาด และหน่วยราชการ เป็นต้น สภาพเช่นนี้ยังคงปรากฏต่อมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งยังแผ่ขยายความเจริญยิ่งขึ้น

ถนนราชดำเนินนี้ยังคงเป็นถนนที่มีความสำคัญโดดเด่นเป็นบริเวณที่ก่อให้เกิดผลกระทบ และการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ทั้งในแง่การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการต่างประเทศ ตลอดจนวิถีชีวิตของชุมชน และการพัฒนาอีกหลายด้านของสังคมไทย จึงแยกประเด็น ดังนี้

ความสำคัญของถนนราชดำเนินทางด้านการเมือง-การปกครองไทย เนื่องมาจากอิทธิพล ตะวันตกที่แผ่ขยายทำให้เกิดเหตุการณ์ ซึ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองเริ่มตั้งแต่การเคลื่อนไหวทางการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการทูลขอรัฐธรรมนูญ ใน ร.ศ.103 จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ 6 เกิดกบฏ ร.ศ.130 ถึงรัชกาลที่ 7 การปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แต่การเมืองที่อ่อนไหวเกิดการรัฐประหารส่วนใหญ่มาจากคณะทหารกับนักการเมืองผลัดเปลี่ยนกันเรื่อยมา จนถึงรัชกาลที่ 9 มีการเรียกร้องและต่อต้านทางการเมืองของกลุ่มนิสิต-นักศึกษา และประชาชน ขบวนการนิสิตนักศึกษา 11 ตุลาคม 2494 ขบวนการสันติภาพ 2495 การประท้วงการเลือกตั้ง 2500 รวมทั้งเหตุการณ์ 14 ตุลา 2516 – 6 ตุลา 2519 เหตุการณ์พฤษภาทมิฬ 2535 และ การขับไล่นายกทักษิณ 2549 ซึ่งทุกเหตุการณ์มักจะใช้ถนนราชดำเนินและสถานที่ริมถนน หรือสถานที่ใกล้เคียงของถนนราชดำเนินเป็นเวทีต่อรองหรือกดดัน เพื่อเป็นการรวมพลังที่แสดงถึงแสนยานุภาพของกลุ่มบนถนนสายนี้ทั้งสิ้น ซึ่งเป็นเพราะบนถนนสายนี้ประกอบด้วยสัญลักษณ์ของวิถีประชาธิปไตย หรือสัญลักษณ์ของอำนาจอธิปไตยที่เอาเปรียบประชาชน ฯลฯ เช่น อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย กรมประชาสัมพันธ์(ริ้วแล้ว) สถานีตำรวจนครบาลนางเลิ้ง (ริ้วแล้ว) และสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล เป็นต้น

ความสำคัญของถนนราชดำเนินทางด้านเศรษฐกิจ เนื่องจากวัตถุประสงค์เดิมไม่ต้องการให้ถนนสายนี้เป็นย่านการค้า และเมื่อมีการก่อสร้างอาคารริมถนนราชดำเนินกลางถนนและราชดำเนินนอก ทำให้บริเวณใกล้เคียงที่เป็นย่านการค้าเดิมเริ่มขยายตัว และเกิดการเปลี่ยนแปลงทางการค้า เช่น ย่านปากคลองโอ่งอ่าง บริเวณย่านบางลำภู ย่านถนนข้าวสาร ย่านถนนดินสอ สี่แยกคอกวัว ตลาดนัดสนามหลวง(ย้าย) ย่านท่าเรือต่างๆ ย่านธุรกิจริมถนนราชดำเนินกลาง และย่านสถานที่ราชการถนนราชดำเนินนอก ทำให้ถนนสายนี้เป็นศูนย์การในการสัญจรของผู้คนเนื่องจากเป็นถนนสายหลัก และความสำคัญของถนนราชดำเนินทางด้านสังคม วัฒนธรรม และกิจกรรมบนถนนราชดำเนิน เนื่องจากถนนสายนี้มีความสำคัญระดับชาติ ซึ่งเป็นถนนขนาดใหญ่ที่มีความสง่างาม มีต้นไม้ และอาคารสถานที่ที่จัดตั้งอย่างมีระเบียบ มีสถานที่ราชการที่สำคัญจำนวนมาก การวางผังเมืองอย่างถูกต้อง เปรียบเหมือนเส้นทางสู่ประตูเมืองกรุงเทพมหานคร จึงทำให้เกิดการเคลื่อนไหวทางสังคมตลอดเวลาเป็นเหมือนเวทีประกวดความงามของเมืองบนถนนราชดำเนินสายนี้ และทุกๆ กิจกรรมทั้งรัฐพิธี และราชพิธี ตั้งแต่อดีตราบเท่าทุกวันนี้ เช่น พิธีเฉลิมฉลองการขึ้นครองราชย์ ขบวนแห่พระบรมศพของพระราชวงศ์ การสวนสนาม ขบวนแห่บุปผชาติ และงานกาชาด เป็นต้น

นอกจากนี้ถนนราชดำเนินสายนี้เป็นเวทีของการเฉลิมฉลองความมั่งคั่ง และสนุกสนาน เช่น ประเพณีสงกรานต์ของไทย เป็นเหมือนตัวแทนของความเป็นชาติ ถนนราชดำเนินยังมีความสำคัญในทางด้านการต่างประเทศ เนื่องจากเป็นเส้นทางในการต้อนรับอาคันตุกะ และผู้นำระดับประเทศ ทั้งยังช่วยบรรเทาปัญหาด้านการจราจรที่นับวันเป็นปัญหาระดับประเทศด้วย

ช่วงเวลา 100 ปี ที่ผ่านมานี้ผูกพันกับวิถีชีวิต และความเป็นอยู่ รวมทั้งเรื่องราวความเคลื่อนไหวของผู้คนในสังคมไทย ทั้งยังเป็นสถานที่ที่เกิดเหตุการณ์สำคัญต่างๆ มากมายนับว่าถนนสายนี้เป็นตัวแทนของแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของชาติไทยมาตราบเท่าทุกวันนี้

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

เอกสารที่ยังไม่ได้พิมพ์

- ลจข. ร 5 ค.4/3 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ.
เรื่อง ที่ดินริมถนนราชดำเนิน (26 กุมภาพันธ์ 119 - 4 กรกฎาคม 122)
- ร 5 น.18.1ข/1 เอกสารกรมนครบาล รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
เรื่อง จัดซื้อที่ดินสร้างถนนราชดำเนิน เกี่ยวกับที่ดิน ซึ่งพระราชทานในพระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ
(15 สิงหาคม 118 - 15 มกราคม 125)
- ร 5 น.18.1ข/2 เอกสารกรมนครบาล รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
เรื่อง ที่ดินถนนราชดำเนิน (26 กันยายน 118 - 28 มิถุนายน 119)
- ร 5 น.18.1ข/3 เอกสารกรมนครบาล รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
เรื่อง ที่บ้านเจ้าเขมรนักดิษฐ์วงศ์อาศัย (6 ตุลาคม 118 — 12 สิงหาคม 126)
- ร 5 น.18.1ข/4 เอกสารกรมนครบาล รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
เรื่อง ที่วังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ (10 มกราคม 105 — 18 ธันวาคม 116)
- ร 5 น.18.1ข/7 เอกสารกรมนครบาล รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
เรื่อง ที่ดินถนนราชดำเนิน (20 ตุลาคม 118 - 24 กรกฎาคม 119)
- ร 5 น.18.1ข/8 เอกสารกรมนครบาล รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
เรื่อง ถนนราชดำเนิน (15 สิงหาคม 118 24 กันยายน 112)
- ร 5 น.18.1ข/9 เอกสารกรมนครบาล รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
เรื่อง ที่ดินทำถนนราชดำเนิน (27 สิงหาคม 119 - 6 พฤศจิกายน 120)
- ร 5 น.18.1ข/10 เอกสารกรมนครบาล รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
เรื่อง ถนนราชดำเนิน (4 สิงหาคม 120 - 3 เมษายน 121)
- ร 5 น.18.1/1-11 เอกสารกรมนครบาล รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
เรื่อง ที่ดินทำถนนราชดำเนิน (4 สิงหาคม 120 - 3 เมษายน 121)
- ร 5 ยธ. 9/41 (ก.ร 5 ยธ./21) เอกสารกรมโยธาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ.
เรื่อง สร้างถนนราชดำเนินนอก และประกาศสร้างถนนเทวียุรยาตร และตัดถนนข้าวสาร
(4 กรกฎาคม 118 - 1 พฤศจิกายน 122)

เอกสารที่ยังไม่ได้พิมพ์ (ต่อ)

ลจข. ร 5 รล.ที่ 30/696 . เอกสารกองราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 สำนักพระราชวัง.

พระราชหัตถเลขา ใน รัชกาลที่ 5 ถึงพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์. (21 มิถุนายน พ.ศ.2442)

เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

ประกาศเว้นที่ดินหลวง. (2441, 15 มกราคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 15. ตอนที่ 42.

หน้า 276 - 279.

ประกาศรักษาที่ดินริมถนนระหว่างคลองผดุงกรุงเกษม. (2441, 24 กรกฎาคม).

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 15. ตอนที่ 17. หน้า 190.

ประกาศที่จัดสร้างถนนราชดำเนิน. (2442, 27 สิงหาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 16.

ตอนที่ 17. หน้า 276 - 279.

ประกาศแก้ไขเรื่องการจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน. (2442, 1 ตุลาคม). ราชกิจจานุเบกษา.

เล่ม 16. ตอนที่ 27. หน้า 387 - 389.

ประกาศที่จัดสร้างถนนเทวียุทธยาตร. (2442, 1 ตุลาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 16.

ตอนที่ 27. หน้า 389 - 392.

ประกาศกำหนดจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน. (2441, 12 พฤศจิกายน. ราชกิจจานุเบกษา.

เล่ม 16. ตอนที่ 33. หน้า 463 - 464.

ประกาศที่จัดสร้างถนนราชดำเนินกลาง. (2444, 29 กันยายน). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 16.

ตอนที่ 18. หน้า 406 - 410.

เอกสารชั้นรอง

หนังสือ

กนกวลี ขุชัยยะ. (2544). พจนานุกรมวิสามานยนามไทย:วัด วัง ถนน สะพาน ป้อม.

กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน สำนักฯ.

กาญจนา นาคพันธ์. (2545). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : สารคดี.

กระทรวงศึกษาธิการ. (2525). 100 ปี กระทรวงศึกษา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.

----- (2541). 100 ปีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรป

พ.ศ. 2440 - 2540. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงฯ.

หนังสือ (ต่อ)

- กระทรวงวัฒนธรรม. (2547). พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการพิพิธภัณฑ.
หนังสือประกอบนิทรรศการพิเศษงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงฯ.
กรุงเทพมหานคร. (2543). ต้นไม้ในกรุงเทพมหานคร. กรุงเทพฯ : ศูนย์ส่งเสริมการท่องเที่ยว
กรุงเทพมหานคร. สำนักฯ.
- .. (2544). บางกอกสัญจร ตอนเดินล่องท้องแผ่นดินสองสมัย. กรุงเทพฯ :
ศูนย์ส่งเสริมการท่องเที่ยวกรุงเทพมหานคร. สำนักฯ.
- .. (2545). สำนักงานเขตพระนคร. กรุงเทพฯ : ฝ่ายพัฒนาชุมชนและสวัสดิการสังคม.
กรุงเทพฯ : เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร.
- กรมโยธาธิการ. (2538). การผังเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช.
กรุงเทพฯ : กองการผังเมือง.
- กรมวิชาการ. (2539). สุขุทัย รุ่งอรุณแห่งความสุข. กรุงเทพฯ : ครูสภา.
- กรมศิลปากร. (2482). ทำเนียบนามภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี. ใน
หนังสือพระราชทานในงานเมรุ มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม).
หน้า 83-102. พระนครฯ : โรงพิมพ์บำรุงธรรม.
- .. (2521). รายงานสำรวจโบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ประเภทศาสนสถาน).
กรุงเทพฯ : กองโบราณคดี กรมฯ.
- .. (2521). รายงานสำรวจโบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3 (ประเภทวัง
ศาลเจ้า อนุสาวรีย์ อาคารร้านค้า). กรุงเทพฯ : กองโบราณคดี กรมฯ.
- .. (2525). ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 4 วัดสำคัญ กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ :
กองวรรณคดี และประวัติศาสตร์ กรมฯ.
- .. (2525). นำชมกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : กองโบราณคดี กรมฯ.
- .. (2526). จารึกสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ : กองโบราณคดี กรมฯ.
- .. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ :
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมฯ.
- .. (2539). สังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมฯ.

หนังสือ (ต่อ)

กรมศิลปากร. (2541). 100 ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรป

พ.ศ. 2440 - 2540. ใน หนังสือประกอบนิทรรศการพิเศษเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรป ครบ 100 ปี. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

----- (2542). การเสด็จประพาสยุโรป ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ร.ศ. 116 เล่มที่ 1 . พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : ศรีเมืองการพิมพ์.

----- (2545). อุทยานประวัติศาสตร์พระนครคีรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรม
และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร และมูลนิธิชิเม็นโตไทย. (2539). กรุงเทพฯ 2489-2539. เฉลิมพระเกียรติพระบาท
สมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช สยามินทราธิราช ในวโรกาสทรงครอง
สิริราชสมบัติครบ 50 ปี. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

กลิน 13. (ม.ป.ป.). กบฏแมนฮัตตัน. กรุงเทพฯ : ไพลิน.

เกื้อกุล ยืนยงอนันต์. (2520). การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เอกสารการนิเทศการศึกษา (ฉบับที่ 194).
กรุงเทพฯ : กรมฝึกหัดครู.

คณะกรรมการประมวลเอกสาร, คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. (2525).
ชีวิตและผู้คน 200 ปี กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : นันซ์.

คุรุสภา. (2537). พระราชกำหนดเก่า เล่ม 5 ใน กฎหมายตราสามดวง. พิมพ์ครั้งที่ 2
กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2531). เกิดวังปารุสก์ ฉบับสมบูรณ์.
กรุงเทพฯ : บรรณกิจ.

เฉลิมศักดิ์ งามโกมุท. (2537). เกิดกลางกรุง ชุตินนันททาง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แพรว.

ชัย เรื่องศิลป์. (2541). ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352 – 2453 ด้านเศรษฐกิจ.
พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.

----- (2517). ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352 – 2453 ด้านสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 3.
กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาการ.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2523). การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ.

เชาวนะ ไตรมาศ. (2543). ข้อมูลพื้นฐาน 66 ปี ประชาธิปไตยไทย. กรุงเทพฯ :
สถาบันนโยบายการศึกษา.

หนังสือ (ต่อ)

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม. (2544). *ตำนานวังเก่า* ใน งานพระราชทาน

เพลิงศพ พลอากาศตรีศาสตราจารย์ ดร.ภัสสร พนมวัน ณ อยุธยา ณ เมรุวัดธาตุทอง

กรุงเทพฯ ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

นางอมรรตุนารักษ์ (อุทุมพร สุนทรเวช). (2526). *วังหลวง*. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

ถาวร จารุกิตติชัย. (2542). *อนุสาวรีย์*. กรุงเทพฯ : เอส.ที.พี.เวิลด์ มีเดีย.

ถัด พรหมมานพ. (2474). *ภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ*. พระนคร : ธรรมพิทยาคาร.

แถบสุข นุ่มนนท์. (2545). *ละคร การเมือง 24 มิถุนายน 2475*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :

หอรัตนชัยการพิมพ์.

ทวี วัดงาม. (2542). *ถนนเก่าในเมืองกรุง*. กรุงเทพฯ : ดันอ้อ 1999.

เทพฐ หับทอง. (ม.ป.ป.). *กรุงเทพฯในอดีต*. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ.

เทศบาลนครกรุงเทพ. (2479). *เทศบัญญัติควบคุมการก่อสร้างอาคารพุทธศักราช 2483*.

พระนคร : เทศบาลนครกรุงเทพ.

ประยูทธ สิทธิพันธ์. (2514). *ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวง*. พระนคร : สยาม.

ประยูทธ สิทธิพันธ์. (2516). *สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร : สยาม.

มุสดี ทิพทัส. (2546). *บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 3 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า*

เจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2453-2468). กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ.

มุสดี ทิพทัส; และ มานพ พงศทัต. (2525). *บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนแปลง*

ในรอบ 200 ปี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์.

พิรพล สงน้อย. (2545). *กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส*.

กรุงเทพฯ : มติชน.

พร้อมพงษ์ ไพรรณ. (2546). *ราชดำเนิน ถนนประวัติศาสตร์อันยิ่งใหญ่*. กรุงเทพฯ : วันชนะ.

พูลพิศมัย ดิสกุล หม่อมเจ้า. (2545). *ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ สิ่งที่เขาพบเห็นภาคจบ*.

กรุงเทพฯ : มติชน.

พูลพิศมัย ดิสกุล หม่อมเจ้า. (2546). *ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ สิ่งที่เขาพบเห็น*

ประวัติศาสตร์เปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : มติชน.

เพลิง ภูผา. (2544). *ประวัติศาสตร์เลือด 14 ตุลา 16 ประชาชนเผด็จการ*. พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพฯ : ไพลิน.

หนังสือ (ต่อ)

- ลิขิต อีรวะดิน. (2542). **วิวัฒนาการเมืองการปกครองไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 7 กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วัดราชนันทา,โรงเรียน. (2527). **หนังสืออนุสรณ์ โรงเรียนวัดราชนันทา**. กรุงเทพฯ : อนงค์ศิลป์.
- วิจิตรมาตรา, ชุน. (2523). **80 ปี ในชีวิตข้าพเจ้า**. กรุงเทพฯ : ม.ป.พ.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2546). **ชื่อบ้านนามเมืองในกรุงเทพฯ**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : มติชน.
- ศิริพันธ์ บุญศิริ. (2545). **คู่มือเมืองเดิม,คลอง ในสารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย. เล่ม 2 อักษร ข-จ**, หน้า 139 - 141. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2543). **เรือนไทย บ้านไทย**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- ล. พลายน้อย. (2535). **เล่าเรื่องบางกอก**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : บำรุงสาส์น
- (2539). **ชีวิตตามคลอง**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ต้นอ้อ แกรมมี.
- สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ, บรรณาธิการ. (2546). **รวมบทความทางวิชาการ 25 ปี 6 ตุลา**
ในบริบทสังคมไทย. กรุงเทพฯ : สุวีริยาสาส์น.
- สำนักงานกฤษฎีกา, คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. (2525). **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4-พ.ศ.2475**. กรุงเทพฯ : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมฯ.
- สตรีวิทยา,โรงเรียน. (2547). **คู่มือนักเรียนและผู้ปกครองโรงเรียนสตรีวิทยา**
- โสมณอักษรกิจ, พระ. (2466). **ทำเนียบนามภาค 1**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสมณพิพรรณธนากร.
- สมเกียรติ วัฒนะศักดิ์ประภา ; และพลกฤษณ์ แยมกลิ่น. (ม.ป.ป.). **ป้อม คู ประตูเมือง**
ในกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : ชมรมเด็ก.
- สมบัติ จำปาเงิน. (2544). **กระทรวง ทรวง กรม ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : สุวีริยาสาส์น.
- สวรรณค์ ตั้งตรงสิทธิกุล. (2545). **ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ กรุงเทพฯ ไม่มีพิกัด**
 กรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ : มติชน.
- อรณี แน่นหนา. (2545). **นามนี้มีที่มา**. กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาส์น.
- อรรถวาท บุตระนา. (2542). **เกาะรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.ที.พี.เวิลด์ มีเดีย จำกัด.
- อภิญา รัตนมงคลมาศ; และวิวัฒน์ คติธรรมนิตย์. (2543). **คนไทยกับการเมืองปิตุภูมิ**.
 กรุงเทพฯ : สถาบันนโยบายการศึกษา.

วารสาร

กำธร กุลชล; ทรงสรรค์ นิลกำแหง; และชาติชาย ไชยสิทธิ์. (2523 - 2525). วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก : ตั้งแต่ก่อนเริ่มสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร. (ฉบับพิเศษ กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี).

4 - 5 : 221 - 244.

กุลธิดา สามะพุทธิ. (2541, ตุลาคม) "ถนนวัย 99 ปีสายนี้ชื่อ ราชดำเนิน" ใน สารคดี.

14 (164) 72-78

ทรงสรรค์ นิลกำแหง; และคนอื่นๆ. (2525, มกราคม). กรุงรัตนโกสินทร์ 2325 - 2525.

นิตยสารของกรมศิลปากร. (ฉบับพิเศษ กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี). 25(6) : 39 - 64.

รอง ศยามานนท์. (2523, กรกฎาคม - ธันวาคม). ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 7. แฉ่งงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี.

14 (3): 3, 13 - 23

สุริย์รัตน์ วงศ์เสงี่ยม; นัยนา แยมสาชา; และทรงสรรค์ นิลกำแหง. (2524, พฤษภาคม). ประวัติความเจริญเติบโตของกรุงเทพมหานคร. นิตยสารของกรมศิลปากร. 25 (2): 62 - 69.

เลื้อยรพงษ์ วรรณปก; และคนอื่นๆ. ((2523-2525 ธันวาคม). วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับพิเศษ กรุงรัตนโกสินทร์ 200. 4-5 (พิเศษ) : 10.

วิทยานิพนธ์

ชาติชาย ไชยสิทธิ์. (2528). การศึกษาเพื่อการพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ทางกายภาพ.

วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาออกแบบชุมชนเมือง. กรุงเทพฯ :

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.

ประไพ รักษา. (2522). ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ.2411 - พ.ศ.2453). ปริญญา

ศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

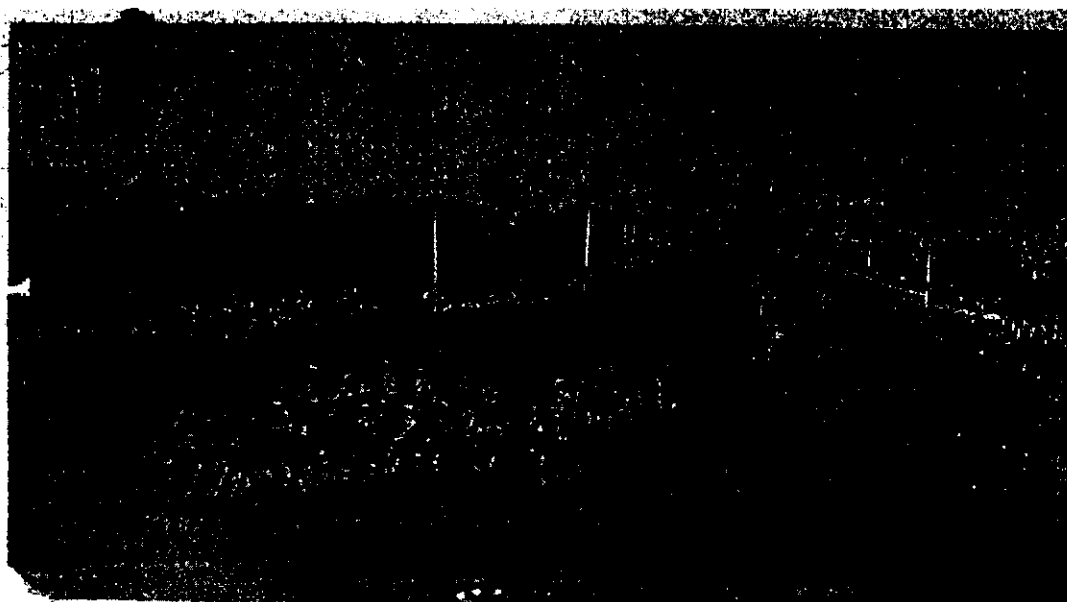
วิทยานิพนธ์ (ต่อ)

- วิทย์ พงศ์พินิตานนท์. (2532). การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมใน"กรุงเทพฯ"
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 - 2411. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต.
สาขาประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สยามพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนใน
กำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต.
สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- โสภณ จงสมจิต. (2530). การศึกษาสิ่งแวดล้อมเพื่อการอนุรักษ์ประวัติศาสตร์สถานที่เกาะ
เมืองรัตนโกสินทร์ชั้นใน. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์.
กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.

ภาคผนวก

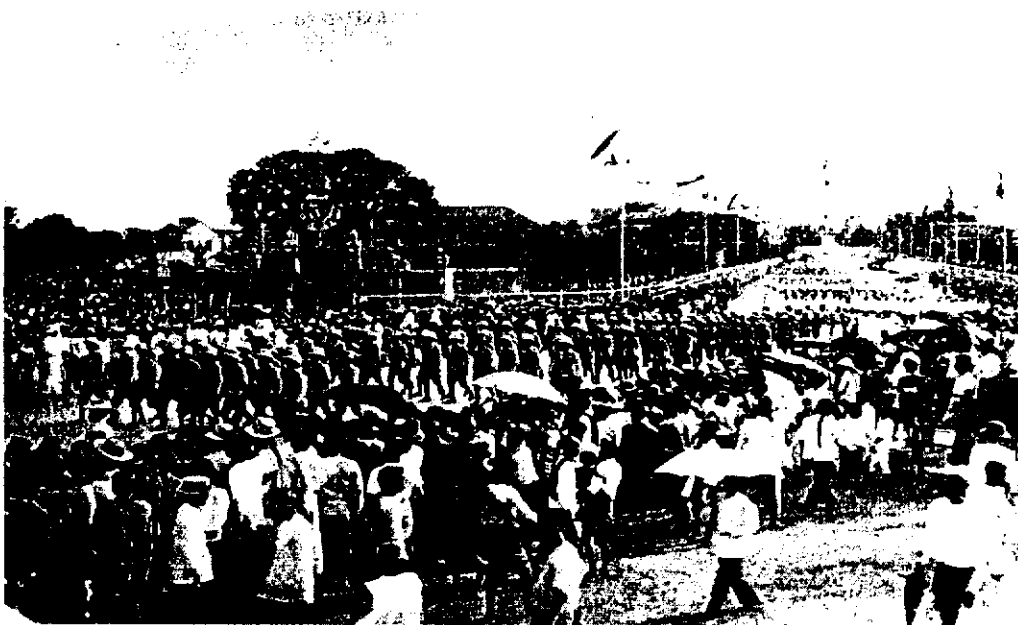
ภาพประกอบ 1 พระบรมมหาราชวังจุดเริ่มต้นถนนราชดำเนินใน
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2446). สมุดภาพรัชกาลที่ 5.

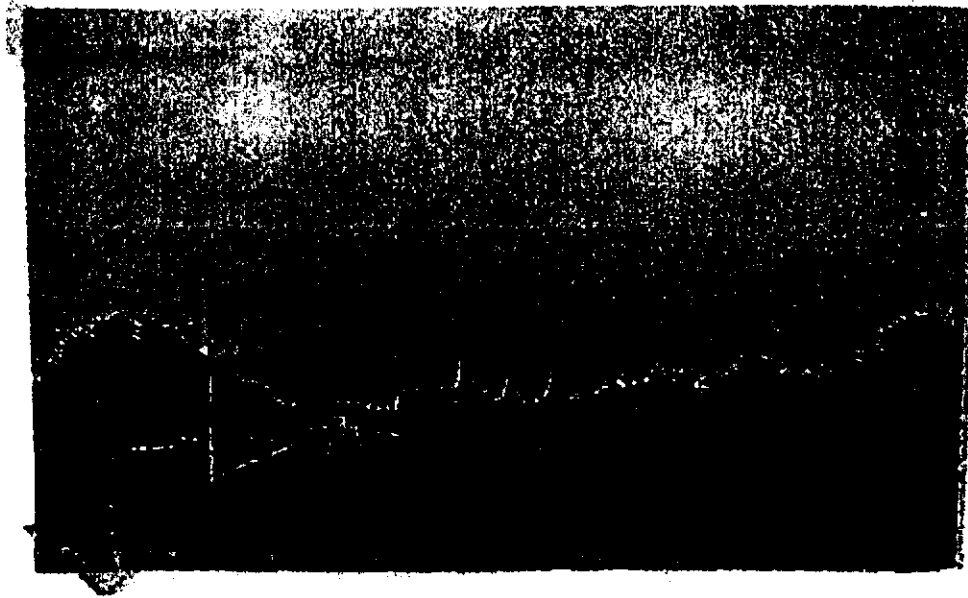
ภาพประกอบ 2 งานพระราชพิธีสวนสนาม ถนนราชดำเนินใน
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (ม.ป.ป.). สมุดภาพรัชกาลที่ 5.

ภาพประกอบ 3 ถนนหน้าจักรวรรดิวังหลวง ด้านซ้าย คือ สนามหลวง ด้านหลัง
คือ ศาลหลวง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (ม.ป.ป.). สมุดภาพรัชกาลที่ 5.

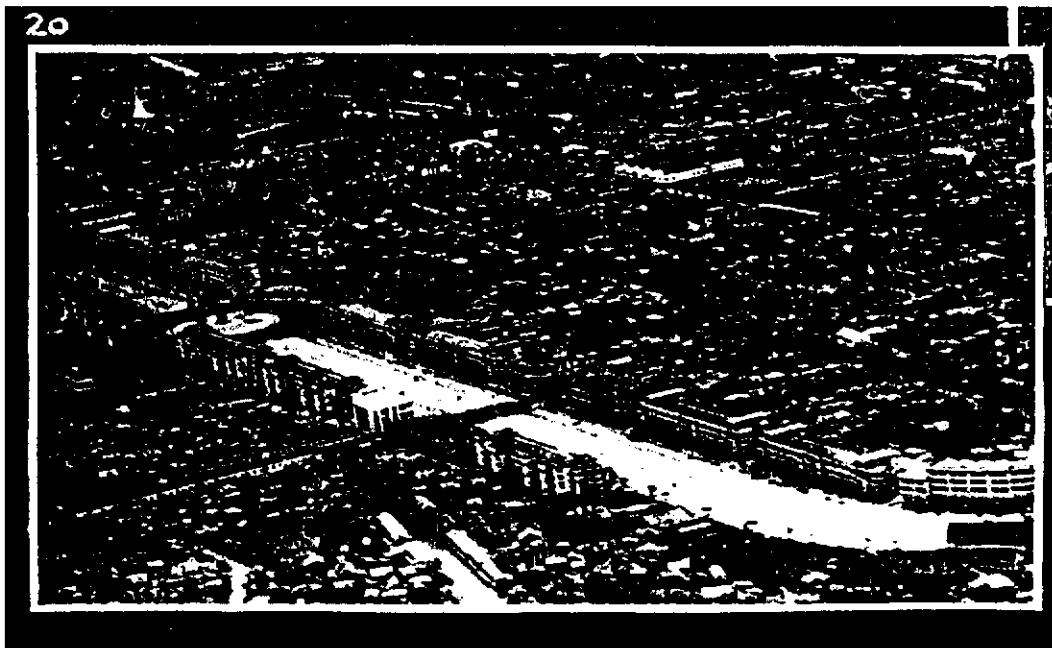
ภาพประกอบ 4 งานพระราชพิธีสวนสนาม มุมนอนราชดำเนินในต่อกับ
ถนนราชดำเนินกลาง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (ม.ป.ป.). สมุดภาพรัชกาลที่ 5.

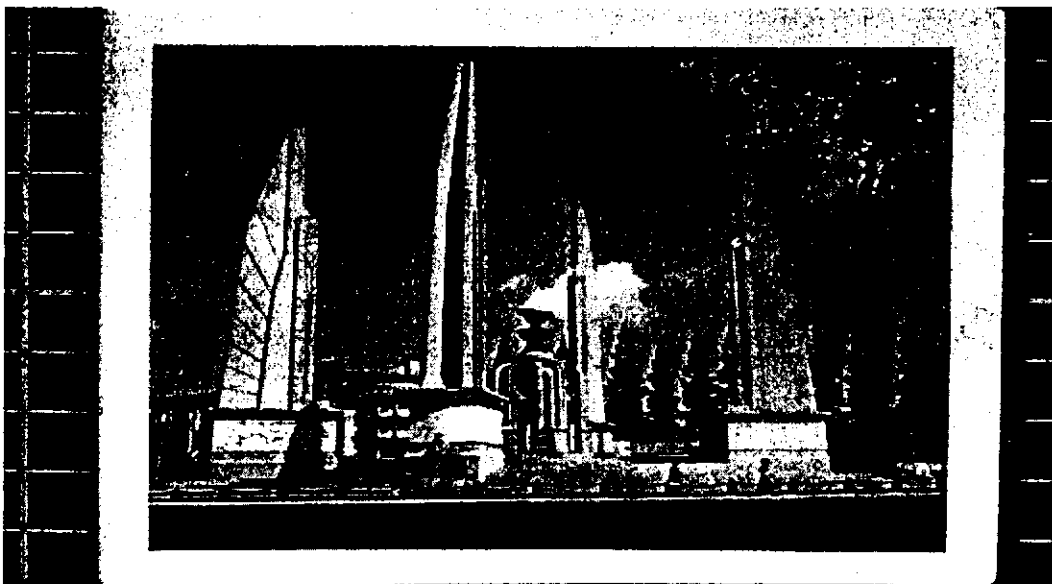
ภาพประกอบ 5 ยามพลบค่ำบริเวณพระบรมหาราชวัง ถนนราชดำเนินใน
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (ม.ป.ป.). สมุดภาพรัชกาลที่ 5.

ภาพประกอบ 6 การก่อสร้างอาคารริมถนนราชดำเนินกลางกับอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย
พ.ศ.2482 ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2482). สมุดภาพถนนราชดำเนิน

ภาพประกอบ 7 อาคารริมถนนราชดำเนินกลางกับอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย
และพระบรมบรรพต ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2482). สมุดภาพถนนราชดำเนิน

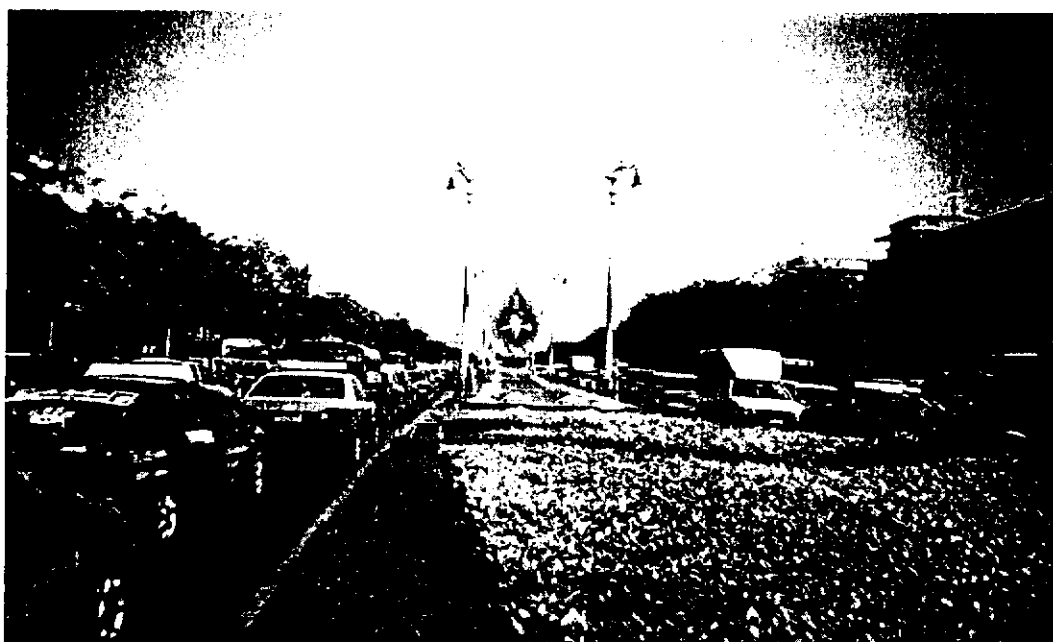

ภาพประกอบ 8 ถนนราชดำเนินกลางกับอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย พ.ศ.2482
ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม บริเวณทิวสน คือ โรงเรียนสตรีวิทยา
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2482). สมุดภาพถนนราชดำเนิน

ภาพประกอบ 9 ถนนราชดำเนินกลางเชื่อมต่อกับถนนราชดำเนินนอก พ.ศ.2546

ที่มา : ณรงค์ศักดิ์ สุริบุตร. (13 ธันวาคม 2546). ถ่ายจากพระบรมมหาราชวัง

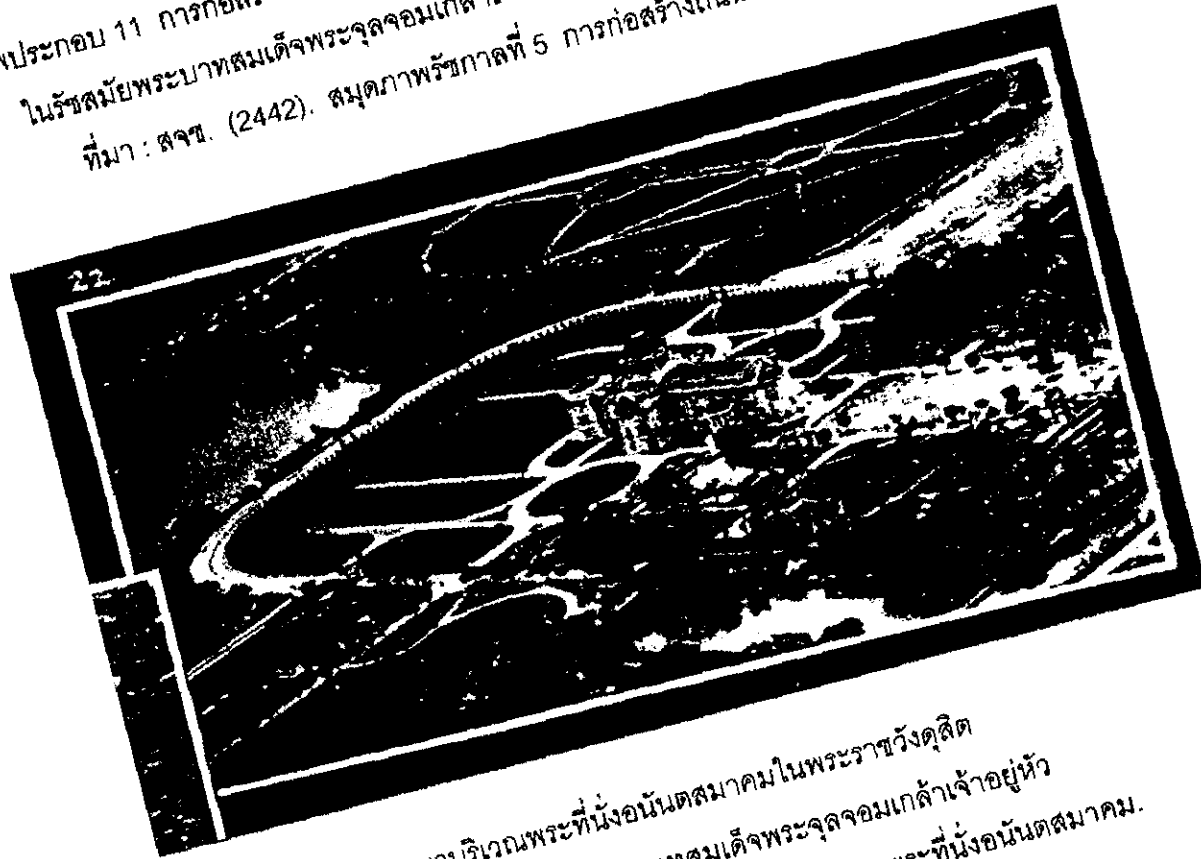

ภาพประกอบ 10 การจราจรบนถนนราชดำเนินกลาง พ.ศ. 2546

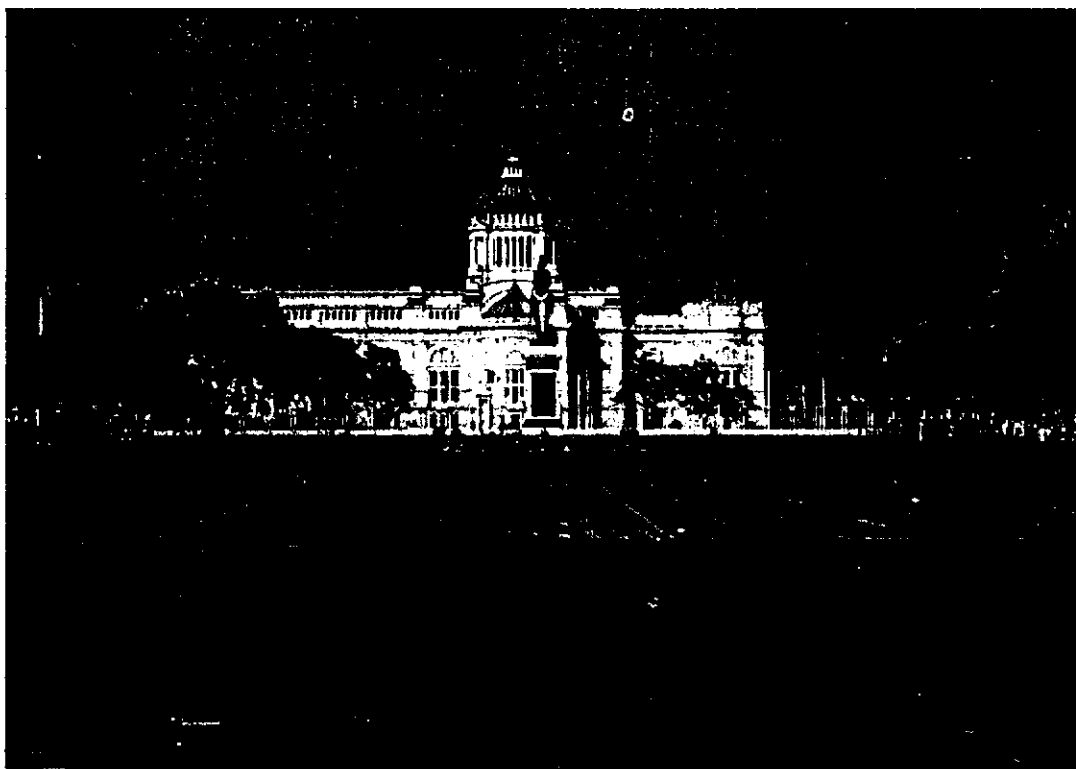
ที่มา : ณรงค์ศักดิ์ สุริบุตร. (13 ธันวาคม 2546). ถนนราชดำเนินกลาง

ภาพประกอบ 11 การก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก พ.ศ.2442
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : สจข. (2442). สมุดภาพรัชกาลที่ 5 การก่อสร้างถนนราชดำเนินนอก

ภาพประกอบ 12 อาณาบริเวณพระที่นั่งอนันตสมาคมในพระราชวังดุสิต
ถนนราชดำเนินนอก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : สจข. (2451). สมุดภาพรัชกาลที่ 5 การก่อสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคม.

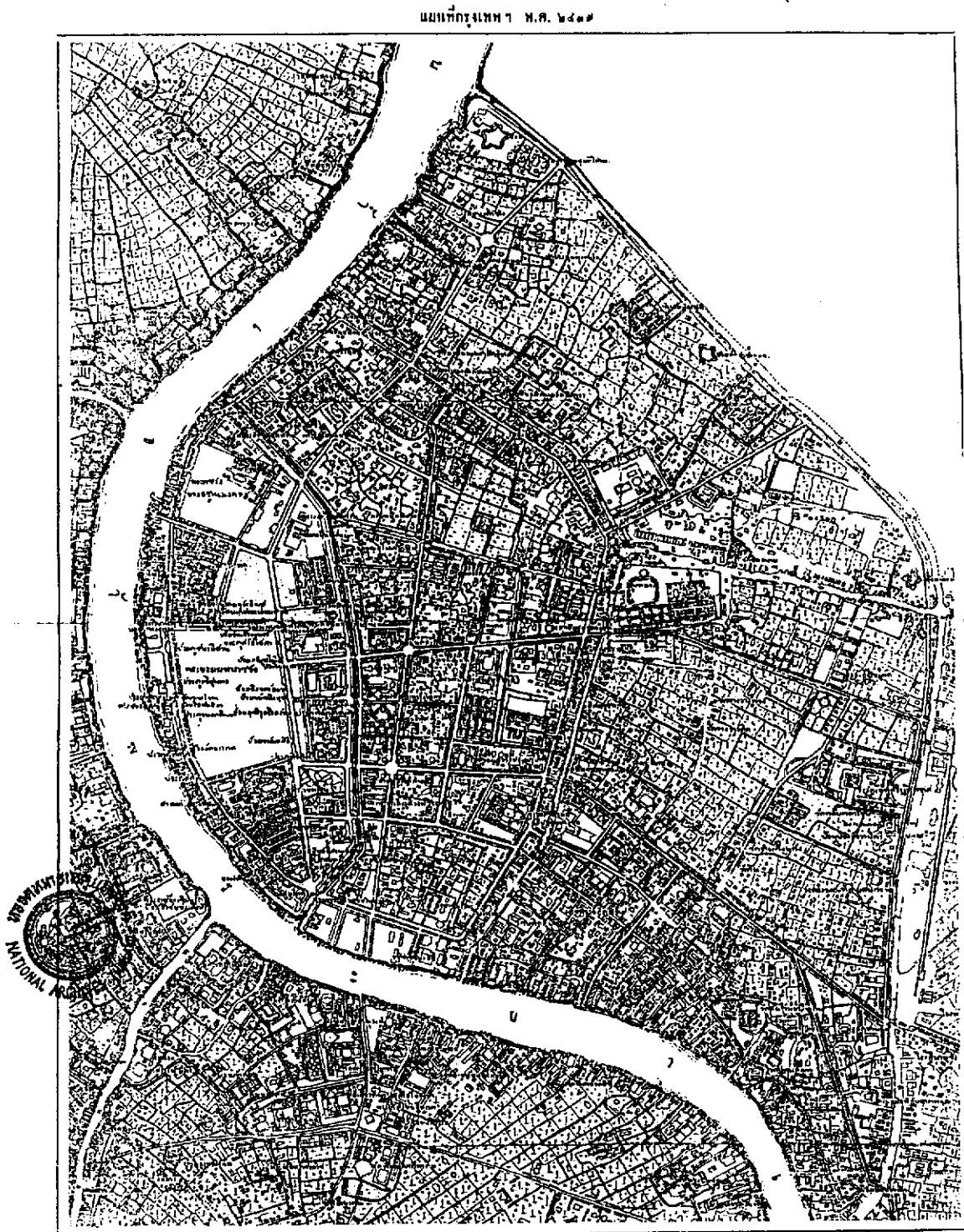

ภาพประกอบ 13 พระที่นั่งอนันตสมาคมสุดปลายถนนราชดำเนินนอก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่มา : ณรงค์ศักดิ์ สุริบุตร. (4 ธันวาคม 2547) วันพระราชพิธีสวนสนามของทหารรักษา

พระองค์ พิธีสาบานตนต่อหน้าธงชัยเฉลิมพล

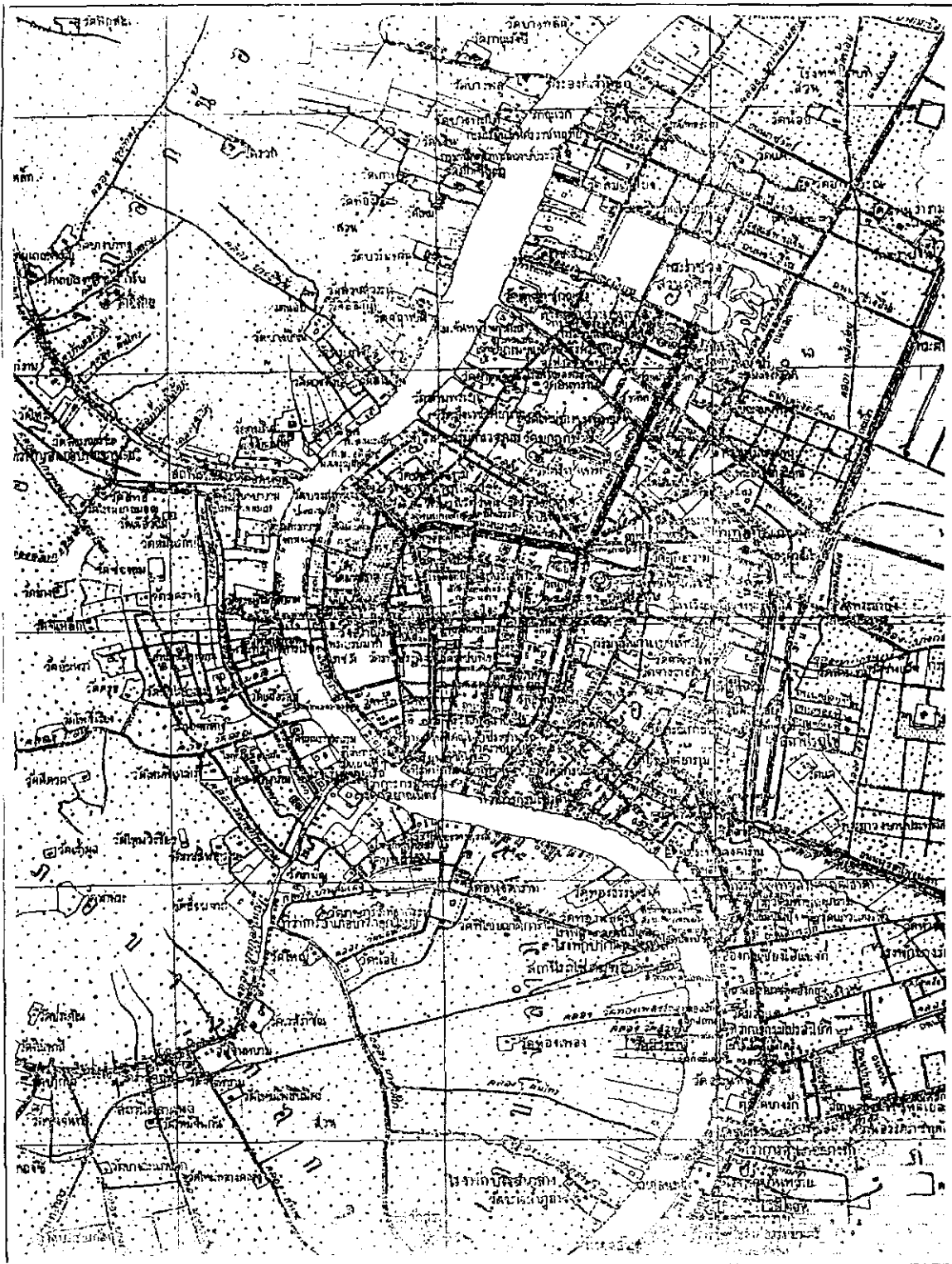

ภาพประกอบ 14 แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2439 ก่อนการก่อสร้างถนนราชดำเนิน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2439). สมุดแผนที่สมัยรัชกาลที่ 5.

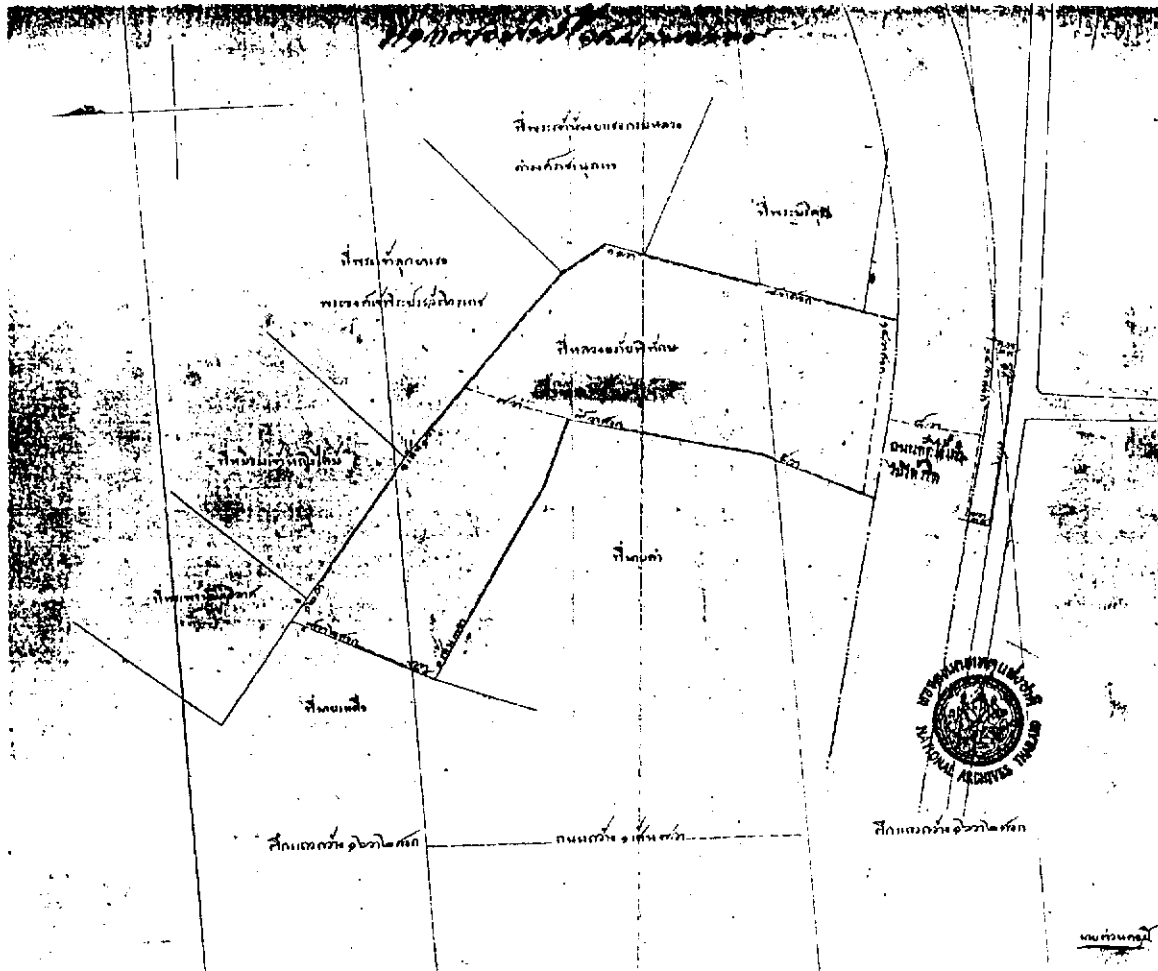
แผนที่กรุงเทพ 1 พ.ศ. ๒๔๕๓

ภาพประกอบ 15 แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2453 หลังการก่อสร้างถนนราชดำเนิน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

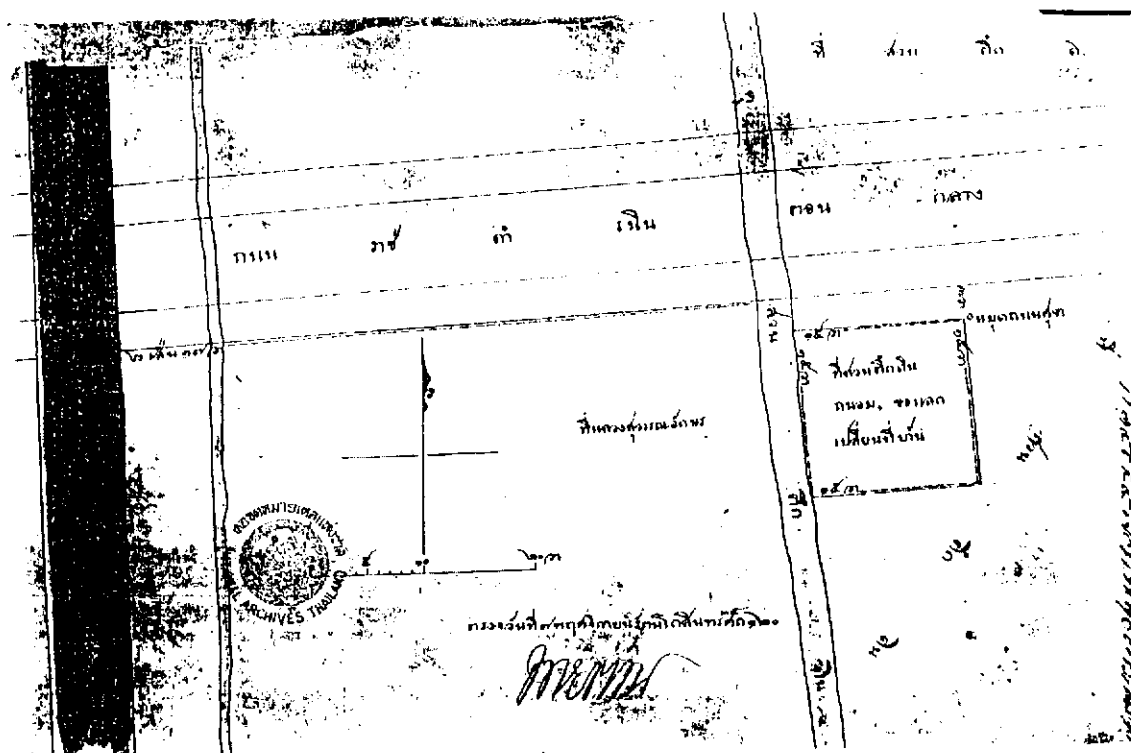
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2453). สมุดแผนที่สมัยรัชกาลที่ 5.

ภาพประกอบ 16 แผนที่วัดก่อนตัดถนนราชดำเนินนอก พ.ศ. 2442 (ร.ศ.118)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

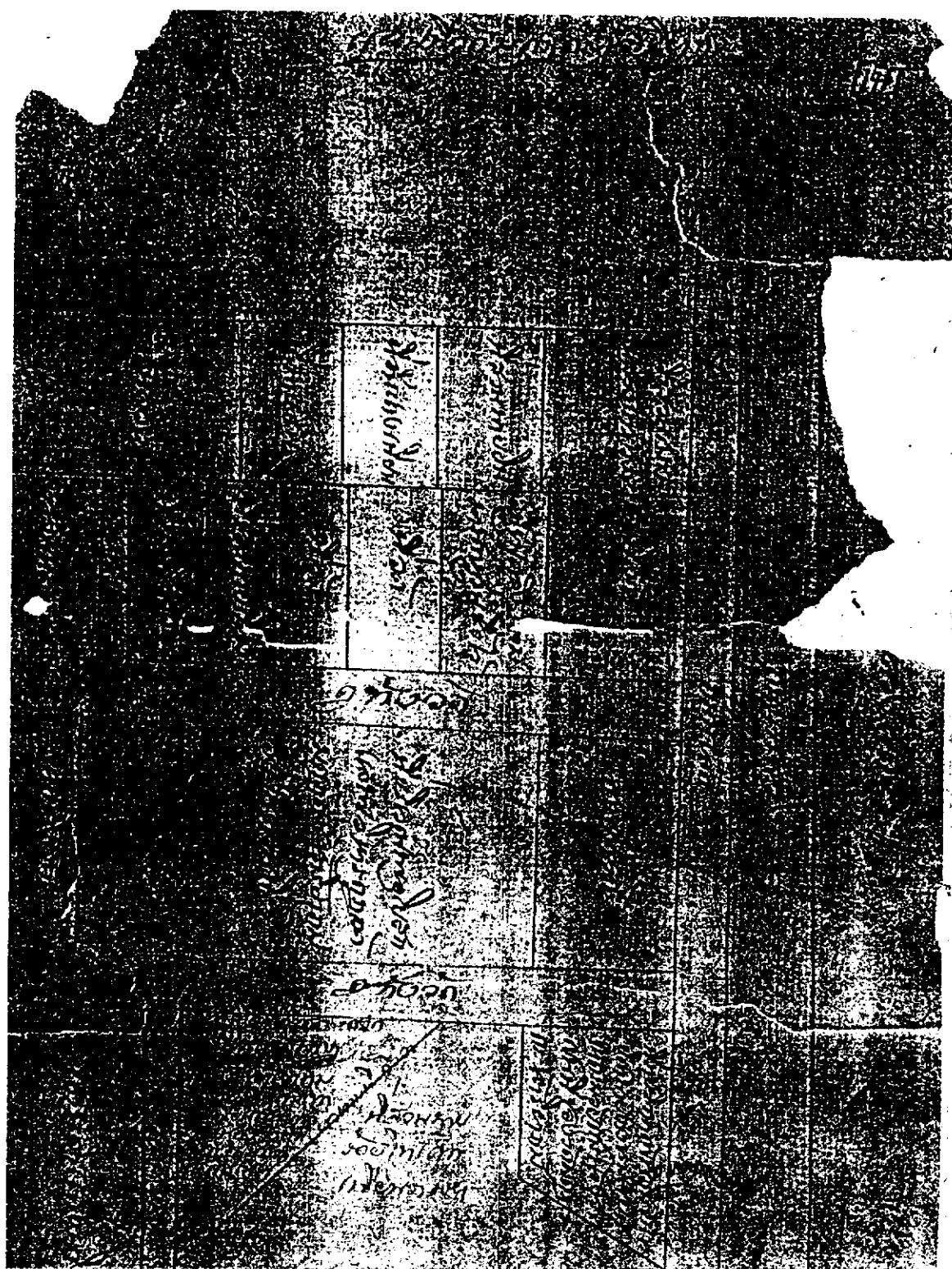
ที่มา : สจข. ร.5 น.18.1ข/1. (2442). การจัดซื้อที่ดินสร้างถนนราชดำเนิน.

ภาพประกอบ 17 แผนที่วังวัดก่อนตัดถนนราชดำเนินกลาง พ.ศ. 2444 (7 พฤศจิกายน ร.ศ. 120)

บริเวณถนนบ้านตะนาวกับที่สวนตึกดิน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่มา : สจข. ร.5 น.18.1ข/1. (15 สิงหาคม 118 -15 มกราคม 125). เรื่อง จัดซื้อที่ดินสร้างถนน
ราชดำเนิน เกี่ยวกับตึกดิน ซึ่งพระราชทานให้พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ.

ภาพประกอบ 18 แผนที่รังวัด บริเวณวัดมกุฏกษัตริยารามก่อนตัดถนนราชดำเนินนอก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่มา : สจข. ร.5 น.18.1ข/1. (2442). การจัดซื้อที่สร้างถนนราชดำเนิน. : [141].

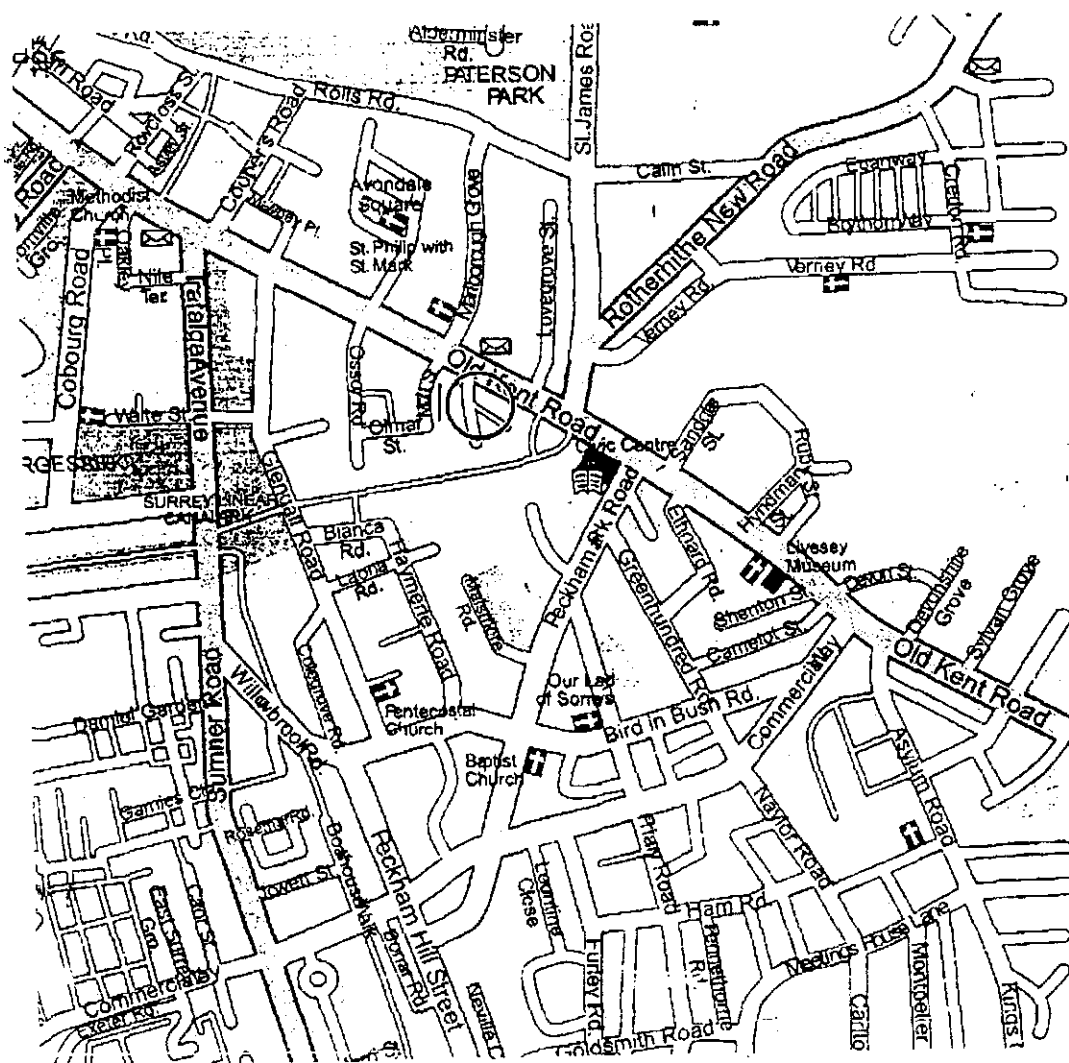

ภาพประกอบ 19 แผนที่วัด บริเวณวัดโสมนัสวรวิหารก่อนตัดถนนราชดำเนินนอก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

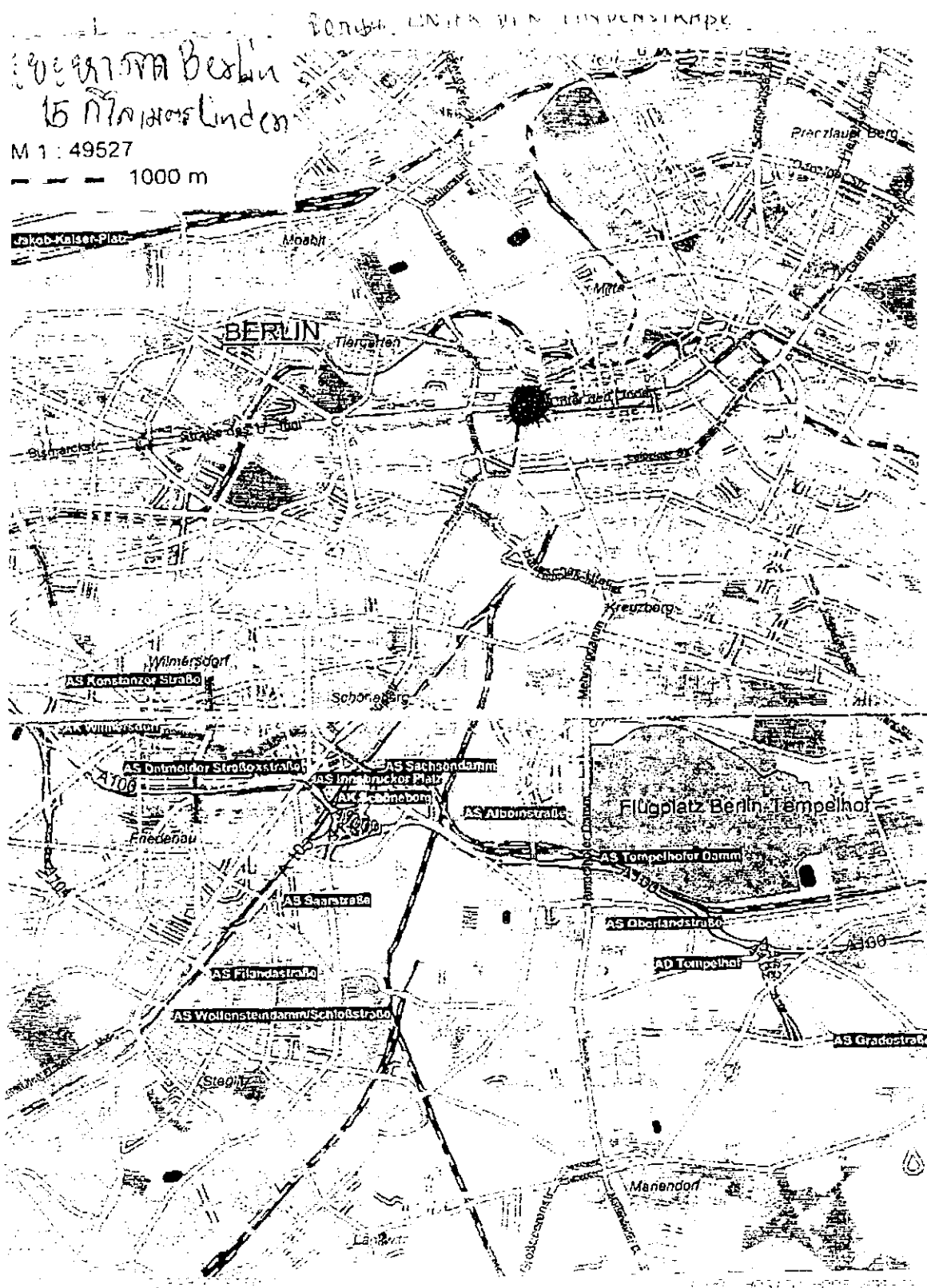
ที่มา : สจช. ร.5 น.18.1ข/1. (2442). การจัดซื้อที่ดินสร้างถนนราชดำเนิน. : [140].

hot-maps.de

ภาพประกอบ 20 แผนที่ถนนมอลล์ (The Mall)

ที่มา : ประเทศเยอรมนี. (2004). แผนที่ถนนมอลล์ในประเทศอังกฤษ.

ภาพประกอบ 21 แผนที่ถนนอุตเตอร์ เดนลินเดน (Unter Den Lindenstrassel)

ที่มา : ประเทศเยอรมนี. (2004). แผนที่ถนนอุตเตอร์ เดนลินเดนในประเทศเยอรมนี

ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์

ประวัติย่อผู้ทำสารนิพนธ์

ชื่อ ชื่อสกุล	นางทวิวุฒิ สุรินทร์
วันเดือนปีเกิด	29 ตุลาคม 2506
สถานที่เกิด	อ.เมือง จ.แพร่
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	11/11 ซอยอมรพันธ์ 13 ถนนพหลโยธิน แขวงลาดพร้าว เขตลาดพร้าว กรุงเทพมหานคร 10320
ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน	อาจารย์ 2 ระดับ 7
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	โรงเรียนมัธยมวัดดุสิตาราม

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2548	กศ.ม. (ประวัติศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
พ.ศ. 2529	กศ.บ. (สังคมศาสตร์) จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
พ.ศ. 2525	มัธยมศึกษาปีที่ 5 จากโรงเรียนศรีอยุธยา